

श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर
चरित्र ग्रंथमाला

वि. स. खांडेकर चरित्र

लेखक
डॉ. सुनीलकुमार लवटे

संपादक मंडळ
काँ. गोविंद पानसरे
प्रा. डॉ. अशोक चौसाळकर
प्रा. डॉ. विलास पोवार
प्रा. विलास रणसुभे
प्रा. डॉ. टी. एस. पाटील

व्यवस्थापन कक्ष
धनाजी जाधव
अरुण पाटील
उमेश पानसरे

वि. स. खांडेकर

लेखक : डॉ. सुनीलकुमार लवटे

V. S. Khandekar Charitra

Author : Dr. Sunilkumar Lavate

© श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर

प्रथमावृत्ती : सप्टेंबर २०१२

मुखपृष्ठ : अलोक पवार

मूल्य : ₹ ८०/-

ISBN 978-81-922816-6-7

प्रकाशक

श्रमिक प्रतिष्ठान

रेड फ्लॅग बिल्डिंग,

बिंदू चौक, कोल्हापूर

फोन : (०२३१) २५४०४८५

मुद्रक

भारती मुद्रणालय

शाहूपुरी, चौथी गल्ली,

कोल्हापूर ४१६ ००१

फोन : (०२३१) २६५४३२९

अर्थ सहकार्य : डॉ. अनंत व लता लाभसेटवार प्रन्यास, नागपूर आणि
लाभसेटवार प्रतिष्ठान, अमेरिका

संपादकीय

कोल्हापूर जिल्हा पुरोगामी विचारांचा व आचारांचा म्हणून समजला जातो. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या क्रांतिकारक विचारांचा आणि कर्तृत्वाचा वारसा बरोबर घेऊन, तत्कालीन समाजामध्ये सामाजिक जागृती करणारे अनेक समाजसुधारक या कोल्हापुरात निर्माण झाले. कोणत्याही देशाचा इतिहास हा मोठ्या लोकांच्या चरित्रांनीच घडलेला असतो. तसेच, कोणत्याही समाजाची संपन्नता ही त्या समाजातील व्यक्तींच्या विचार संपन्नतेवर अवलंबून असते.

आज परिवर्तनशील समृद्ध सामाजिक जीवन जगण्यासाठी आपल्या इतिहासातून प्रेरणा घेण्याची गरज आहे. गेल्या शंभर वर्षात कोल्हापुरातील अनेक व्यक्ती आपल्या कार्यकर्तृत्वाने समाजाला दिशा देत होत्या. अशा महनीय व्यक्ती, त्यांचे जीवन, त्यांच्या जीवनातील प्रेरणादायी घटना, प्रसंग, त्यांची कार्यपद्धती, त्यांची सामाजिक, राजकीय वैचारिकता या सर्व बाबी महाराष्ट्राच्या जनतेसमोर, विशेषतः आजच्या तरुण पिढीसमोर नव्याने मांडण्याची गरज आहे. अशा कर्तृत्ववान व्यक्तींच्या जीवनचरित्रांतून समाजाला, सध्याच्या तरुण पिढीला प्रेरणा मिळावी, काही दिशा मिळावी या हेतूने कोल्हापुरातील सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रांतील कर्तृत्ववान व्यक्तींची जीवनचरित्रे लिहिण्याचा हा प्रकल्प आहे.

या चरित्रमालेच्या पहिल्या संचामध्ये अकरा व्यक्तींची चरित्रे प्रसिद्ध करण्यात येत आहेत. छ. शाहू महाराज, भास्करराव जाधव, माधवराव बागल, दादासाहेब शिर्के यांचे सामाजिक व इतर क्षेत्रांतील कार्य महत्त्वाचे आहे. जे. पी. नाईक, डॉ. बाळकृष्ण, डॉ. आप्पासाहेब पवार यांनी शिक्षण क्षेत्रात काम केले आहे. डॉ. पी. सी. पाटील यांनी शेती व सामाजिक क्षेत्रांत काम केले आहे. वि. स. खांडेकर यांनी साहित्य व सामाजिक क्षेत्रात योगदान दिले आहे. कॉ. संतराम पाटील यांनी कामगार व राजकीय क्षेत्रात भरीव काम केले आहे. एन. डी. पाटील या विचारांना पुढे नेण्याची जबाबदारी पार पाडीत आहेत आणि कोल्हापूरचे व महाराष्ट्राचे जीवन सर्वार्थाने समृद्ध करण्यात मोलाची भूमिका बजावत आहेत. या चरित्रमालेतील पुस्तके साध्या व सोप्या भाषेत लिहिली असून, चरित्रनायकांचा जीवनपट थोडक्यात उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या चरित्रमालेचा उद्देश थोर पुरुषांच्या कार्याचा परिचय नव्या पिढीस, विशेषतः शालेय व महाविद्यालयीन युवकांना करून द्यावा हा आहे. कारण,

काळाच्या प्रवाहात आपला थोर वारसा विसरला जाण्याची शक्यता असते. “जे स्वतःचा वारसा (इतिहास) विसरतात, ते वर्तमान समजू शकत नाहीत व जे वर्तमान समजू शकत नाहीत, ते भविष्य घडवू शकत नाहीत.” या वारशाचे प्रागतिक स्वरूप स्पष्ट करून, तो सध्याच्या व पुढच्या पिढ्यांसाठी जास्त समृद्ध, अर्थपूर्ण व अधिक प्रगमनशील कसा करता येईल, हे चरित्रमाला प्रकाशित करण्यामागचे उद्दिष्ट आहे.

ज्या भूमीमध्ये राजर्षी शाहू महाराजांसारखे पुरोगामी व्यक्तिमत्त्व होऊन गेले, भास्करराव जाधवांसारखे संस्कृत भाषेचे ज्ञानी व्यक्तिमत्त्व होऊन गेले, जे. पी. नाईकांसारखे जागतिक क्रमवारीतील शिक्षणतज्ज्ञ झाले; त्या भूमीत आज तो वारसा चालू आहे, असे दिसत नाही. याला अनेक कारणे असतील; परंतु स्वतःच्या इतिहासातून प्रेरणा घेऊन, तो वारसा जतन करता आला नाही, असे त्यामागील एक प्रमुख कारण आहे, असे आम्हांस वाटते. समाजजीवनातील ही उणीव दूर करावी आणि आपल्या उत्तुंग आणि प्रेरणादायी इतिहासाशी सध्याच्या पिढीला जोडून द्यावे, या हेतूने आम्ही श्रमिक प्रतिष्ठानमार्फत चरित्रमाला सादर करण्याचा प्रयत्न करीत आहोत.

चरित्रग्रंथाचे सर्व लेखक, अर्थसहाय्यक संस्था व व्यक्ती यांचे श्रमिक प्रतिष्ठान ऋणी आहे. त्याचप्रमाणे चरित्रग्रंथ लिहून पूर्ण झाल्यानंतर तो वाचून योग्य त्या सूचना करणारे प्रा. डॉ. रमेश जाधव, श्री. किशोर बेडकिहाळ, कॉ. अतुल दिघे व कॉ. अजित पाटील, प्रा. डॉ. अरुण भोसले यांचे संपादक मंडळ व श्रमिक प्रतिष्ठान ऋणी आहे.

या चरित्र ग्रंथमाला प्रकल्पाचे व्यवस्थापन करण्याकरिता जो व्यवस्थापन कक्ष निर्माण करण्यात आला होता, त्याचे समन्वयक धनाजी जाधव तसेच सहसमन्वयक श्री. अरुण पाटील व श्री. उमेश पानसरे यांचेही संपादक मंडळ व श्रमिक प्रतिष्ठान आभारी आहे.

या चरित्रग्रंथमालेतील सर्व ग्रंथांची मुखपृष्ठ मांडणी करणारे श्री. अलोक पवार तसेच वेळेत व सुबक छपाई करून आम्हाला सहकार्य केले त्याबद्दल भारती मुद्रणालयाचे श्री. निहाल शिपूरकर व तनुजा शिपूरकर तसेच मुद्रणालयाचे सर्व कर्मचारी यांचे श्रमिक प्रतिष्ठान व संपादक मंडळ आभारी आहे.

श्रमिक प्रतिष्ठान प्रकाशित चरित्रमालेचे वाचक स्वागत करतील, अशी आम्ही अपेक्षा करतो.

- संपादक मंडळ

लेखकीय मनोगत

श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूरने हाती घेतलेल्या चरित्र ग्रंथमाला प्रकल्पांतर्गत 'वि. स. खांडेकर चरित्र' प्रकाशित करायचे ठरविले. या मालेंतर्गत संपादक मंडळाने सदर चरित्र लिहिण्याची मला विनंती केली, ती मी कोणतेही आढेवेढे न घेता मान्य केली. त्याची दोन कारणे होती. एक श्रमिक प्रतिष्ठानशी माझा तपभर असलेला हितचिंतक म्हणून संबंध व दुसरे वि. स. खांडेकरांविषयीचे माझे ममत्व. वि. स. खांडेकरांची चरित्रे मराठीत नाहीत असे नाही, जया दडकर, वा. शि. आपटे, वा. रा. ढवळे, मा. का. देशपांडे प्रभृतींनी ती लिहिली आहेत. शिवाय अनेकांनी त्यांच्या आठवणी लिहिल्या आहेत. त्यांच्या साहित्याबद्दल विपुल लिहिले गेले आहे. असे असताना पुन्हा नवे चरित्र का लिहायचे, असा प्रश्न कुणी विचारला तर त्यात गैर काही नाही.

या चरित्रमालेचा हेतूच तरुणांना समाज कार्याची प्रेरणा देणं असल्याने त्या अंगाने लिहिलेल्या चरित्राची गरज होती. दुसरे या पूर्वीची चरित्रे लिहिल्यानंतर वि. स. खांडेकरांचे विपुल असे वैविध्यपूर्ण असंकलित, अप्रकाशित साहित्य मीच संपादित करून वाचकांपुढे ठेवल्याने खांडेकरांच्या जीवन व साहित्याच्या समग्र मूल्यांकनाची गरजही निर्माण झाली होती. खांडेकर जन्मशताब्दी निमित्ताने अनेकांनी पुनर्मूल्यांकन केले होते. काळाचे संदर्भ बदलले की, नव्या संदर्भात पूर्ववर्ती लेखनाची नवी मांडणी अनिवार्य होते, म्हणून हा चरित्र लेखनाचा प्रपंच.

'वि. स. खांडेकर चरित्र' लिहिताना त्यांचे समग्र जीवन, समग्र साहित्य, त्यांचे चित्रपट क्षेत्रातील लेखन (पटकथा, गीते, संवाद), समाज चिंतक खांडेकर असे पैलू माझ्यासमोर होते. पैकी चित्रपटसृष्टीतील त्यांच्या लेखनाचा आजवर सर्वकष विचार, चिकित्सा, समीक्षा झालेली नव्हती, कारण या पटकथा हाती नव्हत्या. 'अंतरीचा दिवा' नावाने मी संपादित केलेल्या पुस्तकात त्याचा समावेश झाल्याने व त्याला लिहिलेल्या दीर्घ प्रस्तावनेतून ही उणीव भरून निघाल्याने आजवरच्या चरित्रातील एक सर्वस्वी अस्पर्शित पैलूवर यात लिहिले

गेले आहे. वि. स. खांडेकरांच्या साहित्यिकाचे विविध अंगी व्यक्तित्व असताना आजवर केवळ कथाकार, कादंबरीकार, लघुनिबंधकार म्हणूनच अधिक ऊहापोह झाला आहे. त्याशिवाय खांडेकर कवी, गीतकार, पटकथाकार, पत्रलेखक, संपादक, अनुवादक, वक्ते, व्यक्तिचरित्रकार होते. ते प्रकर्षाने पुढे आलेले नाही. चरित्र लेखकाची तुलना नेहमी छायाचित्रकाराशी केली जाते. छायाचित्रकार आपल्या कॅमेऱ्याची लेन्स जशी फोकस करतो तसे चित्र स्थूल, सूक्ष्म, स्पष्ट, धूसर उमटते. चरित्राचेही तसेच आहे. ज्याचे चरित्र लिहायचे त्यांच्या कोणत्या पैलूवर, कोणत्या दिशेने भर द्यायचा हे लेखनापूर्वी चरित्रकाराला ठरवावे लागते. तरच इम्पित हाती येते. मी हे चरित्र लिहिताना 'समाजशील साहित्यकार' म्हणून वि. स. खांडेकर पुढे यावेत, हे ठरवून लेखन केल्याने ते नव वाचकांना व नव्या पिढीला विशेष उपयोगी ठरेल.

एकविसाव्या शतकाचा आत्मकेंद्री, विश्वव्यापक, भौतिकाला सर्वस्व मानणारा, चंगळवादी असा चेहरा आहे. अंगुली स्पर्शमात्राने क्षणार्धात विश्व कवेत घेणाऱ्या आजच्या माहिती व तंत्रज्ञानाने नेपच्यून सर्वस्पर्शी केला; पण शेजार अलक्षित राहिला. आत्ममग्न समाजात आपल्या पलीकडे पाहण्याचं भान द्यायचं तर वि. स. खांडेकरांचं जीवन व साहित्य हाच त्यावरचा उतारा होय. साहित्य वेळ काढायचं साधन नसून ते जीवन घडणीचं माध्यम आहे, हे जर का एकदा उमगलं, तर मग या चरित्राची प्रस्तुता वेगळी सांगण्याची गरज भासणार नाही.

श्रमिक प्रतिष्ठानने हे चरित्र लिहिण्याची संधी मला दिल्याबद्दल आभार. संपादक मंडळींनी लेखक म्हणून माझी निवड केल्याबद्दल आनंद! डॉ. अनंत लाभसेटवार, डॉ. लता लाभसेटवार व त्यांच्या न्यासाचे विश्वस्त यांची अर्थसहाय्याबद्दल कृतज्ञता. 'अंतरीचा दिवा' या वि. स. खांडेकरांच्या पटकथांचे पुस्तक मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे यांनी प्रकाशित केले आहे. त्याची प्रस्तावना म्हणजे पटकथाकार खांडेकरांचे मूल्यांकनच होय. तो अंश या ग्रंथात घेण्यास उदार अनुमती दिल्याबद्दल अनिलभाई व सुनीलभाई मेहता यांचे ऋण. या प्रकल्पाचे संकल्पक आदरणीय काँ. गोविंदराव पानसरे यांच्याबद्दल आदर व्यक्त न करणे म्हणजे सूर्यास नाकारणे! वाचक चरित्राचे वाचन करून, त्याच्या प्रेरणेने आपले जीवन वि. स. खांडेकरांच्या मूल्य नि स्वप्नांनी साकार करतील अशी आशा व्यक्त करून विराम.

- डॉ. सुनीलकुमार लवटे

अनुक्रमणिका

प्रकरण १	वि. स. खांडेकर जीवनपट : तिमिरातुनि तेजाकडे	९
प्रकरण २	समग्र साहित्यिक खांडेकर : अंतरीचे बोल	३६
प्रकरण ३	पटकथाकार खांडेकर : मराठीचे मॅक्झिम गॉर्की	६७
प्रकरण ४	समाजचिंतक खांडेकर : माणूसपणाचा शोध	१००
प्रकरण ५	उपसंहार	११२
	● परिशिष्टे	
	१) वि. स. खांडेकर : जीवनपट	११५
	२) वि. स. खांडेकर : मान-सन्मान	११८
	३) वि. स. खांडेकर : साहित्य संपदा	११९
	४) वि. स. खांडेकर चित्रपट सूची	१२६
	५) वि.स. खांडेकरांचे भाषांतरित साहित्य	१२७
	६) संदर्भ ग्रंथ सूची	१३२
	७) चरित्र ग्रंथमाला प्रकल्प	१३४
	८) श्रमिक प्रतिष्ठान विषयी	१३५

प्रकरण पहिले

वि. स. खांडेकर जीवनपट : तिमिरातुनि तेजाकडे

भारतीय साहित्यावर मराठी भाषेची नादमुद्रा उठविणारे पहिले मराठी साहित्यिक म्हणून वि. स. खांडेकरांना ओळखलं जातं. विसाव्या शतकात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही या पंचशील तत्वांना त्यांनी बांधील राहून लेखन केले. धर्मांधता, जातिभेद, स्त्री-पुरुष असमानता, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, अज्ञान इ. त्या शतकातील प्रश्नांना प्रमाण मानून त्यांनी त्यांची उकल साहित्याद्वारे प्रभावीपणे केली. यासाठी वि. स. खांडेकर हे समाजशील साहित्यिक म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी कथा, कादंबरी, रूपक कथा, लघुनिबंध, नाटक, काव्य, पत्र, समीक्षा, अनुवाद, संपादन, व्यक्तिचित्रण, पटकथा लेखन इ. साहित्य प्रकारात केवळ भरच घातली, असे नव्हे. त्यांनी रूपक कथा, लघुनिबंध या साहित्य प्रकाराचे जनकत्व पेलले. भाषा व शैलीच्या प्रांतात अलंकाराचे सौंदर्य व शैलीचे सुभाषित मार्दव त्यांनी विकसित केले. या गुणवैशिष्ट्यांमुळे त्यांच्या समग्र साहित्यास सामाजिक चिंतनाचे रूप लाभले. पिढ्या घडविण्याचे कार्य करणाऱ्या मोजक्या साहित्यिकांत वि. स. खांडेकरांचा समावेश होतो, तो या योगदानामुळे. त्यांनी आपल्या साहित्यातून रामायण, महाभारत, पंचतंत्र, पुराण इ.मधील मिथकांचा द्रष्टा उपयोग करून घेतला. इतकेच नाही, तर त्याचा समकालीन परिस्थितीशी अन्वय लावून त्याचा नवा अर्थ सांगितला. 'ययाति' कादंबरी हे त्याचे बोलके उदाहरण होय. यामुळे वि. स. खांडेकरांचे साहित्य केवळ मराठी व महाराष्ट्रीय न राहता ते भारतीय आणि वैश्विक बनले. या त्यांच्या साहित्याच्या अभिजात कसोटी व कौशल्यामुळेच त्यांच्या साहित्य व चित्रपटांचे अनुवाद हिंदी, तमीळ, तेलगूमध्ये झाले. गुजराती, तमीळ, मल्याळम् भाषेत तर त्यांचे समग्र साहित्य अनुवादित झाल्याने त्या भाषिकांना खांडेकर आपल्याच भाषेतील लेखक वाटतात. मराठी भाषा व साहित्यास ज्ञानपीठ पारितोषिक पहिल्यांदा

मिळवून देऊन खांडेकरांनी आपल्या साहित्याचं राष्ट्रीयत्व सिद्ध केलं. अशा खांडेकरांचे समग्र, सुबोध जीवन चरित्र ही मराठी साहित्यातली पोकळी होती. ती भरून काढण्याचा प्रयत्न काळाची गरज होती. हे चरित्र म्हणजे खांडेकर व्यक्ती आणि वाङ्मयाचा अन्वयार्थ होय.

पूर्वज

बळवंतराव खांडेकर हे खांडेकर कुटुंबाचे ज्ञात पूर्वज होत. त्यांचे एक भाऊही होते. विष्णुशास्त्री त्यांचे नाव. हे कुटुंब मूळचे सावंतवाडीचे. तिथल्या भटवाडीत आजही या कुटुंबाच्या रहिवासाच्या पाऊलखुणा स्थावराच्या रूपात साक्ष देतात. पैकी बळवंतराव खांडेकर हे वकिली करण्यासाठी म्हणून कर्नाटकातील, हुबळी येथे गेले व स्थायिक झाले. त्यांना एक मुलगा व दोन मुली होत्या. मुलाचे नाव आत्माराम. तो १५-१६ वर्षांचा असताना कॉलन्याने वडिलांचे म्हणजे बळवंतरावांचे निधन झाले. व्यवसायाशिवाय तिथे या कुटुंबाची मिळकत नसल्याने आत्माराम आपल्यासह दोन अनाथ बहिणींना घेऊन पैतृक गावी सावंतवाडीस आला. तिथे परतल्यावर आपल्या काकांशी म्हणजे विष्णुशास्त्रींशी संपत्तीच्या हक्कावरून मतभेद झाले. तो भरल्या पानावरून उठला नि तडक सांगलीस आला. त्या काळी सांगली, कोल्हापूर या तत्कालीन घाटमाथ्यावर परुळेकर, बावडेकरांसारखी कुटुंबे कोकणातून येऊन स्थिरावली होती. कोकणातून येणाऱ्यांचे ते आधार बनत. इंग्रजी चांगलं असणाऱ्यांना लगेच नोकऱ्या मिळत. कोल्हापूर, सांगली, मिरज, कुरुंदवाड, जमखंडी इ. संस्थानिकांच्या राजधानीत त्या वेळी पोलिटिकल एजंटसच्या कचेऱ्या असत. त्यांना सनदी कामासाठी मुन्सफ लागायचे. आत्माराम सांगलीस येऊन ओळखीच्या आभारावर शिकला, वकील झाला व मुन्सफ बनला.

१८५७ च्या बंडानंतरचा तो काळ होता. सांगली संस्थानात तात्यासाहेब पटवर्धनांचं राज्य होतं. बाबाकाका माईणकर हे दरबारी पुराणिक होते. या संस्थानाचं गणपती देवस्थान होतं. त्याची पूजा-अर्चा माईणकरांकडे होती. ते देवळालगतच रहात. त्यांची सर्वात धाकटी कन्या होती सुंदरी. ती उपवर होताच संस्थानातील आत्मारामपंत या उमद्या मुन्सफाचं स्थळ योग्य वाटून त्यांचा विवाह झाला. लग्नानंतर वधूचे नाव रमाबाई ठेवले. आत्मारामपंत व रमाबाई यांच कुटुंब सुखावलं. त्यांना तीन मुलं झाली. बळवंत, गणेश आणि शंकर. पैकी गणेश आत्माराम खांडेकर वयाच्या १८ व्या वर्षी आपल्या काकांना-

सखाराम खांडेकर यांना दत्तक गेल्याने विष्णु सखाराम खांडेकर झाला. तो म्हणजेच मराठीतील सुविख्यात साहित्यिक वि. स. खांडेकर होय.

जन्म व बालपण

वि. स. खांडेकरांचा जन्म ११ जानेवारी, १८९८ रोजी सांगली येथे त्यांच्या आजोळी झाला. गणपतीच्या देवळातच त्यांचं घर होतं. तिथं जन्म झाला म्हणून त्यांचे नाव गणेश ठेवलं गेलं. ते आपल्या वडिलांना दादा म्हणत. ते मुन्सफ होते. नोकरीत फिरती असायची. त्या वेळी सांगलीत आलेल्या एका अॅडमिनिस्ट्रेटरशी त्यांचं बिनसलं. मुन्सफाची नोकरी सोडून ते सबरजिस्ट्रार झाले. त्यांचं घर सुखवस्तू होतं. कपडा-लत्ता, खेळणी, खाऊ मिळाला नाही, असं कधी झालं नाही. घरी मोलकरीण, स्वयंपाकी होती. वडिलांची थोरा-मोठ्यांत ऊठबस होती. त्यांची मुलांवर माया होती.

गणेश शेजारच्याच मंडईमागील शाळेत जाऊ लागला. तिसरीत गेला नि त्याचा खोडकरपणा कमी झाला. अभ्यास करू लागला. चौथीत दुसऱ्या क्रमांकाची तीन रुपयांची शिष्यवृत्ती पटकावून त्यानं आपल्या बुद्धीची चुणूक दाखविली. त्याला कीर्तन-पुराणाचा नाद होता. हा देवळात घर असल्याचा परिणाम. तो बारा-तेरा वर्षांचा झाला असेल (सन १९११) त्याला वाचन व क्रिकेटचा छंद जडला. घरी वडील आजारी असत. त्यांची सुश्रुषा तो मनापासून करायचा. त्या आजारातच वडिलांचे निधन ११ ऑक्टोबर, १९११ ला झाले. पोरकेपणातून त्याला नाटकाचे वेड लागले. त्या काळी सांगली संस्थानात नाटकाचं मोठं वेड होतं. विष्णुदास भावे, गोविंद बल्हाळ देवल, कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकरांसारख्या नाटककारांची ही नगरी, महाराष्ट्राची नाट्यपंढरीच मानली जायची. 'शारदा', 'भाऊबंदकी', 'सवाई माधवरावांचा मृत्यू'सारखी नाटकं गणेशनी बालपणीच पाहिली. 'शापसंभ्रम', 'शारदा'मधील पदे त्याला तोंडपाठ होती. एकदा ती देवलांना म्हणून दाखवून त्यानं त्यांची शाबासकीही मिळविली होती.

गणेश पंधरा वर्षांचा असेल. अभ्यासात हुशार तर होताच; पण अभ्यासापेक्षा वाचनाचे वेड मोठे. 'आरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी', दाभोळकर ग्रंथमालेतील स्पेन्सर, मिल इ., हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबऱ्या, शनिमहात्म्य, नवनीत, वामन पंडित मोरोपंत यांचे काव्य, केशवसुतांची कविता, त्यानं अल्पवयात वाचल्या. वाचनाची त्याची भूक

बकासुरासारखी होती. त्याचं वाचन वावटळीसारखं होतं. दैनिक, नियतकालिकांचं वाचनही नियमित होतं. चतुरस्र वाचनामुळे लेखनाची ऊर्मी होणे स्वाभाविक होते.

शिक्षण

सन १९०७ मध्ये सांगली हायस्कूलमध्ये इंग्रजी पहिलीत प्रवेश घेतल्यापासून त्याच्या शालेय प्रगतीत उत्तरोत्तर वाढच होत गेली. शाळेतील शिक्षक श्रीपादशास्त्री देवधर, शंकरशेठ केळकर, मुदगल गुरुजी यांचा त्याच्यावर लोभ होता नि वरदहस्तही. मॅट्रीकमध्ये असताना रा. ना. जोशी, गो. वा. केळकर, ब. रा. कुलकर्णी हे त्याचे वर्गमित्र होते. त्या वेळी सांगलीला मॅट्रीकचे केंद्र नसल्यामुळे आपल्या वर्ग सोबत्यांबरोबर त्याने बेळगाव केंद्र निवडले. त्याचे चुलत मामा वासूनाना त्या वेळी बेळगाव-शहापूर संस्थानात होते. ते केंद्र निवडण्याचं हेही एक कारण होतं.

त्या वेळी शाळा जानेवारीत सुरू होत. परीक्षांचे निकाल डिसेंबरमध्ये लागत. डिसेंबर, १९१३ च्या शेवटच्या आठवड्यात मॅट्रीकचा निकाल लागला. गणेश आत्माराम खांडेकर अहमदाबाद, बेळगाव, मुंबई केंद्रांमधून उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांत बाराव्या क्रमांकात अव्वल आला. महाराष्ट्रातील (मुंबई इलाखा) विद्यार्थ्यांत तो आठवा होता. त्याला ५७५ पैकी ४०३ गुण मिळाले होते. तो मॅट्रीकला जाताच घरच्या मामांनी त्याला परीक्षा संपताच पोस्टात चिकटवायची खलबतं सुरू केली असल्याने उच्च शिक्षणाबद्दल इच्छा असूनही तो साशंकच असायचा; पण मोठा भाऊ बळवंत त्याच्यापूर्वी मॅट्रीक होऊन पुण्याच्या फर्गसन महाविद्यालयात शिकण्यासाठी गेला असल्याने आशा होती. मॅट्रीकचे वर्ष गणेशच्या दृष्टीने धकाधकीचे होते. वडिलांच्या जाण्याने आजोबा, मामांवर सारी भिस्त होती. दुपारचे जेवण देवळात असायचे. आजोबांच्या बदली जेवणाने शाळेला उशीर व्हायचा. रात्री कधी-कधी पोह्यावरच निभवायला लागायचं. वडिलांच्या जाण्याने आलेलं पोरकंपण, फाटके कपडे, फी न मिळणं, पुस्तके दुरापास्त. गणेश घरी मदत व्हावी म्हणून संस्कृत, गणिताच्या शिकवण्या करायचा. रुपये-आठ आणे मिळकत; पण ती मोठी वाटायचे ते दिवस! अशा दिव्यातून त्याचं मॅट्रीकला मिळालेलं यश वाखाणण्यासारखं होतं. दुःखं विसरायचा एकच उपाय होता - वाचन आणि अभ्यास. त्यातून वेळ मिळाला की, कृष्णाकाठी जाऊन तो एकांत संवाद अनुभवायचा.

निकाल लागला तेव्हा गणेश वासूनानांकडे बेळगावला होता. सांगलीहून वकील झालेल्या चुलत मामा विनुदादाचं पत्र आलं. त्यात फर्गसनला पाठवायची आनंदाची बातमी होती. त्या पत्राने गणेशच्या मनात स्वप्नांची नवी पहाट, नवी मनोरथं घेऊन आली. डॉक्टर, प्राध्यापक होण्याची स्वप्नं तो रचू लागला. या स्वप्नरंजनात त्यानं सांगली केव्हा गाठली ते त्याचं त्यालाही कळलं नाही. सांगलीत येताच तो पुण्याच्या तयारीला लागला.

जानेवारी, १९१४ मध्ये गणेशनी फर्गसन महाविद्यालय, पुणे येथे प्रथम वर्षासाठी प्रवेश घेतला. पुण्यातील शालूकर बोळात असलेल्या सांगलीकर वाड्यात त्याचा मुक्काम होता. कॉलेजात गेल्यावर सलामीलाच त्याने 'उषास्वप्न'वर आधारित 'स्वप्न संगम', महाकाव्य लिहायला घेतले. हा त्याचा लेखनाचा पहिला प्रयत्न होता. षोडशवर्षीय स्वप्नांच्या धुंदीचे ते दिवस होते. कॉलेजला आल्यावर इंग्रजी प्राध्यापक वासुदेवराव पटवर्धनांच्या प्रभावामुळे मराठी वाचनाची जागा इंग्रजीने घेतली. वाढत्या वाचनानं चाळीशीची देणगी मिळाली. चष्मा आला. बालपणापासून गणेशची दृष्टी तशी अधुच होती. उजवा-१०, तर डावा-१२ नंबरचा चष्मा. त्याने गणेशला स्कॉलर बनविले खरे! Saint's Agne's Eve, Golden Treasury, Deserted Village सारख्या रचनांनी त्याचे भावविश्व बदलले. राम गणेश गडकरी यांचे 'प्रेमसंन्यास' आणि कोल्हटकरांच्या 'मतिविकार' नाटकांनी त्यांच्यावर गारूड केले.

याच काळात मित्र बन्याबापू कमतनूरकरांमुळे त्यांचा राम गणेश गडकरी यांच्याशी परिचय झाला. परिचयाचं रूपांतर स्नेहात झालं. रोज साहित्यिकांचा सहवास, साहित्यिक चर्चा, वादविवाद यामुळे युवक खांडेकरांची साहित्यिक जाण प्रगल्भ होत गेली. गडकरी त्यांना वाचनाचे मार्गदर्शन करीत. गडकऱ्यांच्या सांगण्यावरूनच खांडेकरांनी या काळात कवी गिरीश, अरविंद, बालकवी यांची काव्ये वाचली. प्रेमशोधन, मानापमानसारखी नाटकं वाचून, गडकऱ्यांबरोबर ती किलोस्कर थिएटरमध्ये पाहून वाद झडणे आता नित्याचेच झालेले. इब्सेन, चेकॉव्ह, पिरांदेलो, युजेन, ओनील, टेनेसी, विलियम, आर्थर मिलर प्रभृतींच्या साहित्य कृतींची पारायणं याच धुंदीच्या दिवसातील. World Classics, Everyman Library सीरिजमधील अनेक ग्रंथांच्या वाचनाचा हाच काळ. तिकडे लोकमान्य टिळकांच्या केसरी, मराठासारखी वृत्तपत्रे राजकीय व सामाजिक प्रश्नांची जाण विकसित करीत होते. खांडेकरांसाठी हा काळ वाचन व विचारांच्या

मशागतीचा होता. या काळात खांडेकर कविता करीत. गडकऱ्यांनी त्यांना केशवसुतांच्या कविता वाचण्यास दिल्या. त्यामुळे खांडेकरांना आपल्या कवितेतील तोकडेपणा लक्षात आला. त्यांनी गडकऱ्यांच्या सांगण्यावरून आपल्या कविता जाळून टाकल्या व नवलेखन सुरू केले.

सन १९१५ मध्ये शैक्षणिक वर्षामध्ये बदल करून जानेवारी ते डिसेंबरऐवजी ते जून ते एप्रिल करण्यात आले. त्यामुळे खांडेकरांना सक्तीची सहा महिन्यांची सुट्टी मिळाली. या सुट्टीचा फायदा घेऊन खांडेकरांनी 'रमणीरत्न' नाटक रचले. सांगलीतील या सुट्टीच्या काळात वासुदेवशास्त्री खरे यांना मिरजेत त्यांच्या घरी हे नाटक यथासांग वाचून दाखविण्यात आले. खरे शास्त्रींचा या नाटकावरचा अभिप्राय बोलका होता. ते म्हणाले, 'पोरा, तुझे वय लहान आहे. हे नाटक तू लिहिले यावर नाटकवाले विश्वास ठेवणार नाहीत.' या नाटकावर कोल्हटकर, गडकरी यांच्या कोट्यांचा प्रभाव स्पष्ट होता. ते लेखन म्हणजे पूर्वसूरीचं अंधानुकरण होतं. हे नाटक लिहिण्यामागे खांडेकरांचे एक भावडं स्वप्न होते. नाटक एखाद्या कंपनीला विकायचं व कॉलेज शिक्षणासाठी पैसे जमवायचे; पण खरे शास्त्रींच्या वरील अभिप्रायामुळे ते बासनात गुंडाळून ठेवले गेले.

जून, १९१५ ला खांडेकरांनी इंटरच्या वर्गासाठी फर्गसन महाविद्यालयात प्रवेश घेतला खरा; पण त्यांची मनःस्थिती ठीक नव्हती. पैशाची चणचण, नाटकांचे झपाटलेपण, वाचन वेड या सर्वांत विरंगुळा नि आधार होता तो राम गणेश गडकरी यांच्या सहवासाचा. त्या वेळी गडकरी न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षक होते. असेच एक दिवशी ते गडकरी यांच्याबरोबर गंधर्व मंडळीच्या बिऱ्हाडी गेले होते. बालगंधर्वांनी गडकऱ्यांना सोबतच्या खांडेकरांना पाहून 'मास्तर, हा बरोबरचा मुलगा कोण? म्हणून विचारणा केली. तेव्हा गडकरी मास्तर म्हणाले, 'हा कोल्हटकरांच्या गादीचा वारस आहे.'^१ या वाक्याने खांडेकरांमध्ये साहित्यिक होण्याचे बीजारोपणच झाले.

दत्तक विधान

अशातच एक दिवस अचानक डिसेंबर, १९१५ मध्ये पोस्टमास्तर असलेल्या मामांची तार खांडेकरांच्या हातात पडली. त्यात लिहिलं होतं, 'ताबडतोब नीघ. सावंतवाडीला जायचे आहे, दत्तक होण्यासाठी.' या तारेनं

१. वि. स. खांडेकर : सचित्र चरित्रपट - जया दडकर, पृष्ठ १५

खांडेकर चक्रावून गेले. आपणास न विचारता दत्तकाचा घाट घातल्याबद्दल एकीकडे राग होता, तर दुसरीकडे दत्तकामुळे आर्थिक अरिष्ट संपेल, अशी आशाही होती. पण ते भ्रमात नव्हते. वडिलांच्या जाण्याने आलेल्या पोरक्या जीवनात वयाच्या नवव्या-दहाव्या वर्षापासून खांडेकरांनी जगात प्रेम, करुणा, सहानुभूती या गोष्टी किती दुर्मीळ असतात, याचा अनुभव घेतला होता. नात्यांच्या रोज ताणत निघालेल्या विणीतून ते आकाशातले कोरडे ढग ओळखून होते. वडील गेल्यानंतर खांडेकरांनी आपल्या काकांना मदतीचं पत्र मामांच्या सांगण्यावरून लिहिलं होतं. त्याचं साधं उत्तर न पाठवणाऱ्या काकांना - एका निर्दयी मनुष्याला आपण दत्तक जाणार, या कल्पनेचं काहूर या युवकाच्या मनात घोंघावत होतं. आशा-निराशेच्या लपंडावातच कळलं की, आपण ज्यांना दत्तक जाणार आहोत, त्या सखाराम काकांना १४ अपत्ये झाली होती. एक विधवा मुलगी वारणाक्का वगळता सर्व निवर्तलीत. काका अत्यवस्थ स्थितीत अंथरूणास खिळून आहेत. सावंतवाडीपासून सात-आठ मैलांवर असलेल्या नाणेली गावी त्यांचा मोठा जमीन-जुमला आहे. तो सांभाळण्यासाठी त्यांना वारस हवाय. शिवाय ते अंधश्रद्धे होते. भुताखेतांवर त्यांचा विश्वास होता. आपल्या बोकांडी बसलेला समंध (भूत, पिशाच) उतरायचा तर तरंगांनी (गुरव) सांगितल्याप्रमाणे दत्तकास पर्याय न राहिल्याने ते तयार झाले व दत्तक विधी १३ जानेवारी, १९१६ रोजी सावंतवाडीतील वडिलार्जित घरी पार पडून ते विष्णू सखाराम खांडेकर झाले.

दत्तक विधान पूर्ण झाल्यावर खांडेकर पुण्यास शिक्षण घेण्यासाठी म्हणून परतले. परतताना दत्तक वडिलांनी वाटखर्च देण्याचेही औदार्य दाखविले नाही. पुण्यात उतरले तेव्हा टांग्याने जाण्याइतपतही पैसे खिशात नव्हते. आता त्यांची स्थिती न घर का न घाटका अशी उपेक्षित झाली होती. दत्तक वडील रूष्ट होते. दत्तक मुलानं शिक्षण सोडून शेती, सावकारी पाहावी अशी त्यांची अपेक्षा होती. तिकडे आजोळी आजोबा वृद्ध झाल्याने त्यांचा हात आखडला होता. ते आई व भाऊ शंकरचा सांभाळ करायचे. या जबाबदारीमुळे व मी दत्तकपुत्र झाल्याने आजोळी परका झालो होतो. आजोळच्या माणसांची अपेक्षा होती की, आता दत्तक घरानं माझं पाहावं.

खांडेकर विचित्र कात्रीत सापडले होते. दत्तक विधानानंतर परिस्थिती अधिक बिकट झाली. अभ्यासातले लक्ष उडाले. परीक्षेला न बसल्याने र्म

बुडाली. मन रमवण्यासाठी वाचन व नाटक पाहणेच हाती होते. या काळात खांडेकरांनी श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचे 'वीरतनय' नाटक पाहिले. योगायोगाने प्रयोगाच्या वेळी गडकरी भेटले. त्यांना खांडेकर परीक्षेला न बसल्याचे कळताच ते रागावले. त्यामुळे खांडेकरांनी पुणे सोडण्याचा निर्णय घेतला. त्या वेळी मुंबई मार्गे कोकणात जाणे किफायतशीर होते. भाऊच्या धक्क्यावरून बोटीने वेंगुर्ल्याला आले. तेथून सारवट गाडीने सावंतवाडी गाठली.

दत्तक घरी काकीची- बयावहिनीची हुकुमत चालायची; पण तिने कधी वैरभाव केला नाही. नवे गाव, मित्र नव्हते. 'पुस्तक माझा सखा' म्हणत खांडेकरांनी या काळात 'मूकनायक', 'सुदाम्याचे पोहे', शेरडेनची नाटके वाचली. मोती तलाव, नरेंद्र डोंगर, चिवार टेकडी, आकेरीचे मेट, मळगावचे मेट ही निसर्ग स्थळे खांडेकरांसाठी विरंगुळा बनली. सावंतवाडीच्या श्रीराम वाचनालयात वर्तमानपत्रे, मासिके वाचणे जीवनक्रमाचा भाग होऊन गेला होता. दिवस कंठणे कठीण झाले तरी नाणेली या दत्तक गावाहून सांगावा काही येईना. महिना उलटून गेल्यावर मात्र दत्तक आई व बहिणीचा निर्वाणीचा निरोप आला. नाणेलीस खांडेकरांचे जाणे आगीतून फुफाट्यात जाण्यासारखेच होते; पण दत्तक बहिण वारणाआक्काच्या मायेने सारे निभावून जाऊ लागले. तिच्या 'भाऊ' पुकारणीनं खांडेकरांचं पोरकेपण सरलं व जीणं सुसह्य होत गेलं.

इच्छेविरुद्ध जगणं, विचार करणं, मन न लागणं या सर्वांची परिणती हिंवतापात झाली आणि खांडेकर पुरते गारद झाले. नाणेलीच्या वास्तव्यात इथलं दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा इत्यादी गोष्टीही धक्का देणाऱ्या ठरल्या. पुण्याच्या वास्तव्यात थोरामोठ्यांचे सान्निध्य, सहवास लाभल्याले सुधारक मनास हे सारं नवं होतं. खेड्याचं हे दर्शन विफल करणारं होतं. 'दारिद्र्यातही चातुर्वर्ण्य आहे. किंबहुना चातुर्वर्ण्यापलीकडचा पंचम वर्ग आहे' या जाणिवेने ते सतत अस्वस्थ असत.

थोडे बरे वाटताच राहिलेली टर्म पूर्ण करण्याकरिता म्हणून खांडेकर परत पुण्यात आले; पण प्रकृती अस्वास्थ्याने त्यांना परतणे भाग पडले. १९१७, १८ ही दोन वर्षे प्रकृतीच्या कुरबुरीतच गेली. या काळात बांबुळी येथे खांडेकरांचा मुक्काम होता. सोबत दत्तक बहिणीची सावली होती. प्रकृतीस उतार पडावा म्हणून येथील ब्रम्हेश्वर मंदिरात व्रत-वैकल्ये, अनुष्ठाने होत. खांडेकरांचा त्यावर विश्वास नव्हता. केवळ घरच्यांच्या मायेपाटी ते सारे निमूट करीत.

१९१८ सरता सरता प्रकृतीत बराच फरक पडला.

साहित्य सृजनारंभ

सन १९१९ वर्ष उजाडलं; पण खांडेकरांचा आराध्य सूर्य मावळला. २३ जानेवारीला राम गणेश गडकरी यांचं दुःखद निधन झालं. खांडेकरांच्या आयुष्यातली पोकळी रोज या ना त्या कारणाने वाढतच निघाली होती. वेळ घालवविण्यासाठी परिसरातील मुलांना घरच्या सोप्यावर ते इंग्रजी शिकवू लागले. खांडेकरांनी याच काळात भटवाडीत छोटंसं वाचनालय सुरू केलं. त्या मार्फत सभा, भाषणं असे लुटूपुटूचे समाज कार्य त्यांनी सुरू केले. याच काळात मेघःशाम शिरोडकरांसारखा ध्ययेवेडा मित्र भेटला. ओळख स्नेहात बदलली. वाचनातून तयार झालेलं सुधारक मन व भोवतालची पारंपरिक वृत्ती व व्यवहाराच्या विसंगतीने खांडेकर सतत बेचैन असत. एकदा त्यांनी या विसंगतीवर बोट ठेवत लिहायचं मनावर घेतलं. दरम्यान 'नवयुग' मासिकात प्रकाशित झालेला ग. त्र्यं. माडखोलकर लिखित लेख 'केशवसुतांचा संप्रदाय' खांडेकरांच्या वाचनात आला. त्यात माडखोलकरांनी गोविंदाग्रज (गडकरी) यांच्या 'दसरा' कवितेवर कोरडे ओढले होते. त्यांचे आरोप खोडून काढणारा एक लेख खांडेकरांनी लिहिला. 'तुतारी वाङ्मय व दसरा' असं त्याचं शीर्षक होतं. कारण मूळ लेखात माडखोलकरांनी 'दसरा कविता म्हणजे केशवसुतांच्या 'तुतारी'चे अधम अनुकरण' असल्याचे विधान केले होते. लेखासोबत आपली नवरचित कविता 'होळी' 'आदर्श' या टोपण नावावर पाठविली होती. दोन्ही रचना नवयुगात प्रकाशित झाल्या. याच दरम्यान बरेच दिवस मनात खदखदत असलेल्या वेगळ्या विसंगतीवर खांडेकरांनी एक लेखमाला लिहायचे ठरवून त्याची पहिली खेप 'उद्यान' मासिकाकडे धाडली. ही प्रकाशित झाली. मग लेखन, प्रकाशन नित्याचे झाले. 'उद्यान'चे संपादक ग. वि. कुलकर्णी यांच्या प्रोत्साहनामुळे 'श्रीमत्कालिपुराण' लेखमाला चांगली चालली. या सदरात प्रकाशित एक लेख 'महात्मा बाबा' गाजला. तो सांवतवाडी हायस्कूलचे मुख्याध्यापक बाबा बाक्रे यांनी केलेल्या अब्रुनुकसानीच्या फिर्यादीमुळे. या प्रकरणाचा एक फायदा झाला. जरी ते लिखाण 'आदर्श' टोपण नावाने होत असले तरी त्याचे लेखक भटवाडीतील वि. स. खांडेकर होत, हे जगजाहीर होते. या चर्चेने लेखक म्हणून वि. स. खांडेकरांचे नाव सर्वतोमुखी झाले होते.

शिरोड्याच्या शाळेत

एप्रिल, १९२० ची गोष्ट असेल. सावंतवाडीपासून वीस-पंचवीस किलोमीटर अंतरावरील शिरोड्याहून घनःश्याम आजगावकर नावाचे शिक्षक एक दिवस वि. स. खांडेकरांच्या भटवाडीतील घरात दत्त झाले. त्यांना एका शिक्षकाची गरज होती. ते शिरोड्याला 'ट्यूटोरियल इंग्लिश स्कूल' चालवत. विशीतला हा तरुण इंग्रजी वाचतो. व्याख्यानं देतो. मासिकात लिहितो, हे ते ऐकून होते. तत्पूर्वी खांडेकरांना मालवण, वेंगुल्यारहून अशी निमंत्रण आली होती; पण राष्ट्रीय आंदोलन, लोकमान्य टिळकांचे विचार, राष्ट्रीय शिक्षणाचा ध्येयवाद इ. मुळे खेड्यात जायचे त्यांनी यापूर्वीच निश्चित केले होते. बाबा काकांच्या निधनाने सांगलीची वाट बंद झाल्यात जमा होती. तिकडे नाणेलीत जाऊन दत्तक वडील बापूंच्या तडाख्यातून सुटायचं होतं. शिरोडे खेडे असल्याची खात्री करून घेतली. आक्का आणि कार्कींच्या संमतीने आजगावकर मास्तरांना होकार दिला. जीवनात स्वातंत्र्य व स्वावलंबनाचा नवा अध्याय सुरू केला. शिरोड्याला जाणं हे त्यांच्या दृष्टीनं नव्या जीवनाची, स्वतःच्या ध्येय, स्वप्नांची नवी पहाट होती. म्हणून पहाटेच त्यांनी शिरोड्याचा रस्ता धरला. मनात प्रश्नाचं काहूर होतं. 'माझं इतर सर्व जाऊ दे; पण एक बुद्धी तेवढी माझ्यापासून जाऊ देऊ नकोस. तिची मला सोबत राहू दे' असं आर्य चाणक्याप्रमाणे मनास बजावत ते शिरोड्याला पोहोचले.

शिरोडे छोटं खेडं होतं. हजार-पंधराशेची वस्ती. अरबी समुद्राचा सुंदर किनारा लाभलेलं तत्कालीन रत्नागिरी जिल्ह्यातलं गाव. आता त्याचा समावेश नव्याने झालेल्या सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात करण्यात आला आहे. रेडी, तिरोडा आजगाव, आरवलीसारखी गावं मिळून शिरोडा पंचक्रोशी होते. तिथल्या मुलांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून अ. वि. बावडेकर यांनी १ जानेवारी, १९१५ मध्ये ट्यूटोरियल न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली होती. अवघ्या वर्षाचं आयुष्य असलेली ही शाळा खांडेकर आले तेव्हा बाल्यावस्थेतच होती. १००-१२५ विद्यार्थी होते. बावडेकर मास्तरांनी परगावी येऊन सुरू केलेली ही शाळा. गावची शिक्षणाविषयी आस्था असलेली स. ग. प्रभू, आप्पा नाबर, गजानन कामत, ग. सी. खटकटे आदि मंडळी विद्यार्थी जमवायला खांडेकरांना मदत करीत. शाळेला स्वतःची इमारत नसल्याने ती तीन ठिकाणी भरे. महादेव नाबरांचे घर, कोटणीसांचे घर, बाजारातील निखर्ग्याची माडी

अशी शाळेची त्रिस्थळी यात्रा असायची. अ. वि. बावडेकर, घ. आ. आजगावकर, वि. स. खांडेकर, शं. प. शिनारी, भि. ना. दळवी या गुरू पंचायतानी शाळेचा संसार चालवायचं ठरलं; पण बावडेकर मास्तर येऊ न शकल्याने वि. स. खांडेकरांनाच शाळेच्या मुख्याध्यापक पदाची धुरा सांभाळणे भाग पडले.

शाळेत खांडेकर इंग्रजी, संस्कृत, बीजगणित शिकवत. जे जे ठाऊक आहे, ते ते सांगावं या भावनेनं त्यांचं शिकवणं असायचं. सांगली, पुणे इ. घाटावरची शहरं सोडून कोकणात आल्यावर नाणेली, बांबुळी परिसरातलं दुःख, दारिद्र्य पाहिलं होतं. शिरोड्याची स्थिती त्यापेक्षा वेगळी नव्हती. अठरा पगड जातीचा समाज त्यांनी इथंच येऊन पहिल्यांदा अनुभवला “पांढरपेशांच्या चार भिंतीच्या आत आयुष्यातील पहिली वीस वर्षं गेल्यामुळे घरट्याबाहेर कधीही न पडलेल्या पाखराच्या पिलासारखी आपली स्थिती आहे, हे या मुलांना शिकवताना माझ्या लक्षात येऊ लागलं. समाजाचा एक फार मोठा श्रमजीवी वर्ग कसा जगतो. कसा राहतो, त्यांची सुख-दुःखं काय असतात याचं प्रत्यक्ष ज्ञान मला नव्हतंच; पण हे सारं जीवन वाड्मयात प्रतिबिंबित झालेलं मी पाहिलं नव्हतं. त्यामुळे माझं मन अस्वस्थ झालं.”^१ आपण अगस्ती ऋषी भले नाही होऊ; पण टिटवी होता आलं तरी पुरे या अपेक्षेने ते कामाला लागले, जग बदलायचा ध्यास त्यांनी घेतला.

पहिल्या पंधरा दिवसांचा पगार २० रु. हाती आला. नोकरी म्हणून केलेली ती पहिली कमाई होती. तिथल्या निसर्गानं खांडेकरांना भुरळ घातली. सुरुची बाग, भिके डोंगरी, मीठागर, काजी, सारं पाहताना शहरातून आलेला हा तरुण शिक्षक रोमांचित व्हायचा. तांबड्या मातीत रंगलेले जेमतेम गुडघे झाकणारे धोतर, धोतराला साजेसा तांबूस सदरा, वर जुना पुराणा कोट, डोक्यावर टोपी, डोळ्यांवर चांदीच्या काड्यांचा जाड काचेचा चष्मा, एका हातात छत्री, तर दुसऱ्या हातात पिशवी, पिशवीत पुस्तकं अशा वेषात खांडेकर मास्तरांचा सर्वत्र संचार असायचा.

शाळेला स्वतःची इमारत नव्हती. इमारत बांधकामासाठी त्यांनी निधी उभारायला सुरुवात केली. खांडेकर मास्तर, आप्पा नाबर, अन्य शिक्षक बाजार, जत्रांमधून फंडाची पेटी फिरवत. घोघरी जाऊन खांडेकर प्रकृतीची

१. एका पानाची कहाणी - वि. स. खांडेकर पृ. २६५

पर्वा न करता उंबरे झिजवू लागले. सभा होत. जुना अनुभव लक्षात घेऊन विरोधही व्हायचा; पण खांडेकरांना ध्येयवादानं पछाडलं होतं. सन १९२५ साली इमारतीचं बांधकाम पूर्ण झालं. त्या वेळी शिक्षकांना ७५-८० रुपये पगार असायचा. त्यांपैकी प्रत्यक्षात निम्माच मिळायचा. त्या काळात प्रत्येक शिक्षकाने इमारत फंडास १००० रुपयांची देणगी देऊन आपली निष्ठा व्यक्त केली होती. त्या काळात इमारतीस २५,००० रुपये खर्च आला होता. त्याचा सविस्तर जमाखर्च खांडेकरांच्या हस्ताक्षरात उपलब्ध असून तो कोल्हापूरच्या शिवाजी विद्यापीठातील वि. स. खांडेकर स्मृती संग्रहालयात पाहताना खांडेकरांच्या समर्पण व त्यागाची प्रचिती आल्यावाचून राहत नाही.

शिक्षक म्हणून खांडेकर विद्यार्थ्यांना आईसारखा जीव लावत. त्यांच्या विचारांप्रमाणे आचाराचे संस्कारही विद्यार्थ्यांवर घडत. एकदा खांडेकर आपल्या एका विद्यार्थ्याला घेऊन सावंतवाडीला गेले होते. काम संपेपर्यंत रात्र झाली. सोबत खांडेकरांचे स्नेही होते. त्यांनी घरी आग्रहानं जेवण्यास नेलं. मित्र सनातनी होते. जातपात पाळायचे. मित्रांनी विद्यार्थी वेगळा बसविला. दारावरील पायरीवर शेणगोळा ठेवला. संकेत हा की, भोजन झाल्यावर विद्यार्थ्यांनं आपली जागा सारवावी. खांडेकरांच्या ते लक्षात आलं. आपलं नि विद्यार्थ्यांचे जेवण होताच खांडेकरांनी शेणगोळ्यात हात घातला. मित्र खजील झाला. त्यानं प्रतिबंध केला; पण विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यात मात्र आपल्या शिक्षकांच्या आचारधर्म नि आदर्शामुळं पाणी आलं. असंच एकदा शाळेची सहल गेली होती. मुलगा समुद्रात बुडतो बघून खांडेकर मास्तरांनी समुद्रात मारलेली मुसळी त्यांच्या कर्तव्य व बांधिलकीची परिसीमा होती. एक आजारी विद्यार्थी खांडेकर मास्तरांना बघायचा घोषा लावतो व खांडेकर त्याच्या इच्छेचा आदर करतात. अशा अनेक कहाण्यांतून खांडेकरांचं विद्यार्थीप्रेम सिद्ध होतं.

खांडेकर वेगवेगळ्या प्रसंगी विद्यार्थ्यांसमोर भाषणे करित. त्यातून विद्यार्थ्यांचं अनुभवविश्व रूंदावयाचं. स्नेहसंमेलन, वादविवाद, प्रदर्शन, थोरामोठ्यांच्या भेटी, त्यांचे विद्यार्थ्यांशी हितगुज, पुस्तकांवर चर्चा, ग्रंथालय विकास अशा चतुर्दिक मार्गांनी ते विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक देऊन अभ्यासाबरोबर त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाची काळजी घेत. काकासाहेब कालेलकर, अच्युत बळवंत कोल्हटकर, न. चिं. केळकर, बा. भ. बोरकर, स्वातंत्र्यवीर सावरकर अशा कितीतरी महनीय व्यक्ती त्यांनी शाळेत आणल्या व विद्यार्थ्यांशी त्यांचा

संवाद घडवून आणला.

गावातील राजकारणात भाग घ्यायचं त्यांनी कटाक्षानं टाळलं. तरी काही मंडळी विरोध करत राहायची. खांडेकरांनी शेवटपर्यंत शाळेस संस्कार केंद्र म्हणून सुरक्षित व अलिप्त ठेवलं. त्यामुळे त्यांची शाळा माणूस घडविणारं संस्कृती केंद्र बनून राहिली.

‘वैनतेय’चं संपादन

पुणे सोडून सावंतवाडीला आल्यानंतरच्या काळात वि. स. खांडेकरांनी साहित्य क्षेत्रात लेखन, व्याख्याने, वाचनालय इ. स्वरूपात जे प्रयत्न नि धडपड सुरू केली होती, त्या १९१९ च्या दरम्यानच्या काळात भेटलेला ध्येयेवादी मित्र मेघःश्याम शिरोडकर. त्यानं महात्मा गांधींच्या आवाहनास प्रतिसाद देऊन शिक्षण सोडून राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेण्यास सुरुवात केली होती. पुढे तो पुण्याच्या राष्ट्रीय शिक्षण देणाऱ्या टिळक महाविद्यालयातून पदवीधर झाला. परत गावी आला. तेव्हा सावंतवाडी संस्थान होतं. लोकांचा कैवार घेणारं, त्यांची दुःख वेशीवर टांगणारं, संस्थानाच्या स्वातंत्र्यासाठी झटणारं वृत्तपत्र असावं असं त्याच्या मनानं घेतलं आणि एक साप्ताहिक प्रकाशित करायचं ठरलं. खांडेकरांनी त्यांना लेखन सहाय्य करण्याचं मान्य केलं. खांडेकर त्या वेळी आत्मरंजनासाठी काव्य, विनोद, कथा असं लिहित होतेच. त्याला प्रकट व्हायला आणखी एक माध्यम मिळालं. ‘वैनतेय’च्या पहिल्या अंकापासून (२९ ऑक्टोबर, १९२४) ते १९३७ पर्यंत खांडेकरांनी ‘वैनतेय’मध्ये नियमित लेखन केलं.

मेघःश्याम शिरोडकर ‘वैनतेय’चे संपादक झाले, तर वि. स. खांडेकर सहसंपादक. वाङ्मय विभागाचे ते मुख्यतः संपादक असले तरी साप्ताहिकाची जी गरज पडेल ते लेखन त्यांनी केलं. मुद्रणाची जबाबदारी भाऊसाहेब सप्ते यांच्यावर सोपविण्यात आली होती. साप्ताहिकासाठी ‘वैनतेय’ हे नाव वि. स. खांडेकरांनीच सुचविलं. याचा अर्थ गरूड. हे नाव निवडताना त्यांच्यापुढे दोन गोष्टी होत्या. दक्षिण कोकण हा डोंगरांनी वेढलेला भूप्रदेश, त्या डोंगराच्या खडकावर बसून सूर्याकडे टक लावून पाहणाऱ्या गरूडासारखा आपणास सामाजिक, राजकीय प्रश्नांचा वेध घेता आला पाहिजे. दुसरे म्हणजे मेघश्याम शिरोडकर, न. चिं. केळकर, शिवरामपंत परांजपे अशा गुरूंपासून वृत्तपत्रीय प्रेरणा घेऊन आलेले. त्यांच्यापुढे ‘केसरी’चा आदर्श होता. केसरी म्हणजे

सिंह, प्राण्यांचा राजा, तर गरूड हा पक्ष्यांचा. त्यामुळे 'वैनतेय' नाव निश्चित करण्यात आलं.

'वैनतेय'चं ध्येय, धोरण प्रतिबिंबित करणारा एक श्लोकही खांडेकरांनी लिहिला होता. तो गरूडाच्या चित्राबरोबर प्रत्येक अंकाच्या डोक्यावर छापला जायचा. तो श्लोक असा होता -

“वसे दास्यी माता, नयनसलिली मग्न जनता
असे पंगु भ्राता, अहिकुलछले भीत जनता
नसे साह्या कोणी, अमृत लपले स्वर्गभुवनी
हसे माता आणी, विहगपति शत्रूस बघुनी”

यातील 'वसे दास्यी माता' हे भारतमातेच्या पारतंत्र्यास उद्देशून होते. 'अहिकुल भीत जनता'चा संबंध आपल्याच समाजाचा एक भाग दुसऱ्यावर हुकूमत गाजवतो - स्वातंत्र्याप्रमाणे त्यापासून ही मुक्ती मिळावी सुचविणारा होता.

वैनतेय साप्ताहिकाचा पहिला अंक २९ ऑक्टोबर, १९२४ रोजी प्रकाशित झाला. सावंतवाडीचे रावबहादूर बापूसाहेब महाराजांचा राज्याभिषेक समारंभ याच दिवशी होता. त्यानिमित्त पहिला अंक प्रकाशित करण्यात आला. १९२४ ते १९३२ या कालखंडात वि. स. खांडेकरांनी अग्रलेख, स्तंभ लेखन, स्फुट टिपणं तर लिहिलीच; पण प्रसंगी बातमीपत्रेही लिहिली. 'समुद्र मंथन', 'गाजराची पुंगी', 'रत्ना प्रसवा', 'गाढवाची गीता', 'गाढवापुढे गीता', परिचयाची परडी, 'कणसाचे दाणे', 'रानफुले' अशी विविध सदरे खांडेकरांनी लिहिली. 'वाङ्मय विचार' विभागाचे संपादन खांडेकर करित. राजकीय, सामाजिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक अशा तत्कालीन अनेक प्रश्नांवर खांडेकरांनी अक्षरशः शोकडो पाने भरतील इतका मजकूर लिहिला. कधी स्वतःच्या नावाने, कधी अनामिक, तर कधी विहंगम, आदर्श, कुमार इ. टोपण नावांनी. या शिवाय त्यांनी 'वैनतेय'मध्ये कथा, लघुनिबंध, लेख, विनोदी साहित्य, नाट्यछटा, कविता असं अनेकांगी साहित्य लेखन केलं. वि. स. खांडेकरांचा पहिला लघुनिबंध 'वैनतेय'च्या २२ फेब्रुवारी, १९२७ च्या अंकात 'रानफुले' सदरात 'निकाल द्या' (How's that) शीर्षकाने प्रकाशित झाला होता. लघुनिबंधकार म्हणून खांडेकरांनी मराठी साहित्यात दिलेल्या ऐतिहासिक योगदानाची गंगोत्री 'वैनतेय' होती. पुढे पाच दशके खांडेकर लघुनिबंध लिहित राहिले. या काळात त्यांनी सुमारे पावणे

दोनशे लघुनिबंध लिहिले.

वैनतेय साप्ताहिक डेमी आकारात (Tabloid) छापलं जायचं. त्या काळी विविध वृत्त, धनुर्धारी, नवयुग याच आकाराची असत. 'वैनतेय'मधील वैविध्यपूर्ण लेखनामुळे साहित्यिक, संपादक, समीक्षक, स्तंभलेखक म्हणून वि. स. खांडेकरांचा लौकिक सर्वदूर पसरला. या संपादन कार्यामुळे वृत्तपत्र हे लोकजागृतीचे व लोकशिक्षणाचे प्रभावी साधन असल्याची खात्री खांडेकरांना झाली. त्यांना शाळेप्रमाणेच वर्तमानपत्र हे सांस्कृतिक साधन वाटू लागले. 'वैनतेय'च्या माध्यमातून खांडेकरांनी जातीय सलोखा, प्रबोधन, समाजास पुरोगामी बनविण्याचे कार्य केले. गैर गोष्टीवर प्रहार करण्यात 'वैनतेय'नं कधी कुचराई केली नाही. सदसद्विवेकाचा कौल सार्वजनिक जीवनात निर्माण करण्याचं कार्य यामुळे खांडेकर करू शकले. 'वैनतेय'चं ग्राहक क्षेत्र मर्यादित असलं तरी त्याचा वाचक, ग्राहक चोखंदळ व चिकित्सक होता. यामुळे बुद्धिवादी व विवेकशील वर्गाशी आपल्या साहित्याद्वारे खांडेकर नाळ जोडू शकले. अंधश्रद्धा निर्मूलन विचारास हातभार लावून खांडेकरांनी समाज पुरोगामी, वैज्ञानिक बनविण्याचा प्रयत्न केला.

प्रथम प्रकाशित पुस्तक

वि. स. खांडेकरांना लेखनाचा छंद बालपणापासूनच; पण त्यांचं लेखन सन १९१९ पासून विविध नियकालिकांत प्रकाशित होत राहिलं. उद्यान, नवयुग, वैनतेय, ज्योत्स्नासारख्या नियकालिकांतून ते प्रकाशित होत राहिलं. कथा, कविता, विनोद, परीक्षण, लेख असं त्यांचं स्वरूप असायचं; पण पुस्तक रूप प्रकाशन होण्यास मात्र १९२८ वर्ष उजाडावं लागलं.

त्याचं असं झालं की, सन १९२६ मध्ये माधवराव जोशी यांनी 'म्युनिसिपालिटी' हे नाटक लिहिलं. ते रंगमंचावरही आलं. प्रेक्षकांच्या पसंतीसही ते उतरलं; पण त्या नाटकामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांची काळी आणि डावी बाजूच तेवढी प्रकाशात आली. या संस्थेचं कल्याणकारी व विकासाचं कार्यही महत्त्वाचं आहे व ते समाजापुढे यायला पाहिजे, असं एका प्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्त्याला वाटलं. त्यानं स्पर्धा जाहीर करून एक हजार रुपयाचं पारितोषिक देऊन सकारात्मक नाटक लिहिण्याचं आवाहन करणारी जाहिरात प्रकाशित केली. ती वि. स. खांडेकरांच्या वाचनात आली. त्या वेळी खांडेकरांना २५ रु. पगार होता. त्यांना नाटक लिहिण्याचा झटका आला. त्याच्या मुळाशी अर्थातच

बक्षिसाचे प्रलोभन होते. स्पर्धा झाली. बक्षीसपात्र नाटक काही संयोजकांना मिळालं नाही. या परीक्षण मंडळात बेळगावचे नाट्य रसिक व मर्मज्ञ होते भाऊसाहेब सोमण. ते 'किरात' या टोपण नावाने त्या वेळी लिहित. ते केशवसुतांचे मित्र व चहाते होते. त्यांना वि. स. खांडेकरांचे नाटक 'संगीत रंकाचे राज्य' आवडले. त्यामुळे बेळगावचे नाट्यप्रेमी डॉ. के. वा. साठे व पु. ल. ओगले यांना ते रंगभूमीवर यावे, असे वाटले. डॉ. के. वा. साठे यांचा नाट्यकला प्रसारक संगीत मंडळी, सांगलीशी संपर्क व परिचय होता. त्यांच्या शिफारशीवरून 'संगीत रंकाचे राज्य' नाटक निवडले गेले. त्याचा पहिला प्रयोग सांगलीच्या सदासुख नाट्यगृहात १६ मे, १९२८ रोजी झाला. यात कमलाबाई कामत यांनी नायिका उषाची, तर शि. ह. परांजपे यांनी प्रदोषची भूमिका केली होती. परांजपे त्या वेळी 'प्रेमसंन्यास'मध्ये 'गोकुळ'ची भूमिका करत. नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगाच्या वेळी वि. स. खांडेकर यांचा सत्यबोध हुदलीकर यांच्या हस्ते जरीचा रूमाल व उपरणं देऊन सत्कार करण्यात आला होता.

हे नाटक पुस्तक रूपात प्रकाशित होईल, असे वि. स. खांडेकरांना कधी वाटले नव्हते; पण खांडेकर सांगली हायस्कूलला शिकत असताना त्यांच्या पुढे-मागे वामन वासुदेव अतीतकर नावाचे वर्गमित्र होते. ते बी.ए. होऊन विजापूरकरांच्या समर्थ विद्यालयाचे आजीव सेवक झाले होते. संस्थेचा समर्थ भारत छापखाना होता पुण्याच्या सदाशिव पेठेत. त्यांना वाटलं की, आपण हे नाटक प्रकाशित केलं, तर संस्थेस चार पैसे मिळतील. म्हणून ते त्यांनी सचित्र प्रकाशित केलं. सन १९२८ ला प्रकाशित 'संगीत रंकाचे राज्य' या नाटकाची किंमत होती १ रुपया. या नाटकास मुरूड-जंजिऱ्याचे बा. अ. भिडे यांची प्रस्तावना आहे. नटवर्य केशवराव दाते यांनी पुण्यात हे नाटक पाहून नाटकाची नायिका श्रीमती कमलाबाई यांच्या अभिनयाची प्रशंसा करणारे एक पत्र खांडेकरांना लिहून नव्या नाटकाची मागणी केली होती. यावरून 'संगीत रंकाचे राज्य' किती यशस्वी होते, याची कल्पना येऊ शकते. खांडेकरांनी प्रतिसाद म्हणून त्यांना आपले 'मोहनमाळ' नाटक पाठविल्याचे उल्लेख पत्रव्यवहारात आढळतात. केशवराव दाते व खांडेकर यांच्यात सन १९२९ पासून १९७१ पर्यंत पत्रव्यवहार दिसून येतो. त्यातून केशवराव दाते खांडेकरांना नाट्यदोष दाखवित व मार्गदर्शन करतानाही आढळून येते. वि. स. खांडेकर, केशवराव दातेंच्या सूचनांचा आदर करित. एका पत्रात त्यांनी केशवरावांना

लिहिले आहे की, “आपले दोष दिग्दर्शन सौम्य झाले आहे, हे मी जाणून आहे; पण निर्जीव स्नेह देखील जिथे मृदुत्वाबद्दलच प्रसिद्ध आहे, तिथे सुहृदयाचा स्नेह अकारण मृदू व्हावा यात नवल काय? (१) रसहानिकारक रहस्ये (२) विनोदी पात्रांची लांबण (३) कोटिक्रमाचा अतिरेक हे तिन्ही दोष कोल्हटकर गडकऱ्यांच्या परंपरेत माझे लेखन वाढल्यामुळे उत्पन्न झाले आहेत. देवल-खाडिलकरांच्या औषधाने हे विष निरुपद्रवी करण्याचा मी यापुढे शक्य तो प्रयत्न करणार आहे.”^१

वि. स. खांडेकरांचा जन्म व बालपण नाट्यपंढरी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सांगलीत गेले. देवल, खाडिलकरांसारखे नाट्यक्षेत्रातील पूर्वसूरी व कोल्हटकर-गडकरी यांच्यासारखे त्यांचे समकालीन ज्येष्ठ साहित्यकार यांच्या नाट्य वाचन व रंगभूमीवरील त्यांच्या नाटकांचे सादरीकरण पाहून आपणही नाटककार व्हावे, असे स्वप्न खांडेकर बालपणापासून पाहायचे. ‘शनिमहात्म्य’ वाचल्यानंतर त्यावर आधारित नाटक लिहिण्याचा प्रयत्न खांडेकरांनी केल्याचे उल्लेख आढळतात.^२ पुढे १९१८-१९ च्या दरम्यान पुणे सोडून कोकणात आल्यावर प्रकृतिअस्वास्थ्यामुळे ते बांबुळीत होते. निवांतपणा होता. लेखन, वाचनाशिवाय पर्याय नव्हता. त्या वर्षभराच्या कालावधीत व नंतरच्या तीन-चार वर्षांत हौस म्हणून त्यांनी ‘शीलशोधन’, ‘मोहनमाळ’, ‘शांतिदेवता’, ‘मृगलांछन’, ‘स्वराज्याचे ताट’ यांसारखी नाटके लिहून ती समकालीन नाटककारांना अभिप्रायार्थ पाठविली होती, पैकी ‘स्वराज्याचे ताट’ नाटक स्त्री पात्र विरहित होतं. ते १९२५ च्या दरम्यान शाळेच्या स्नेहसंमेलनासाठी लिहिलेलं ऐतिहासिक नाटक होतं, तर अन्य चार पौराणिक होती. या सर्वांतून खांडेकरांचा प्रारंभिक लेखन पिंड हा नाटककाराचा होता हे स्पष्ट होते; पण तो काळ (१९२०-३०) हा मराठी संगीत नाटकांच्या ओहोटीचा असल्याने एक प्रकारे तो संधिकाल होता. नाट्य कंपन्या बंद पडत होत्या. राजाश्रय संपत आलेला. चित्रपटांच्या आगमनामुळे नाटकांचा जनमानसावरील प्रभाव कमी होत चाललेला. त्यामुळे खांडेकर कथा, कादंबऱ्यांकडे वळले असावेत.

‘संगीत रंकाचे राज्य’चा मुख्य विषय स्थानिक स्वराज्य असला तरी

१. केशवराव दाते यांच्या २८-८-१९२९ च्या पत्राला वि. स. खांडेकर यांनी दि. ३०-८-१९२९ रोजी लिहिलेल्या पत्रातून उद्धृत. वि. स. खांडेकर : सचित्र चरित्रपट - पृ. ४८
२. एका पानाची कहाणी - वि. स. खांडेकर - पृ. ५७

त्यात स्त्री-पुरुष प्रीतिभाव, प्रेमातील संयोग-वियोग इ.चं चित्रण प्रभावीपणे आले आहे. हे मूलतः संगीत नाटक असल्याने यात २५ गाणी आहेत. नाटकाची शैली कोटिबाज, विनोदाकडे झुकणारी. Dramatic Irony असं. प्रा. प्र. ना. परांजपेंसारखे समीक्षक त्यांचं वर्णन करतात.^१ खांडेकर जरी नाटककार होऊ शकले नाही तरी नाट्यसमीक्षक म्हणून पुढे त्यांचा लौकिक झालेला आढळतो. एवढे मात्र खरे की, नाटक हा त्यांच्या वाचन व व्यासंगाचा विषय होता. पुढे खांडेकरांनी तो जन्मभर जपला.

विवाह

सांगलीला 'संगीत रंकाचे राज्य' नाटकाचा प्रयोग झाल्यानंतर वि. स. खांडेकर आपल्या आजोळीच मे महिन्याच्या सुट्टीसाठी होते. या काळात सदर नाटकाच्या प्रकाशनाचा योग जुळून आल्याने त्यांनी तिथेच बसून दि. २६ मे, १९२८ ला नाटकासंबंधी आपली भूमिका 'राज्या'चा इतिहास' शीर्षकाने लिहिली. बा. अ. भिडे यांची प्रस्तावना वि. स. खांडेकरांनी अगोदरच घेऊन ठेवली होती (२२ मार्च, १९२८). नाटक मार्गी लागल्याने खांडेकरांची प्रकृती सुधारू लागली होती. दत्तक बहिणीने लग्नाचे टुमणे लावल्याने व वयाने तिशी गाठल्याने लग्न करण्यास खांडेकरांनी तत्त्वतः तयारी दर्शविली. तरी लग्नास होणाऱ्या हजार-पंधराशे रुपयांच्या खर्चाची विवंचना होती. मग स्नेही दत्ताराम घाटे यांच्या भरोशावर हातउसने घेऊन लग्न करण्याचे ठरले.

घरी पत्नी म्हणून येणाऱ्या वधूबद्दल खांडेकरांची स्वतःची अशी धारणा होती. फार शिकलेली नसली तरी चालेल; पण आपण ज्या कोकणातल्या खेड्यात राहतो, तिथे आपल्यासारख्या शिक्षकाचा ओढग्रस्तीचा संसार सांभाळणारी असावी. याच होण्याने त्यांनी अन्य स्थळे नाकारून बेळगाव-खानापूर जवळील आसोग्याच्या मणेरिकरांची कन्या मनूचे स्थळ पसंत केले. मे, १९२८ मध्येच आक्का व दत्तक आईच्या संमती व उपस्थितीत वधुपरीक्षा आसोग्याला झाली. १६ जानेवारी, १९२९ रोजी आसोगे मुक्कामीच निवडक पाहुणे व मित्रांच्या उपस्थितीत विवाह पार पडला.

विवाहानंतर खांडेकरांनी पत्नीचे नाव उषा ठेवले. ते त्यांच्या 'संगीत रंकाचे राज्य'च्या नायिकेचे होते. मनाची नायिका प्रत्यक्षात मिळाल्याचीच ती

१. साहित्यिक खांडेकर - संपादक एस. एस. भोसले - पृ. २३३

साक्ष होती. विवाह साधेपणी, कर्मकांडास फाटा देऊन करण्यात आला. लग्नातील भोजनाच्या वेळी पंक्तीभेद (जातिभेद) होणार नाही, याचे आश्वासन घेऊन केलेला हा विवाह म्हणजे खांडेकरांच्या आचार-विचारांतील अद्वैत सिद्ध करणारा वस्तुपाठच ठरला. त्यानंतर लग्नविधी आवरल्यावर यथावकाश त्यांनी शिरोड्यास संसार थाटला. तो पाहण्यासाठी (लग्न चुकल्याची चुटपूट दूर करण्याच्या हेतूने) गुरू श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर मे, १९३० च्या पहिल्या आठवड्यात शिरोड्यास मुद्दाम आले व शिष्यास आशीर्वाद देऊन गेले.

मिठाचा सत्याग्रह

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील सर्वांत मोठे व दीर्घकालीन (१९३० ते १९३४) जन आंदोलन म्हणून मिठाचा सत्याग्रह ओळखला जातो. मिठावरच्या कराचा भार गरिबातील गरीब भारतीयावर पडत असे. लहरी पावसामुळे लाखो शेतकरी कर भरू शकत नसत. करबंदी आंदोलनाचा भाग म्हणून मिठाचा सत्याग्रह करण्यात आला. त्याची सुरुवात गुजरातमधील दांडी यात्रेने झाली. ६ एप्रिल, १९३० ला दांडी येथे कायदा भंग करून मीठ तयार करण्यात आले. त्यात महात्मा गांधींना अटक करण्यात येऊन पुणे येथील येरवडा कारागृहात ठेवण्यात आले. त्याच दिवसापासून महाराष्ट्रातही मिठाचा सत्याग्रह विलेपार्ले (मुंबई) येथे सुरू करण्यात आला. कायदेभंगाची चळवळ महाराष्ट्रात संघटित रितीने व शिस्तीने व्हावे म्हणून महाराष्ट्र कायदेभंग मंडळ स्थापन करण्यात आले. त्या मंडळातर्फे शिरोडे येथे १२ एप्रिल ते १५ एप्रिल, १९३० या कालावधीत राज्यस्तरीय मिठाचा सत्याग्रह करण्यात आला. त्याचे नेतृत्व मामासाहेब देवगिरीकर व धर्मानंद कोसंबी यांच्याकडे होते. शिरोडे गाव गोवा व महाराष्ट्राची सरहद्द असल्याने व तिथे मिठागरे असल्याने शिरोड्याची निवड करण्यात आली. गोव्यात तरेखोल येथे पोर्तुगीजांविरुद्ध तर महाराष्ट्रात शिरोडे येथे बिटिशांविरुद्ध सत्याग्रह करण्यात आला. ५०० जणांनी त्यात भाग घेतला. ३०० जणांना अटक करण्यात आली. उरलेले जखमी होऊन त्यांना रुग्णालयात दाखल करण्यात आले होते.

वि. स. खांडेकर या सत्याग्रहात सक्रिय सहभागी होते. त्यांचे सहकारी अप्पा नाबर यांचे मिठागर सत्याग्रहासाठी निवडण्यात आले होते. त्यांचे दुसरे एक सहकारी व 'वैनतेय'चे संपादक मेघश्याम शिरोडकर या सत्याग्रहात सामील होते. वि. स. खांडेकरही यात सामील होणार होते; पण सरकारी मदत

घेणाऱ्या शाळेचे मुख्याध्यापक म्हणून त्यांच्यावर बंधन होते; परंतु स्वयंसेवक व्यवस्थापन इ.मध्ये ते सक्रिय होते. अप्पा नाबरांच्या घरावर अटकेनंतर जप्ती आली होती. 'हृदयाची हाक' कादंबरीच्या मानधनाची रक्कम देऊन खांडेकरांनी अप्पा नाबरांचे घर वाचविले. खांडेकरांनी 'वैनतेय'मध्ये सत्याग्रहाची बातमीपत्रे लिहिली. सभात भाषणे केली. सत्याग्रहात भाग घेऊ न शकल्याचे शल्य त्यांनी जीवनभर गांधीवादी विचार-आचाराचा वसा जपून भरून काढले. गांधी जन्मशताब्दीस विपुल लेखन केलं. त्याचं संकलन, संपादन 'दुसरे प्रामिथिअस : महात्मा गांधी' नावाने मी केले आहे.

विविधांगी लेखन

वि. स. खांडेकरांनी सन १९३० ते १९३५ या कालखंडात केवळ विपुल लेखन केले असे नाही, तर जे लेखन केले ते विविधांगी पण होते. 'संगीत रंकाचे राज्य' सन १९२८ ला प्रकाशित झाल्यावर लगेच १९२९ मध्ये 'नवमल्लिका' हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह प्रकाशित झाला. दरम्यान खांडेकरांना वक्ते म्हणून ही आमंत्रित केले जाऊ लागले होते. त्या काळी 'भारत-गौरवमाला' वाचकांच्या पसंतीस उतरली होती. मंगेशराव कुलकर्णी त्यासाठी खूप मेहनत घेत. खांडेकरांचे स्नेही गं. दे. खानोलकर त्या वेळी भारत-गौरवमालेत काम करत. त्यांच्या सांगण्यावरून खांडेकरांनी आपली पहिली कादंबरी 'हृदयाची हाक' लिहिली व एप्रिल, १९३० मध्ये लगेच ती प्रकाशितही झाली. एव्हाना वि. स. खांडेकर बहुप्रसव साहित्यिक म्हणून वाङ्मय वर्तुळात सर्वपरिचित झाले होते. तत्कालीन नियतकालिकांत ते नियमित लिहीत. या काळात त्यांनी ३ लेख, ५ कविता, ११ परीक्षणे, १९ कथा, ३ लघुनिबंध लिहिले. शिरोड्यातील निसर्ग व खेड्यातील निवांत जीवन हे त्यांचं कारण होतं. सन १९३१ मध्ये 'कांचनमृग' कादंबरीनंतर लगेचच त्यांचे 'गडकरी : व्यक्ती व वाङ्मय' प्रकाशित झाले. सन १९३२ मध्ये त्यांचे 'आगरकर चरित्र' वाचकांच्या हाती आले. नंतर 'उल्का' (१९३४), दोन ध्रुव (१९२४) या कादंबऱ्या व 'दत्तक व इतर गोष्टी' (१९३४) चे प्रकाशन झाले.

यामुळे वि. स. खांडेकर मान्यताप्राप्त साहित्यिक बनले. बडोद्याच्या साहित्य संमेलनात कथा विभागाचं अध्यक्षपद त्यांना लाभलं. पुढे सन १९३५ ला तर ते पहिल्या गोमंतक मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष झाले. पाठोपाठ त्यांना पुण्याच्या शारदोपासक संमेलनाच्या चौथ्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष पद

मिळालं. नंतर ते मुंबई मराठी साहित्य संमेलनाचेही अध्यक्ष झाले. त्यांचे विचार व मते यांना एकप्रकारची मान्यता लाभून ते मराठी साहित्य रसिकांचे प्रिय लेखक, वक्ते, विचारक, समीक्षक, कथाकार, कादंबरीकार म्हणून सन्मानित झाले. त्यांच्या साहित्य विचारांतील गांभीर्य, नवता व भाषेतील सौंदर्य यांची विलक्षण मोहिनी मराठी भाषा व साहित्यात निर्माण झाली होती. मराठी वाचक 'वि. स. खांडेकर' शीर्षक दिसताच प्रथम पसंतीने त्यांना वाचू लागला.

चंदेरी दुनियेत पदार्पण

२० जानेवारी, १९३६ ला वि. स. खांडेकरांचे घरी पुत्ररत्न आले. सर्वत्र आनंदी आनंद होता. वि. स. खांडेकर यांनी मुलाचे नाव अविनाश ठेवून जीवनावरची दुर्दम्य आस्थाच व्यक्त केली होती. तशातच मास्टर विनायक व बाबूराव पेंढारकर यांनी खांडेकरांना चित्रपटासाठी पटकथा लिहिण्याचे आमंत्रण दिल्याने अनपेक्षितपणे त्यांच्यापुढे साहित्याचे नवे दालन व माध्यम खुले झाले. प्रथम त्यांनी या निमंत्रणाकडे दुर्लक्ष केले होते ते या सांशकतेने की, हे काम त्यांना आपल्या आवाक्याबाहेरचे वाटायचे. पण मग आग्रहामुळे त्यांनी प्रयत्न करायचे ठरवून 'छाया' ही पहिली पटकथा 'हंस'ला दिली व ती निर्माता व दिग्दर्शकांच्या पसंतीला उतरल्याने लगेचच मुहूर्त करून तिचे छायाचित्रीकरण सुरू झाले. सहा महिन्यांत चित्रपट तयार होऊन तो २० जून, १९३६ रोजी मुंबईच्या मॅजेस्टिक चित्रपटगृहात प्रदर्शित झाला. मास्टर विनायक, बाबूराव पेंढारकर, लीला चिटणीस, इंदिरा वाडकर, अनंत मराठे यांच्या या बोलपटात भूमिका होत्या. पांडुरंग नाईक यांचे चित्रीकरण होते. अण्णासाहेब माईणकरांचे यास संगीत लाभले होते. हिंदीत डब करून तो प्रकाशित करण्यात आला होता.

वि. स. खांडेकर १९३६ ते १९६२ पर्यंत चित्रपटांच्या चंदेरी दुनियेत होते. मराठी, हिंदी, तमीळ, तेलगू अशा भाषांत सुमारे २८ चित्रपटांच्या खांडेकरांनी पटकथा, संवाद आणि गाणी लिहिली. त्यांच्या पहिल्या चित्रपटास गोहर सुवर्णपदक तर अंतिम 'माणसाला पंख असतात'ला भारत व महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार लाभला होता. साहित्याप्रमाणेच खांडेकर चित्रपटाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय स्तरावर पोहोचले. त्यांना भारतीय साहित्यिक बनविण्यात चित्रपटांचाही मोठा वाटा आहे. आपल्या चित्रपटांतून खांडेकरांनी अनेक सामाजिक समस्यांचे चित्रण केले, तसेच विनोदी कथा लिहून मनोरंजनही. त्यांच्या अनेक चित्रपट गाण्यांना मोठी पसंती लाभली होती. चित्रपट क्षेत्रातील

त्यांच्या कार्य, कर्तृत्वाचा विस्तृत आढावा पुढे घेण्यात आला असला तरी एकमात्र निश्चित की, साहित्याप्रमाणेच त्यांचे चित्रपटही संस्कार, मूल्य, आदर्श, प्रबोधन इ.ची पाठराखण करत होते.

गृहस्थ जीवन

अविनाशच्या जन्मानंतर (१९३६) ६ ऑगस्ट, १९३७ ला कन्या मंदाकिनीचा जन्म झाला. तिला बाळ लेणं द्यायचं म्हणून वि. स. खांडेकरांनी आपल्याला मिळालेलं गोहर मेडल मोडलं. चित्रपट व शाळा यांची कसरत त्यांना जमेनाशी झाली. कारण चित्रपटाच्या कामासाठी वारंवार कोल्हापूर, पुणे, मुंबई असा प्रवास करणं जिकिरीचं झालं. म्हणून खांडेकर सपरिवार सन १९३८ च्या प्रारंभी कोल्हापुरी आले. त्यांनी शाहूपुरीतील मास्टर विनायकांच्या बंगल्यात आपलं बिऱ्हाड थाटलं. आजचं राजारामपुरीतील कन्येनं बांधलेलं 'नंदादीप' निवासस्थानी कायमचे राहण्यास येण्यापूर्वी खासबाग इथे मूग यांच्या घरी, नंतर राजारामपुरीत 'मुक्ताश्रम' येथे खांडेकर राहात. या काळात त्यांना कल्पलता (१९३९), सुलभा (१९४१) आणि मंगल (१९४४) या कन्यारत्नांचा लाभ झाला. खांडेकरांचं आपल्या मुलांवर प्रेम होतं. आपलं लेखन, वक्तृत्व, संपादन, संमेलने, चित्रपट या सर्वांतून वेळ काढून मुलांवर संस्कार करणे, शंका समाधान, गोष्टी सांगणं खांडेकर आवर्जून करत.

गृहस्थ जीवनाचे संस्कार वि. स. खांडेकरांवर आजोळी असल्यापासूनच होत राहिले. त्यांचे वडील अकाली निर्वतले. त्या काळातही पोरले खांडेकर आपल्या अर्धांगवायू झालेल्या वडिलांची सेवा शुश्रूषा करीत. आल्या-गेल्याचं स्वागत हे त्यांच्या समाजशील स्वभावातच होतं. जे घरी तेच दारी. मित्रांना सदैव मदत करीत. मित्रही त्यांना मदत करायचे. विद्यार्थ्यांवर त्यांचे निस्सीम प्रेम होते. त्यांचा मनुष्यसंग्रह मोठा होता. त्यात साहित्यिक, साहित्यप्रेमी यांचा समावेश मोठा होता. 'त्यांच्या चेहऱ्यावर व्यथेचं चिन्ह कधी उमटत नाही. बोलण्यात कधी दुःखाचा उद्गार नाही. सगळं सोसायचं. प्राप्त परिस्थितीशी जुळवून घेत राहायचे, ही वृत्ती.^१ ते सोशिक होते. गृहस्थ धर्म पाळणारे होते. इतरांपेक्षा अधिक सहनशील होते. लेखन करताना आपल्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या टाळल्या असंही त्यांच्याकडून कधी झालं नाही. मुलं, मुली लहान असताना

१. डॉ. सुमती क्षेत्रमाडे - गौरविका पृ. ६०

ताप यायचा. खांडेकर सहा-सहा तास मुलींना खांद्यावर घेऊन शतपावली करत, औषधोपचार करत. प्रसंगी लेखन बाजूस सारत. लेखनिकाला सुट्टी देत; पण मुलांचे करण्यात कुचराई करत नसत.

वि. स. खांडेकर उपजत शिक्षक होते. शिरोड्याच्या शाळेत संस्कृत, इंग्रजी, बीजगणित, भूमिती पडेल ते विषय त्यांनी शिकवले होतेच. मुली शिकत असताना मॅट्रीकपर्यंत ते घरी त्यांना संस्कृत, इंग्रजी, बीजगणित शिकण्यास मदत करीत. तीच गोष्ट मुली एम.ए. करतानाही. खाडिलकरांची नाटके खांडेकर त्यांना शिकवीत. मुलींच्या अगोदर बायकोने शिकावे, वाचावे, असा त्यांचा प्रयत्न होता. ते पत्नी उषाताईंना सुरुवातीच्या काळात वाचूनही दाखवित; पण उषाताईंचा ओढा शिक्षणापेक्षा संसाराकडे अधिक होता. त्या स्वयंपाकात सुगरण. राहण्यात टापटीप होत्या. घर नीटनेटकं ठेवण्यात त्या दक्ष होत्या. पत्नीच्या निधनानंतर (२६ ऑक्टोबर, १९५८) खांडेकरांनीच मुला-मुलींचा सांभाळ केला. पत्नीबद्दल त्यांच्या मनात कृतज्ञतेची भावना सदैव भरलेली असायची.

त्यांच्या वृद्धापकाळात मोठी मुलगी मंदाकिनी यांनी त्यांचा सांभाळ केला. त्या नोकरी सांभाळून वि. स. खांडेकरांचे सारं करीत. लेखनिक, लोकांचं येणं-जाणं, पुढं वि. स. खांडेकरांचं वृद्धत्व, अंधत्व साऱ्या समरप्रसंगी त्या खांडेकरांच्यामागं खंबीर उभ्या होत्या. पत्नी निर्वतल्यानंतरही त्यांना जे १८, १९ वर्षांचं आयुष्य लाभलं त्या काळात मंदाताईंचे त्यांच्या पालक होत्या.

वि. स. खांडेकर आचार, विचारांनी खरे पुरोगामी होते. अन् खरं तर 'नास्तिक होते. देवावर त्यांचा विश्वास नव्हता... घरी सत्यनारायणाची पूजा वगैरे कधीही झाली नाही. धार्मिक विधीही होत नसत.'^१ सकाळ, संध्याकाळी फिरण्याचा खांडेकरांना छंद होता. फिरायला जाताना कोणीतरी नेहमी त्यांच्याबरोबर असायचे. दत्ताराम घाटे, कवी यशवंत, बा. भ. बोरकर, कवी गिरीश, नाटककार वसंत कानेटकर, प्रभृती मित्र, साहित्यिकारांचं घरी येणं-जाणं, राहणं असायचं.

टपाल वाचणं, उत्तर लिहिण्याचा खांडेकरांना छंद होता. येणाऱ्या टपालाला उत्तर देण्याचा त्यांचा प्रघात व कटाक्ष होता. सामाजिक भावनेनं विद्यार्थी, संस्था, उपक्रमांना ते मदत करीत. त्यांच्याकडे वाचक, स्नेही, आप्त मार्गदर्शनासाठी येत. वेळ, प्रकृतीची तमा न बाळगता खांडेकर सर्वांशी हितगुज

१. अविनाश खांडेकर - शिवराज्य, १ जानेवारी, १९९९ (खांडेकर विशेषांक), पृ. ४५

करीत. लहान-मोठा, आपपर असा भेद ते बाळगत नसत. माणूसप्रेमी, समाजशील गृहस्थ खांडेकर सर्वांचे सुहृद होते.

साहित्य-समाजाचं नेतृत्व

बृहन्महाराष्ट्रातील मराठी भाषा व साहित्याचे केंद्र म्हणून बडोद्याचे महत्त्व प्रारंभापासूनच राहिले आहे. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या राजाश्रयाचे ते फळ होय. सन १९३४ च्या २५ डिसेंबरला म्हणजे नाताळात तेथील मराठी साहित्य संमेलनाचे १९ वे अधिवेशन योजले होते. त्या वेळी वेगवेगळ्या साहित्य प्रकारांना वाहिलेली शाखा संमेलने घेण्याचा प्रघात होता. या संमेलनात पां. वा. काणे (भाषा), महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार (इतिहास), माधव ज्युलियन (काव्य) इ. बरोबर वि. स. खांडेकरांची कथा संमेलनासाठी अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली होती. त्या वेळी वि. स. खांडेकर होते अवघे ३६ वर्षांचे. कथा साहित्यातील उमेदवारी होती अवघ्या १५ वर्षांची; पण याकाळात त्यांच्या अनेक कथा नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाल्या होत्या. शिवाय 'नवमल्लिका', 'दत्तक आणि इतर कथा', 'जीवनकला', 'ऊन पाऊस' सारखे कथासंग्रह प्रकाशित झाले होते. वाचकांची त्या कथांना, भाषा व शैलीच्या नव्यापणामुळे मोठी पसंती लाभली होती. ही निवड त्याचीच पोचपावती होती. या निवडीने वि. स. खांडेकरांना साहित्य वर्तुळात मान्यताप्राप्त साहित्यिक म्हणून सन्मान लाभला. तेथून सन्मानाची शृंखला आजीवन सुरूच राहिली. त्यानंतर त्यांना गोमंतक साहित्य संमेलन, मडगाव (१९३५), शारदोपासक साहित्य संमेलन, पुणे (१९३५), मुंबई व उपनगर साहित्य संमेलन, दादर (१९३५) सोलापूर प्रांतिक साहित्य संमेलन (१९३६), दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलन, जमखंडी (१९४०) अशी एकापाठोपाठ एक अध्यक्षपदे मिळत राहिली. सन १९४१ ला तर महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचा (आजचे अ. भा. साहित्य संमेलन) रौप्यमहोत्सवी अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान मिळून चाळिशीतच ते मराठी साहित्य, संस्कृती, भाषेचे अग्रणी नेते बनले.

त्यानंतरच्या १९७५ पर्यंतच्या पस्तीस वर्षांत कोणत्याही मोठ्या साहित्य उपक्रमाचे अध्यक्षपद वि. स. खांडेकरांकडे असणार हे ठरूनच गेलेलं. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, भा. रा. तांबे, केशवसुत यांची जन्मशताब्दी, नटवर्य केशवराव दाते सन्मान असे कितीतरी उपक्रम वि. स. खांडेकरांच्या नेतृत्वाने व सक्रिय सहभागाने पार पडले. निधी संकलन, स्मारक ग्रंथ संपादन, अध्यक्षीय भाषण

इ. तून वि. स. खांडेकरांचं साहित्यिक समाजाचं अनभिषिक्त सम्राटपण सिद्ध होत गेलं व मान्यता पावलं.

पुरस्कार व सन्मान

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचं नेतृत्व लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर महात्मा गांधींकडे सन १९२० च्या दरम्यान आलं. याच वेळी वि. स. खांडेकर यांनी लेखक म्हणून प्रवेश केला. भारतीय राजकारणातील गांधी युगाचा काळ हा वि. स. खांडेकरांच्या साहित्यिक व्यक्तिमत्त्व विकसित होण्याचा काळ होता. ज्याला स्थूलमानाने टिळक युगानंतरचा स्वातंत्र्यपूर्व काळ म्हणता येईल, त्या काळात १२ कादंबऱ्या, २० कथासंग्रह, ७ लघुनिबंध संग्रह, २ रूपककथा संग्रह, ५ लेखसंग्रह, १ व्यक्ती व वाङ्मय, १ चरित्र, १५ पटकथा असं विपुल लेखन करून खांडेकर मराठीतील श्रेष्ठ साहित्यिक म्हणून समाजमान्य होते. सन १९३७ साली त्यांच्या 'छाया' बोलपटाच्या कथेस कलकत्ता चित्रपट पत्रकार संघाचं 'गोहर सुवर्ण पदक' लाभलं होतं. भारतातील चित्रपटसृष्टीचा पहिला पुरस्कार म्हणून त्याचं असाधारण नि ऐतिहासिक महत्त्व असलं, त्यांना अनेक साहित्य संमेलनांची अध्यक्षपदं चालून आली असली तरी त्यांच्या साहित्य कृतीस स्वतंत्र महाराष्ट्र निर्माण होईपर्यंत मात्र नामांकित असे पुरस्कार लाभले नव्हते. नाही म्हणायला कादंबरीकार ह. ना. आपटे यांच्या पत्नी रमाबाई आपटे यांनी आपल्या पतीच्या स्मरणार्थ ठेवलेले 'कै. ह. ना. आपटे पारितोषिक' १९४२ व सन १९४३ ला वि. स. खांडेकरांना त्यांच्या 'क्रौंचवध' कादंबरीस मिळाले होते. ते पारितोषिक स्वीकारावे म्हणून रमाबाईंनी लिहिलेले २६ मे, १९४३ चे पत्र मोठे हृद्य होते. ते त्यांच्या आनंदाश्रमातून लिहिले गेले होते.

सन १९६० ला महाराष्ट्र स्वतंत्र झाला. स्वतंत्र मराठी राज्य स्थापनेनंतर तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी शासनातर्फे उत्कृष्ट साहित्यकृतींना पुरस्कार देण्याची योजना जाहीर केली व वि. स. खांडेकरांच्या 'ययाति' कादंबरीस तो दिला गेला. 'ययाति' कादंबरी मराठी साहित्याची अभिजात साहित्य कृती म्हणून तिला साहित्य अकादमी (१९६०) व भारतीय ज्ञानपीठ (१९७४) असे पुरस्कार लाभले. मराठी भाषा व साहित्यास पहिले ज्ञानपीठ मिळवून देण्याचे कर्तृत्व वि. स. खांडेकरांचेच. 'ययाति' कादंबरी आजही मराठी वाचकांची वरची पसंती म्हणून ध्रुवपद टिकवून आहे.

वि. स. खांडेकरांनी मराठीत चतुरस्र लेखन केलं. त्यांचे साहित्य व चित्रपट हिंदी, तमीळ, तेलगू, गुजराती, कन्नड, मल्याळम आदी भाषांत अनुवादित झाले. काही साहित्य कृती रशियनसारख्या भाषेतही गेल्या. यामुळे वि. स. खांडेकर केवळ मराठी साहित्यिक न राहता ते भारतीय साहित्यिक झाले. भारतीय ज्ञानपीठ पारितोषिकाने त्यावर शिक्कामोर्तब करण्यापूर्वी भारत सरकारनी सन १९६८ मध्ये त्यांना 'पद्मभूषण' पुरस्काराने सन्मानित केले. त्याच वर्षी साहित्य अकादमीने साहित्यिक योगदानाची नोंद घेऊन 'महदत्तर सदस्यत्व' (फेलोशिप) बहाल केले. या विविध पुरस्कारांच्या निमित्ताने भारतभर त्यांचे सत्कार, सन्मान झाले. षष्ठ्यब्दी गौरव, अमृतमहोत्सव झाले. अनेक विशेषांक, गौरव अंक प्रकाशित झाले. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरने डी. लिट. पदवी प्रदान केली (१९७६). जन्मशताब्दी वर्षात भारत सरकारने १९९८ मध्ये खांडेकरांचे स्मृती तिकीट प्रकाशित केले. १९७५ च्या नागपूर येथे संपन्न पहिल्या विश्वहिंदी संमेलनात भारतीय श्रेष्ठ साहित्यिक म्हणून त्यांचा सत्कार करण्यात आला. या नि अशा अनेक घटनांतून वि. स. खांडेकरांचं साहित्यिक श्रेष्ठत्व राजमान्य, लोकमान्य झालं.

अंधत्व, वृद्धत्व आणि मृत्यू

वि. स. खांडेकर बालपणापासूनच कृश होते. सतत ताप. इ. विकाराने ग्रस्त असत. दृष्टी अधू असल्याने बालपणीच चष्मा लागला होता. तरुणपणी हिचतापाने ग्रस्त झाल्याने दीर्घकाळ उपचारासाठी व विश्रांतीस बांबुळीला दत्तक बहीण वारणाअक्का बरोबर राहावे लागले होते. पुढे शिरोड्यात शिक्षक असताना सर्पदंशाने बेजार झाले होते. रक्तदाबाचा विकारही होता. त्यांच्या पत्रव्यवहारात, लेखात, मुलाखतीत, प्रस्तावनेत त्यांच्या प्रकृतिअस्वास्थ्याचे उल्लेख सर्वत्र आढळतात. शिवाय पत्नी व मुलांचे आजारपण होतेच. या सर्व अडथळाची शर्यत पार करत वि. स. खांडेकरांनी आपले वाचन, चिंतन, मनन, लेखन, वक्तृत्व, सांस्कृतिक कार्य यात सातत्य ठेवले. ते त्यांनी ज्या अविचलपणे केले त्यांतून 'शब्दचि आमच्या जीवाचे जीवन । शब्दें वाटूं धन जनलोकां ।।' हा तुकारामांचा वस्तुपाठ त्यांचा आचारधर्मच होता हे प्रत्ययास येते.

सन १९७१ संपत आले, तसे उजव्या डोळ्याने जे वाचता यायचे तेही येईनासे झाले. वृद्धत्व आणि अशक्तपणामुळे मोतीबिंदूचे ऑपरेशन करणे धोक्याचे होते; पण वाचनच प्राणवायू असलेल्या खांडेकरांना शस्त्रक्रियेशिवाय

पर्याय नव्हता. मागच्या ऑपरेशनचा अनुभव काही चांगला नव्हता; पण नाईलाज म्हणून १५ फेब्रुवारी, १९७२ ला डॉ. परांजपे यांच्याकडे ऑपरेशन झाले; पण पुढे कॉम्प्लिकेशन्स वाढत गेली. डोळा काढण्यावाचून गत्यंतर ठरले नाही. अन् जगाला प्रकाश देणारा हा साहित्यऋषी स्वतः मात्र अंधार सोबती झाला. पूर्ण अंधत्व आले.

तरी वि. स. खांडेकरांनी लेखन, वाचनाची कास सोडली नाही. प्रवास, फिरणे बंद झाले तरी घरी शतपावली चालायची. तशातच त्यांनी १९७५ चे कराडचे अखिल भारतीय साहित्य संमेलन, ज्ञानपीठ पारितोषिक समारंभ व त्या प्रीत्यर्थ दिल्ली, मुंबई, पुणे, कोल्हापूरचे सत्कार समारंभ केवळ लोकांच्या प्रेमानुळे पेलले.

ऑगस्ट, १९७६ मध्ये त्यांची प्रकृती वृद्धापकाळामुळे ढासळत गेली. ऑगस्टच्या शेवटी त्यांना मिरजेच्या वॉनलेस हॉस्पिटलमध्ये दाखल करावं लागलं. उचार घेत असतानाच त्यांचे २ सप्टेंबर, १९७६ मध्ये मिरज येथे दुःखद निधन झाले. नंतर त्यांची कोल्हापुरात 'न भूतो न भविष्यति' अशी अंत्ययात्रा निघाली. त्यात मी एक पार्क होऊन अंतिम श्रद्धांजली अर्पण केली होती.

मला खांडेकरांचा सहवास सन १९६३ पासून लाभला तो त्यांनी स्थापन केलेल्या आंतरभारती विद्यालयाचा विद्यार्थी म्हणून. नंतर त्याचशाळेत मी हिंदी शिक्षक झालो. त्या काळातही सतत भेटणं, बोलणं होत राहायचं. त्यांच्या आचार, विचारांचे व साहित्याचे संस्कार मजवर झाल्यानेच मी मूल्यनिष्ठ जीवन जगू शकलो, अशी माझा विनम्र धारणा आहे. त्यांच्या या ऋणाची परतफेड म्हणून शिवाजी विद्यापीठ व खांडेकर कुटुंबीय यांच्या मदतीने वि. स. खांडेकर स्मृती संग्रहालय सन २००२ ते २००४ मध्ये शिवाजी विद्यापीठात उभारू शकलो. सन २००१ ला त्यांच्या निधनास २५ वर्षे झाली. रजत स्मृती म्हणून त्यांच्या असंकलित व अप्रकाशित साहित्याचं संपादन केलं. कथा, कादंबरी, लघुनिबंध, आत्मकथा, वैचारिक लेख, मुलाखती, समीक्षात्मक लेख संग्रह, पटकथा अशी १७ नवी पुस्तके प्रकाशित झाली. व्यक्तिचित्रे, भाषणे, विनोदी लेख, वैनतेयचं लेखन अशी आणखी ८ पुस्तके प्रकाशित करून त्यांची रजत स्मृती पूर्ण होईल. हे चरित्र लेखनही त्यांच्या मजवरील संस्कारांचीच उतराई होय.

२२

प्रकरण दुसरे

समग्र साहित्यिक खांडेकर : अंतरीचे बोल

वि. स. खांडेकर हे मराठीतील समग्र साहित्यिक होत. त्यांनी वैविध्यपूर्ण आणि विपुल साहित्य लेखन केलं. कथा, कादंबरी, रूपक कथा, पटकथा, नाटक, निबंध, लघुनिबंध, कविता, अनुवाद, संपादन, व्यक्तिचित्र, समीक्षा, चरित्र, आत्मचरित्र, पत्र, मुलाखत, वैचारिक लेख, भाषणे, विनोद, अशा साहित्याच्या सर्व प्रांतांत त्यांनी लेखन केलं. असा चतुरस्र साहित्यिक मराठीत विरळाच म्हणावा लागेल. वि. स. खांडेकरांच्या साहित्याचे जितके अनुवाद भारतीय भाषांत झाले, तितके क्वचितच कुणा मराठी साहित्यिकाचे झाले असावते. त्या अंगांनी पाहिले तरी भारतीय साहित्यिक होण्याचा सन्मान प्राप्त करणारे मराठी साहित्यिक म्हणूनही वि. स. खांडेकरांचं स्थान आगळं नि असाधारण मानावं लागेल. त्यांनी लिहिलेल्या साहित्यांपैकी नाटक व पटकथेचा विचार या चरित्रात अन्यत्र आला असल्याने द्विरूक्ती टाळण्याच्या उद्देशाने त्या दोन पैलूंचा अपवाद करून इथे अन्य लेखन समग्रतेचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न आहे. हेतू हाच की, साहित्यिक खांडेकरांच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय व्हावा व साहित्याचे स्थूल रूपही लक्षात यावे.

वि. स. खांडेकरांच्या साहित्यातील वैविध्य व व्यापकता यांचा शोध घेता लक्षात येते की, त्यांचे वाचनही तसेच अष्टावधानी होते. इंग्रजी, संस्कृत, हिंदी, जर्मन, फ्रेंच इ. साहित्याचे त्यांचे वाचन बहुआयामी होते. वाचनाबरोबर त्यांनी स्वतःच असं स्वतंत्र चिंतन विकसित केलं होतं. ते माणसातील विषमता, अज्ञान, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा याबाबत सतत चिंतेत असायचे. सर्वस्पर्शी व सर्वकष समानता हे त्यांचं स्वप्न होतं. बिकट वास्तवानी सदैव व्यथित हा लेखक, सर्वोदयी समाजाचा त्याला नित्य ध्यास होता. निरंतर अस्वस्थता जोपासणारे साहित्यिकच नव्या समाजाची स्वप्नं पाहू शकतात, हे खांडेकरांच्या व्यक्ती व वाङ्मयाचा अभ्यास करताना प्रकर्षाने प्रत्ययास येते. जीवन व

कलेचं अद्वैत हे त्यांच्या समग्र साहित्याचं वैशिष्ट्य सांगता येईल. पांढरपेशा मध्यमवर्ग हा त्यांच्या जीवनाचा परीघ असला तरी त्यांच्या साहित्य विषय व आशयास असं कुपमंडूक कुंपण नव्हतं. वैश्विक मनुष्य जीवन मूल्याधारित होऊन ते विकसित व्हावं व सतत उन्नत, ऊर्जस्वल होत राहावं अशी धडपड करणारा, ध्यास घेतलेला हा लेखक, त्याची माणसाविषयी असलेली तळमळ त्यांच्या साहित्यातील समग्र पटलावर सतत संवेदी जागरूकता व्यक्त करते.

कादंबरीकार

सन १९३० साली 'हृदयाची हाक' लिहून वि. स. खांडेकरांनी मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात पाऊल ठेवलं ते भीतभीतच. त्यांच्याच शब्दांत सांगायचं, तर "महाराष्ट्र शारदा मंदिराच्या कादंबरीच्या दालनात मी आज भीतभीतच पाऊल टाकीत आहे. हरिभाऊ आपट्यांपासून प्रो. फडक्यांपर्यंतच्या काळात अनेक कुशल लेखकांनी विभूषित केलेल्या या वाङ्मयविभागात प्रवेश करताना नावीन्याच्या आनंदाच्या छायेपेक्षा अपयशाच्या भयाची सावली मनावर अधिक पसरली, तर त्यात नवल वाटण्यासारखे काही नाही. तथापि आजच्या सुरवंटांचीच उद्या फुलपांखरे होतात हा सृष्टीनियम ध्यानात आणून मी हे धाडस केले आहे."१ अन् झालं ही तसंच. 'ययाति'ला ज्ञानपीठ मिळवून त्यांनी आपल्या कादंबरीकाराचं फुलपाखरू झाल्याचं पुढे सिद्ध केलं.

पैसा, सत्ता, संपत्ती, ज्ञान, कीर्ती, प्रसिद्धी अशा अनेक हाका घालत मनुष्य जगत असतो; परंतु त्यानं त्याचं समाधान होत नाही. त्याची खरी भूक असते प्रेमाची. ती हृदयाच्या हाकेतूनच मिळते, हे खांडेकरांनी कमल आणि दिवाकर, कुसुम आणि प्रभाकर तसेच डॉ. भागवत अशा तीन प्रेमीयुगुलातून, त्यांच्या दांपत्य जीवनातून अनुभवाचा पैस विस्तारत स्पष्ट केलं आहे. ही त्यांची पहिलीच कादंबरी असल्याने या कादंबरीच्या कलात्मक मर्यादा लक्षात घेतल्या तरी तिच्यातील विषय व आशयाच्या अंगांनी तिने वाचकांशी केलेल्या हार्दिक संवादामुळे ती यशस्वी ठरली आणि त्यामुळेच खांडेकर 'कांचनमृग (१९३१)' लिहिण्याचे धाडस लगेच करू शकले.

'कांचनमृग' लिहिताना त्यांचा आत्मविश्वास दुणावल्यामुळेच असेल कदाचित त्यांनी 'कांचनमृग'च्या छोट्या प्रस्तावनेत आपल्या आगामी कादंबरी

१. हृदयाची हाक - " 'हाक' ऐकण्यापूर्वी" शीर्षक प्रस्तावनेतून - पृ. ३

‘लंकादहन’ची घोषणा केली. वि. स. खांडेकरांनी आपल्या कादंबऱ्यांच्या प्रस्तावनांमधून ‘चांभाराचा देव’, ‘फुलपांखरे’, ‘वर्षाकाल’, ‘नवी स्त्री’, ‘छाया’, ‘मत्स्यगंधा’, ‘अर्जिक्वय’, ‘वटपत्रे’, ‘वानप्रस्थ’, ‘बुद्ध आणि हिटलर’, ‘शिलालेख’, ‘तिसरी भूक’, ‘वृंदावन’ यांसारख्या अनेक कादंबऱ्यांचे संकल्प जाहीर केले आहेत. पैकी ‘नवी स्त्री’ अपूर्ण स्वरूपात मीच संपादित करून प्रकाशात आणली आहे. ‘वृंदावन’ पूर्ण झाल्याचे संकेत त्यांच्या पत्र लेखनात आढळतात. त्याचे एक प्रकरण ‘सतीच्या घाटावर’^१ प्रकाशित आहे, तर ‘वटपत्रे’ ची ११ प्रकरणे^२ वटपत्रेचा मजकूर पत्ररूप असून वैचारिक आहे, कादंबरीचा नाही. खांडेकरांच्या मनात अनेक कथाबीजे, विचार सदैव थैमान घालत असत. म्हणून अनेक लेख संकल्प ते जाहीर करीत. काही सिद्ध होत तर काही स्वप्न बनून राहत.

‘कांचनमृग’ कादंबरीची निर्मिती महात्मा गांधींच्या ‘खेड्याकडे चला’ घोषणेतून झाली. केवळ शहरांचा विकास करणे म्हणजे कांचनमृगामागे धावणे वाटणाऱ्या खांडेकरांनी या कादंबरीच्या नायकाचे, सुधाकराचे चरित्र त्या अंगाने गुंफले आहे. तो सुखवस्तू, शहरी, गृहस्थ तेथील सुखासीन जीवनाला कंटाळतो आणि खेड्यात जाऊन ग्रामसुधारणा करण्याची धडपड करतो. शाळा काढतो. समाजसेवा करतो; पण तेथील गावगुंड त्याला विरोध करतात, त्रास देतात, तरी तो आपल्या ध्येयवादी निष्ठेवर अटळ राहतो. स्वतः पुनर्विवाह करतो. आदर्श घालून देतो; पण शेवटी आपण मृगजळामागे धावतो आहोत, या विचाराने निराश होतो. आदर्श विचार व व्यवहाराच्या पाठपुराव्यानेच माणसाचा कांचनमृग होणे थांबेल, असा संदेश ही कादंबरी देते. या कादंबरीने एक प्रभावी जीवन सूत्र सांगण्याचा जो प्रयत्न केला, तो आज आठ दशके लोटली तरी चिरंतन वाटतो. खांडेकरांच्या कादंबऱ्या आजही एकविसाव्या शतकातील नवी पिढी वाचते याचे रहस्य त्यांतील चिंतनगर्भ मूल्यांनाच द्यावे लागेल.

यानंतर सन १९३४ मध्ये खांडेकरांची ‘दोन ध्रुव’ प्रकाशित झाली. खांडेकर सन १९२० मध्ये शिरोड्यास शिक्षक म्हणून गेले. तेथील वास्तव्यात त्यांनी कोकणचं दारिद्र्य, अज्ञान, विषमता, अंधश्रद्धा पाहिली. सांगली, पुण्याचं आजवर पाहिलेलं सुखवस्तू जीवन व हे यात दोन ध्रुवाचं अंतर

१. सुगंध (दिवाळी) १९६२

२. अखंड भारत - फेब्रुवारी ते मे, १९४५

असल्याचं त्यांना जाणवलं. त्या जाणिवेची निर्मिती म्हणजे ही कादंबरी. 'एका हळव्या खेडवळ जीवाचा आर्त वाङ्मयीन उद्गार^१ असं खांडेकरांनी स्वतःचं केलेलं वर्णन किती सार्थ आहे, हे कादंबरी वाचताना लक्षात येतं. कथा नायक रमाकांत सर्वसाधारण असलेल्या वत्सलाशी लग्न करतो. जीवनात आलेल्या सुरंगा, सुलोचना, विद्याधर, कृष्णा, दादासाहेब आदींमुळे जीवनातील दरी, अंतर त्यास उमगतं. समाजातील विषमता केवळ सर्वस्पर्शी समतेनेच येऊ शकेल, असा आशावाद जागवणारी ही कादंबरी खांडेकर पठडीतील आदर्शोन्मुख वास्तववादी साहित्यकृती होय. या कादंबरीत खांडेकरांनी जीवनातल्या विविध क्षेत्रांतील 'दोन ध्रुव' चित्रित केले आहेत.

वि. स. खांडेकरांची सर्वाधिक आवडती कादंबरी म्हणजे सन १९२४ साली प्रकाशित 'उल्का' होय. ती त्यांनी ऑक्टोबर, १९३३ मध्ये लिहिली. चप्पल आहे; पण छत्री नाही अशी कुरकुर करणारा मध्यम वर्ग एकीकडे व दुसरीकडे दोन वेळची भाकरी न मिळणारा समाज 'दोन ध्रुवां'मधील तळमळ, तगमग या कादंबरीतही आढळते. 'जगातली दुःखे नुसत्या पवित्र इच्छेने नाहीशी होत नाहीत; ती त्यागाने, सेवेने, संघटनेने आणि कर्तृत्वानेच दूर करावी लागतात'^२ हे सांगण्यासाठी त्यांनी या कादंबरीत अन्यायाशी प्राणपणाने लढणाऱ्या चंद्रकांत या तरुणाची निर्मिती केली. ही निर्मिती म्हणजे खांडेकरांचं Catharsis च होय. लोक या रचनेस राजकीय कादंबरी मानत असले तरी खांडेकर मात्र ते साफ नाकारतात ^३ प्रा. ग. प्र. प्रधानांनी मात्र आपण ही कादंबरी तरुणपणी वाचली व आपण राजकीय, सामाजिक चळवळीत आलं पाहिजे, असं वाटून उडी घेतल्याचं कबूल केलं आहे.^४ उल्का ही नायिका. खेड्यात वाढलेली. वडिलांच्या संस्काराने समाजसेवेत येते. वसंतशी होणारा विवाह टळतो. ती माणिकरावांच्या प्रेमात पडते. शेवटी बाबूराव पंडित या जमीनदाराशी तिचा विवाह होतो. चंद्रकांतसोबत ती कामगारांचा लढा लढते. भाऊसाहेबांच्या मृत्यूनंतर ट्रस्ट करून समाजसेवा चालू ठेवते. या सर्वांमागे गांधीजींची विश्वस्त संकल्पना असल्याचे दिसते. महात्मा गांधींच्या विचार व कार्याच्या खांडेकरांवरील प्रभावाचा परिणाम म्हणूनही या कादंबरीकडे पाहिलं पाहिजे.

१. दोन ध्रुव - पृ. २३

२. उल्का - पृ. १४

३. तत्रैव - पृ. २३

४. 'उल्का' भाऊसाहेब आणि मी - धरती (जाने. १९७२)- पृ. ८

वैचारिक द्वंद्व हे वि. स. खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांचं वैशिष्ट्य. ते रचनांच्या शीर्षकातही बऱ्याचदा प्रतिबिंबित होत राहतं. 'दोन मने' अशा शृंखलेतीलच एक कडी होय. 'समतेची प्रामाणिकपणे पूजा करणाऱ्या नव्या समाजावर दृष्टी ठेवून साहित्यकारांनी स्वतंत्र देशाची स्वप्ने पाहायला हवीत.'^१ असं आवाहन करणारी ही कादंबरी. बॅ. बाळासाहेब देशमुख निर्मलाशी विवाहबद्ध होतात. ती सोज्वळ स्त्री असते. तिच्याशी संसार करत असताना चपला नावाच्या सिनेनटीच्या प्रेमजाळात अडकतात. निर्मलेचा त्याग व चपलेचा उपभोग यात शेवटी त्यागाचा विजय होतो. श्री व चपला या दोन मनांची ही कथा होय. सुबोध, ललिता, प्रो. आगटे इ. पात्रे कथेचा पट खुलवित उद्देशाप्रत या कथेस नेतात. या कादंबरीचे अनेक भाषांत अनुवाद झाले. त्या भाषिकांत ही कादंबरी त्यांची भाषिक कादंबरी मानली गेली, इतके तिचे अनुवाद प्रभावी ठरले.

व्यवहार आणि ध्येयवाद, तरल प्रीती आणि उत्कट भक्ती, आत्मप्रेम व मानवधर्म इत्यादी धाग्यांनी 'हिरवा चाफा'चा जीवनपट विणलेला आहे. तात्यासाहेब कालेलकरांची कन्या सुलभा ती डॉक्टर होते. तिचा प्रियकर विजय बॅरिस्टर असतो; पण ती विवाह मात्र करते घरातील मोलकरणीच्या मुलाशी. तोही तुरुंगात. सुलभाचा भाऊ मनोहर वाममार्गी होऊन नायकिणीच्या नादाला लागतो. नायकिणीचा खून होतो. पापभिरू मनोहर तेथून पळ काढतो; पण 'नायकिणीचा' अशीच त्याची समाजलेखी ओळख राहते. आपल्या वडिलांच्या रखेलीच्या मुलीशी संधान बांधतो. त्यामुळे अधिक दुःखाच्या गर्तेत अडकतो. प्रेमभाव हिरवा चाफा असतो. त्याच्या अभावी माणसाचं जीवन शोकात्म कसं बनतं, हे खांडेकरांनी सन १९३९ साली लिहिलेल्या या कादंबरीतून दाखवून दिलं आहे.

वि. स. खांडेकर शिरोडा सोडून कोल्हापुरी आले, ते हसं पिक्चर्सच्या पटकथा लिहिण्यासाठी म्हणून. त्या काळात त्यांनी अशा अनेक पटकथा लिहिल्या की, ज्यांच्या नंतर कादंबऱ्याही झाल्या. या पठडीत 'रिकामा देव्हारा', 'सुखाचा शोध', 'अश्रु'सारख्या कादंबऱ्या येतात. 'देवता' चित्रपटाच्या निर्मितीआधी तिचे झालेले कादंबरी रूप म्हणजे 'रिकामा देव्हारा'. आधी कादंबरी प्रकाशित झाली (१९३४). ती गाजली. मग तिचा मराठी चित्रपट झाला (१९३९). तोही यशस्वी झाला, म्हणून मग 'देवता' 'मंदिर' नावाने १९४८ मध्ये हिंदीत प्रकाशित

१. दोन मने - पृ. २०

झाला. कादंबरी व चित्रपट क्रम उलटेसुलटेही होत राहिले.

अशोकचे वडील मुलगी शोभेल अशा सुशीलेशी विवाह करतात. मुलगा त्याचा विरोध करतो. वडिलांना समजावतो की, स्त्री भोग्या नसून देवता आहे. स्त्रीस प्रतिष्ठा मिळवून देण्याच्या इराद्याने लिहिलेली ही कादंबरी. स्त्रीचं घरात तेच स्थान हवं जे मंदिरात देवतेच्या मूर्तीचं. ते नसेल, तर घर हा रिकामा देव्हारा ठरतो. “आर्थिक उलथापालथीमुळे मध्यमवर्गातील स्त्री घराबाहेर पडली, नोकरी करू लागली, सर्रास पुरुषांत मिसळू लागली. यात वावगे असे काहीच झाले नाही; पण ही स्त्री तिच्या शीलाच्या दृष्टीने धड ना पौर्वात्य, ना पाश्चात्य अशा आजच्या समाजात सुरक्षित आहे का?१ असा प्रश्न खांडेकर या कादंबरीतून विचारतात तेव्हा मात्र वाचक अंतर्मुख होतो. मला वाटते हेच या कादंबरीचं यश आहे.

‘सुखाचा शोध’ खांडेकरांची आठवी कादंबरी. ती प्रथमतः सन १९३४ मध्ये प्रकाशित झाली पुढे या कादंबरीवर हंस पिकचर्सने सन १९३९ ला याच नावाने चित्रपट काढला तेव्हा या कादंबरीची सचित्र आवृत्ती प्रकाशित करण्यात आली होती. छायाचित्रे अर्थातच चित्रपटातील होती. ही चित्र आवृत्ती त्या वेळी चित्रपटगृहात विक्रीस उपलब्ध होती. प्रेक्षक चित्रपट तिकिटाबरोबर कादंबरीही खरेदी करित. या कादंबरीचं कथानक खांडेकरीयच होतं. मानवी जीवन सुख आणि दुःखानी भरलं आहे. माणूस सतत सुखाच्या शोधात असतो. सर्व प्रकारची सुखं मिळाली तरी माणूस अतृप्त का राहतो, याचा शोध घेत खांडेकर सांगतात की, ‘सुख निरपेक्ष सेवेत आहे, सुख जीवाला जीव देणाऱ्या माणसावर प्रेम करण्यात आहे.’२ कादंबरीची नायिका माणिक समाजसेविका असते. सुयोग्य मार्गदर्शकाभावी ती निराश होऊन आपल्या भावनांना तिलांजली देते. याविरुद्ध आनंद आणि उषा एकमेकांवर प्रेम करत असल्याने त्या जोरावर उषा आनंदला माणसात आणते, सुधारते. कष्टाने माणसाचे जीवन सुसह्य होते, हे सांगणारी सदर कादंबरीही अनेक भाषांत अनुवादित झाली आहे.

‘पांढरे ढग’ खांडेकरांच्या आजवरच्या कादंबरीपेक्षा वेगळी असल्याने तिचे खांडेकरांच्या कादंबरी लेखन विकासात महत्त्वाचे स्थान आहे. एक तर

१. रिकामा देव्हारा - पृ. ३३

२. सुखाचा शोध - पृ. १३७

या कादंबरीने भाषिक वळण घेऊन ती अलंकारमुक्त अशी सहज आणि म्हणूनच प्रभावी ठरली. दुसरे असे की, आजवरच्या कादंबऱ्यांत खांडेकर शोषितांची बाजू घेत. निम्नवर्गीय चित्रण करत. यात मध्यमवर्ग चित्रणाचा केंद्र आहे. त्या वर्गातील दलितांचे चित्रण करताना अभयसारखा बुद्धिमान; परंतु भावनाशील तरुण चित्रित करून नायकाची पठडी पण खांडेकरांनी बदलून टाकली. सत्त्वशून्य आणि ध्येयशून्य होत चाललेल्या मध्यमवर्गाला दिशा दिग्दर्शन करण्याच्या उद्देशाने लिहिलेल्या या कादंबरीत अभयची धडपड हा खांडेकरांच्या स्वप्नातील देश घडणीचा प्रयत्न होय. सन १९३९ साली प्रकाशित ही कादंबरी “समाज सुखी करायला आधी सामाजिक मन निर्माण केले पाहिजे. मानवी हक्कांकरिता झगडायला, लढायला, प्रसंगी मरायलाही ज्या वेळी तयार होईल त्याच वेळी आजचे बिकट प्रश्न सुटतील.”^१ असे ठामपणे सांगते.

सामाजिक विचारांच्या कादंबऱ्यांत आलेला विषयांचा तोच तोपणा दूर करण्यासाठी रुचिपालट म्हणून लिहिलेली कादंबरी ‘पहिले प्रेम’ विषय म्हणून वाचकांच्या पसंतीस न उतरती तर आश्चर्य! प्रत्येक व्यक्ती पहिल्या प्रेमाच्या अनुभवातून जात असल्याने या विषयास त्रिकालाबाधित व विश्वव्यापी अनुभवाचे रूप आले आहे. आकर्षक मुखपृष्ठ व शीर्षक लाभलेली ही कादंबरी सन १९४० साली प्रसिद्ध झाली. ‘पहिले प्रेम हेच खरे प्रेम’ असे आजवर सर्वांनी सांगितले. स्टीफन स्वाइग असो वा शरच्चंद्र चतर्जी असो! पण खांडेकर मात्र असे मानतात की, पहिल्या प्रेमाला आजवर अवास्तव महत्त्व दिले गेले. हे खरे आहे की, “पहिल्या प्रेमाचा आत्मा सौंदर्य आहे; पण जीवनाला उजळणाऱ्या शांत प्रीतीचा उदय नुसत्या सौंदर्यातून होत नाही. त्या सौंदर्याला सामर्थ्याची नि साधुत्वाची जोड लागते.”^२ ही खांडेकरांची चिंतनप्रधान कादंबरी असल्याने कथानक, पात्रे, प्रसंग केवळ निमित्त होतात. पत्र, काव्य, सुभाषितयुक्त भाषा इ. मुळे ही कादंबरी विषयास अनुकूल अशी रोमँटिक बनविण्याचा खांडेकरांचा प्रयत्न म्हणजे आजवरच्या त्यांच्या कादंबरी लेखनास दिलेला छेद होय.

वि. स. खांडेकर आता कादंबरी लेखनाचे वेगवेगळे प्रयोग करताना

१. पांढरे ढग - पृ. २०५

२. पहिले प्रेम - पृ. १६

दिसतात. आता हेच पाहाना 'जळलेला मोहर' ही सन १९४१ ची कादंबरी अगोदर त्यांनी तिची काही प्रकरणे 'पारिजातकाची फुले' नावाने ५ भागात प्रकाशित केली. वाचकांच्या प्रतिक्रिया आजमावून मग ती एकजिनसी लिहिली. मुळात या कादंबरीची प्रेरणा त्यांना पिरंदेदल्लो यांच्या 'सिक्स कॅरक्टर इन सर्च ऑफ अँन ऑथर' या नाटकातून मिळाली. कादंबरीची नायिका कुसुम काव्यवेडी असते. त्या वेडातच ती लग्न करते; पण तिचा पती विसंगत वागणारा निघतो. समाजात वेश्यांचा उद्धार करणारा तिचा नवरा घरात मात्र तिच्याशी तुटक व तुसडा वागतो. त्यामुळे कुसुम वैतागते. इतकी की, पतीने वधू पाहिजे जाहिरात देऊनही तिच्यावर त्याचा कसलाही परिणाम होत नाही. उलटपक्षी असे लग्न झालेच, तर आपण सुखी होऊ असं कुसुमला वाटणं म्हणजे जीवनातला मोहर जळल्याच्याच पाऊलखुणा नव्हे कां? 'पांढरे ढग' प्रमाणे या कादंबरीचे शीर्षक सूचक व प्रतीकात्मक आहे.

“प्राचीन काळी महर्षी वाल्मीकींची प्रतिभा क्राँच पक्ष्याच्या क्रीडामग्न जोडप्याला पाहून भग्न झाली होती नां? त्या जोडप्यातल्या नराचा भिल्लाने वध केलेले पाहून महर्षींनी रागाने त्याला शाप दिला होता ना? भोग आणि त्याग, काव्य आणि कृती, बुद्धी आणि भावना या जोडप्यापैकी, कुणावरही तसा प्रसंग आला तर तुम्ही तेच करा. आणि एक गोष्ट विसरू नका. कालचे शाप शब्दांचे होते, आजचे शाप कृतीचे असले पाहिजे.”^१ असे बजावत लिहिलेली 'क्राँचवध' कादंबरीची कथा वि. स. खांडेकरांनी सुलोचना व दिनकरभोवती गुंफली आहे. दादासाहेब संस्कृत प्राध्यापक असतात. आपली मुलगी सुलोचनाने राजकारणात भाग घेणे त्यांना पसंत नसते. तिचा मित्र दिनकर समाजकारण, राजकारण करत तुरुंगात जातो. सुलोचना इकडे भगवंतराव शहाण्यांशी लग्न करते. तुरुंगातून सुटलेला दिनकर शेतकरी संघटना बांधतो. परत त्याला अटक होऊन फाशीची शिक्षा फर्मावली जाते; परंतु भगवंतराव शहाण्यांमुळे त्याला जीवनदान मिळते. अशी कथा गुंफत खांडेकर ही कादंबरी आपल्या उद्दिष्टाप्रत पोहोचवितात. राष्ट्रीय आंदोलनाच्या काळात सन १९४२ साली लिहिलेल्या या कादंबरीमागे वातावरणाचा असणारा प्रभाव वाचताना स्पष्ट जाणवतो.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर साऱ्या जगाचेच संदर्भ बदलून जातात. युद्धाच्या महाविनाशकारी प्रत्ययाने खांडेकर कथा, पटकथा, संपादन इ. कार्य करत

१. क्राँचवध - पृष्ठ २९.

राहिले तरी कादंबरी लेखन मात्र थंडावलं. 'खांडेकर वृद्ध झाले', 'त्यांची प्रतिभा आटली', अशी आवई उठत राहिली. या सर्वांना उत्तर देत त्यांनी ११ वर्षांनंतर लिहिलेली कादंबरी म्हणजे 'अश्रु'. सन १९५४ ला ती प्रकाशित झाली. या काळात त्यांचं मन अस्वस्थ होतं. त्यातून एक नवा आशावाद, उमेद घेऊन ते लिहिते होतात. भारताच्या संस्कृतीचा वारसा मध्यमवर्गाने जपला असून हाच वर्ग उद्याच्या सामाजिक क्रांतीचे नेतृत्व करील, असं सांगणारी ही कादंबरी. 'अश्रु' एका शिक्षकाची कथा आहे. शंकर सरळमार्गी, कष्टाळू शिक्षक आहे. गरीब विद्यार्थ्यांबद्दल त्याच्या मनात विलक्षण आस्था असते. मूल्यांना सर्वतोपरी मानणारा हा शिक्षक प्रलोभनांपासून स्वतः दूर ठेवतो. बहिणीच्या लग्नात अडचण येऊनही गैर मार्गास तो जात नाही. कारण त्याला माहीत असते की, सरळ राहिल्यांनं श्रीमंत जरी नाही होता आलं, तरी समाधानी मात्र नक्की राहता येतं. केवळ या मूल्यधारणेवर तो तगतो. हे दाखवून खांडेकर पुन्हा एकदा आदर्शवादाचं समर्थन करतात. याच कथेवर 'दानापानी' या हिंदी चित्रपटाची निर्मिती सन १९५३ मध्ये करण्यात आली होती. अगोदर चित्रपट आला व नंतर कादंबरी.

'ययाति' हा वि. स. खांडेकरांच्या कादंबरी लेखन कलेचा चरमबिंदू होय. ही कादंबरी त्यांनी १९५९ ला लिहिली. सन १९६० ला महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. ही स्थापना होताच राज्य शासनाने मराठी साहित्यातील उत्कृष्ट वाङ्मयीन रचना म्हणून या कादंबरीचा गौरव केला. पाठोपाठ तिला त्याच वर्षीचं साहित्य अकादमी पारितोषिकही लाभलं. अन् पुढे सन १९७४ चं भारतीय ज्ञानपीठ पारितोषिक संपादून भारतीय साहित्यातील श्रेष्ठ साहित्यिक कृती म्हणून तिचा सन्मान झाला. या साऱ्या यशाचं श्रेय जातं वि. स. खांडेकरांच्या भारतीय मिथकांचे समकालीन संदर्भ शोधून त्याचं गूढ-गंभीर चिंतन व्यक्त करण्याच्या ऋषीपणास. 'ययाति'ची मूळ कथा महाभारतातील. पुढे ती अनेक पुराणांत आढळते. खांडेकरांनी मूळ कथेत बदल करून ते वर्तमानाशी जोडले. ही 'ययाति'ची कामकथा, देवयानीची संसारकथा, शर्मिष्ठेची प्रेमकथा तर कचाची भक्तिकथा होय. या कथेचा मोह कुसुमाग्रजांना झाला, तसाच तो हिंदीतील प्रसिद्ध कवी कादंबरीकार भगवतीचरण वर्मानाही. कुसुमाग्रजांनी 'ययाति आणि देवयानी' हे नाटक लिहिलं तर वर्मानांनी 'चित्रलेखा' कादंबरी. दोन्ही प्रेक्षक, वाचकांनी पसंत केली. त्याचं सामर्थ्य मात्र मूळ कथेतच आढळतं.

यति नि ययाति ही नहुष राजाची मुलं. अगस्त ऋषींच्या शापामुळे त्यांची ताटातूट होते. ययाति शूर, वीर, साहसी. तो भावाच्या शोधार्थ निघतो. प्रवासात त्याची देवयानीशी गाठ पडते. तिच्याशी तो लग्न करतो; पण सुखी नाही होत. सुख त्याला शर्मिष्ठेकडून मिळतं. त्या रागाने देवयानी राणी शर्मिष्ठेला दासी बनवून बंदी बनवते. ययाति तिची सुटका करतो. तेव्हा कच आणि यति तिच्या मदतीला धावून येतात. ययातिपुत्र पुरू मोठा होऊन सर्व विद्येत प्रवीण होतो. यदुला दस्युच्या तावडीतून सोडवितो. शुक्राचार्यांच्या शापामुळे जख्ख म्हाताऱ्या झालेल्या वडिलांना आपलं तारुण्य देतो. आपला भाऊ व आई परत मिळावी म्हणून राज्याचा हक्क सोडतो; पण देवयानी त्याला सिंहासनारूढ करते. अशी कथा असलेली ही कादंबरी कथा म्हणून ती परिचित असली तरी तिचं नवंपण कादंबरीत येणाऱ्या तत्त्वज्ञानात आहे व ते वर्तमान मानवी प्रवृत्तीवर बोट ठेवणारंही! “कामवासना ही अन्नाच्या वासनेइतकीच स्वाभाविक वासना आहे. अन्नाच्या गरजेइतकीच आवश्यक गरज आहे. तिचे मानवी जीवनातील अस्तित्व, तिचे सौंदर्य, तिचे सामर्थ्य ही सर्व मला मान्य आहेत; पण मनुष्याची कुठलीही वासना या स्वरूपातच राहिली, तर तिचे उन्मादात रूपांतर होण्याचा संभव असतो.”^१ असं सांगणारी कादंबरी म्हणजे वर्तमानाचं उपनिषदच नव्हे कां? म्हणून तर प्रा. नरहर कुरुंदकर म्हणतात, “खांडेकरांची ‘ययाति’ ही अशी आधुनिक माणसाच्या नव्या आकांक्षांची कथा आहे.”^२ नाट्यरूपांतर, नभोनाट्य, अनुवाद इ. मुळे ही कादंबरी सर्वदूर पोहोचली.

यानंतर सन १९६७ मध्ये खांडेकरांनी ‘अमृतवेल’ लिहिली. तिचेही अनुवाद झाले. टी.व्ही. सीरियलही झाली या कादंबरीवर. प्रेम मानवी जीवनातील अमृतवेल असून नवस्वप्नांचा ध्यास असेल तर ती बहरल्याशिवाय राहत नाही, अशी उमेद ही कादंबरी वाचकांना देते. 'Passion and compassion must go hand in hand' हे या कादंबरीचे सूत्र आहे. शेखरच्या मृत्यूनं नंदाचं आयुष्य उद्ध्वस्त होतं. पहिल्या प्रेमाची बळी नंदा पुढे देवदत्तच्या आहारी जाते. सुखाची स्वप्नं पाहते; पण स्वप्नभंगाचं शल्यच तिच्या पदरी येतं. कादंबरीतील वसुंधरा, मोहन, मधुरा, गंगाराम, सावित्री, बापू सर्व वेगवेगळ्या दुःखाचे बळी. कारण ते संकीर्णतेत गुरफटलेले. स्वप्रेम, स्वार्थापेक्षा दुसऱ्याचं

१. ययाति - पृ. ३२७

२. साहित्यिक खांडेकर : संपा. डॉ. एस. एस. भोसले - पृ. १६३

दुःख कवटाळणं हीच दोन हृदयं, माणसं जोडणारी जवळची वाट आहे, हे 'अमृतवेल'च्या माध्यमातून सांगण्याचा प्रयत्न खांडेकर करतात. प्रस्तावना नसलेल्या दोन कादंबरीतील ही एक होय. कारण ही कादंबरी म्हणजेच खांडेकरांच्या विचारधारेची दीर्घ प्रस्तावना होय. मधुसुदन कालेलकरांनी 'अमृतवेल'चं नाट्यरूपांतर केलं होतं.

वि. स. खांडेकरांच्या लेखनातील शेवटची कादंबरी म्हणून 'सोनेरी स्वप्न भंगलेली' (१९७७) चं महत्त्व आहे. ती अपूर्ण कादंबरी होय. मराठीत ती अपूर्ण असली तरी हिंदीत ती पूर्ण रूपात मी अनुवादित केली आहे. त्यानंतर अशीच अपूर्ण; परंतु पुस्तक रूप न झालेली 'नवी स्त्री' मी संपादित करून प्रकाशात आणली. खांडेकरांच्या पिढीनं स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वतंत्र भारताची स्वराज्याची सोनेरी स्वप्न पाहिली होती. स्वातंत्र्यानंतरच्या २५ वर्षांत ती धुळीला मिळाली. त्याचं शल्य, तो स्वप्नभंग खांडेकरांनी नानांच्या माध्यमातून व्यक्त केला आहे. पत्र, रूपककथांचा वापर करून 'सोनेरी स्वप्न भंगलेली' कादंबरी कलात्मक करण्याचा प्रयत्न खांडेकरांनी केला आहे.

'नवी स्त्री' (१९५०) वि. स. खांडेकरांची अपूर्ण रचना असली तरी तिचं स्वरूप पाहता एक पूर्ण 'स्त्री प्रबोधन गीता' म्हणून तिचं असामान्य महत्त्व आहे. नव्या स्त्रीनं कायदा जाणायला हवा. तिनं नुसतं शिक्षित होऊन भागणार नाही, तिनं सुजाण व्हायला हवं. तिच्या मनाची घडण सामाजिक व्हायला हवी. घरचा परस सोडून तिचं अंगण विस्तारायला हवं. ती बाहुली राहून चालणार नाही. स्त्री पुरुषाप्रमाणे स्वातंत्र्य घेऊन जन्माला आली असताना तिला दुय्यम स्थान, गुलामीचं, बंधनाचं जीवन का? स्त्री पुरुषाची सखी केव्हा होणार? असे प्रश्न व विचार खांडेकरांच्या मनात घोळत असताना लिहिली गेलेली ही कादंबरी आज सहा दशकं उलटून गेली तरी प्रस्तुत वाटत राहते, यातच कादंबरीचं महत्त्व सामावलेलं आहे. खांडेकरांना 'दुबळे ललित लेखक' म्हणून हिणवणाऱ्या समीक्षकांना ही कादंबरी खांडेकरांच्या क्रांतदर्शी तत्त्वचिंतकाचा पैलू दाखवेल.

कादंबरी लेखक म्हणून खांडेकर मराठी साहित्यात जवळ-जवळ पाच दशके सक्रिय राहिले. या सातत्यपूर्ण लेखनाने खांडेकरांनी मराठी कादंबरी इतिहासात आपलं युग निर्माण केलं. विचारक म्हणून कादंबरीकार खांडेकर गांधीवादी, समाजवादी सिद्ध होत असले तरी शैलीकार म्हणून ते आदर्शोन्मुख

वास्तववादी वाटतात. अलंकारिक भाषा, वैचारिक विवेचन, मध्यमवर्गीय पात्रे घेऊन येणाऱ्या या कादंबऱ्या वाचकास केवळ अंतर्मुख करीत नाहीत, तर कृतिशील होण्याची त्या प्रेरणाही देतात. पुराणातील मिथकांचा वापर करून वर्तमान संदर्भांना ते जोडण्याचं खांडेकरांचं कौशल्य कलात्मक व भविष्यलक्ष्यी वाटतं. त्यामुळे पिढी घडविण्याचं कार्य त्यांच्या कादंबऱ्या करतात. विशेषतः 'ययाति'सारखी कादंबरी तर एक चिरंतन विचार घेऊन येत असल्यानं कालजयी वा अमर कृती म्हणून वाचक सर्वेक्षणात अग्रसर राहते. वि. स. खांडेकरांनी आपल्या या १७ कादंबऱ्यांतून वेळोवेळी मानवी प्रश्नांची जी उकल करण्याचा प्रयत्न केला आहे तो पाहता लक्षात येते की, त्यांना सतत मनुष्य विकासाचा ध्यास होता. मनोरंजनाऐवजी प्रबोधन, कलेऐवजी जीवन, अलंकारिकतेऐवजी सुबोधतेचा वेध घेत राहणारे कादंबरीकार खांडेकर विकास व प्रयोगाची नित्य नवी क्षेत्रे व शिखरे पार करताना जेव्हा दिसतात तेव्हा लक्षात येते की निरंतर अस्वस्थता, असमाधान हाच त्यांच्या कादंबरी लेखनाचा स्थायीभाव होता.

कथाकार

वि. स. खांडेकर यांनी सन १९१८ साली 'घर कुणाचे?' ही गोष्ट लिहून कथा क्षेत्रात पदार्पण केले. ही कथा ऑगस्ट, १९२३ च्या 'महाराष्ट्र साहित्य' मासिकात 'अंदर की बात राम जाने' सदरात प्रकाशित झाली होती. त्या वेळी कादंबरीसदृश्य दीर्घ कथा (गोष्ट) लिहिण्याचा प्रघात होता. अशी प्रकरणं लिहून पुढे त्याची एक कादंबरी करण्याचा खांडेकरांचा मनसुबा होता. खांडेकरांनी सन १९२९ पासून मृत्यूपर्यंत (सन १९७६) कथा लिहिल्या. सुमारे ३५ मौलिक कथासंग्रह [(द्विरुक्ती गृहीत धरल्यास ४३ कथासंग्रह) (कृपया परिशिष्ट-१ (साहित्य संपदा) पाहावे पृ. ११२)] प्रकाशित झाले. सुमारे ३०० कथा खांडेकरांनी लिहिल्या व प्रकाशित केल्या; पण 'घर कुणाचे?' ही पहिली कथा काही कोणत्या संग्रहात येऊ शकली नव्हती. कथेचे ग्रह, या विलंबाचे कारण असं खांडेकरांनी स्पष्ट केलं असलं तरी तिची ग्रहदशा बदलून मी सन २००३ मध्ये 'रजत स्मृती पुष्प' प्रकल्पांतर्गत संपादित व प्रकाशित केलेल्या 'भाऊबीज' कथासंग्रहात तिचा आवर्जून समावेश केला आहे, तो एवढ्याचसाठी की, पुढे ज्या खांडेकरांचा उल्लेख अनेक समीक्षकांनी 'मराठी कथेचे अनभिषिक्त

१. पहिल्यावहिल्या (कथासंग्रह) - 'अंगडे टोपडे' प्रस्तावनेच्या आधारे पृ. ४

सम्राट' म्हणून केला, अशा कथाकाराची पहिली कथा होती तर कशी हे जिज्ञासू वाचक, अभ्यासक, संशोधक नि समीक्षकांनाही कळावे.

वि. स. खांडेकर पुढे दहा वर्षे विविध नियतकालिकांतून कथा लिहीत राहिले. सन १९२९ मध्ये त्यांचा पहिला कथासंग्रह 'नवमल्लिका' प्रकाशित झाला. 'मल्लिका' म्हणजे जाईचे फुल. अशी ९ फुले यात होती. ती नवीही होती. म्हणून 'नवमल्लिका' शीर्षक. यातील कथा अनेक तऱ्हेच्या. खांडेकरांच्याच भाषेत सांगायचं, तर 'आजीबाईचा बटवा', 'बाळगोपाळांचा खिसा', 'नऊ धान्याची खिचडी', 'गारूड्याची पोतडी' 'नवपुष्पांचा हार' अगर इंद्रधनुष्य यातील कोणतीही पदवी'^१ या कथासंग्रहास देता येईल. 'नवमल्लिका' कथासंग्रह खांडेकरांनी विद्यार्थी डोळ्यांपुढे ठेवून प्रकाशित केला होता. त्यामुळे या कथासंग्रहातून तरुणांच्या भावना व प्रौढांचे विचार चित्रित करणाऱ्या गोष्टी मुद्दाम वगळण्यात आल्याचे प्रस्तावनेत नमूद आहे. 'जांभळीची शाळा तपासणी' सारखी महत्त्वाची कथा याच संग्रहातील.

मराठी कथेचा प्रारंभ भाषांतराने मानला जातो. सिंहासन बत्तीशी (१८१४), हितोपदेश (१८१५), पंचतंत्र (१८१५), इसापनीती (१८२८), 'वेताळ पंचविशी' (१८३०) या ग्रंथांची सुरस मराठी भाषांतरे आली मग बोधकथा, नीतिकथा आल्या. पाठोपाठ अनेक बखरी प्रकाशित झाल्या; पण अस्सल वा अव्वल मराठी कथा लिहिली ती वि. सी. गुर्जर यांनी. त्या कालखंडात (१९१० ते १९३०) ह. ना. आपटे, कृ. के. गोखले, काशीबाई कानेटकर, गिरिजाबाई केळकर, आनंदीबाई शिर्के, कथा लिहीत. साहित्य सम्राट केळकर, नाटककार श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, निबंधकार व 'काळ'कर्ते शि. म. परांजपे, कादंबरीकार वा. म. जोशीही गोष्टी लिहीत. खांडेकरांसमोर ही कथा परंपरा असल्याने त्यांनीही सुरुवातीस गोष्टी लिहिल्या. त्यांचा पिंड शिक्षकाचा असल्याने केवळ मनोरंजन हा त्यांच्या कथालेखनाचा उद्देश कधीच राहिला नाही. रंजकतेबरोबर जीवन चिकित्सा, दृष्टिकोन, मानवी मूल्ये, समाजाचे प्रश्न सर्वांची मोट बांधत ते कथा लिहीत राहिले. त्यांच्यापुढे पांढरपेशा मध्यमवर्ग असायचा. कारण तोच त्या वेळचा वाचक होता. त्यांच्या शबल व सबल दोन्ही गोष्टींची खांडेकरांना जाण होती. हा वर्ग साहित्याद्वारे प्रबुद्ध झाला, तर समाज बदलास वेळ लागणार नाही, याची त्यांना खात्री होती.

१. 'नवमल्लिका' प्रस्तावना 'नवमल्लिके'चे पान - पृ. १

सन १९२६ नंतरचा काळ हा मराठी नियतकालिकांचा सुवर्ण काळ होता. 'ज्योत्स्ना', 'किलोस्कर', 'ध्रुव', 'प्रतिमा', 'यशवंत'सारखी नियतकालिके 'मनोरंजन' कालखंडाप्रमाणेच कथेस महत्त्व देत होती. त्या नियतकालिकांत वेळोवेळी खांडेकरांच्या कथा प्रकाशित होत. त्यामुळे खांडेकर नियमित कथा लिहू लागले. त्यांच्याबरोबरीने प्रा. ना. सी. फडकेही लिहीत. सन १९४१ पर्यंत त्यांच्या कथेचा ओघ वाहता होता. या कालखंडात 'दत्तक व इतरकथा', 'जीवनकला', 'ऊन-पाऊस', 'दवबिंदू', 'विद्युत्प्रकाश', 'नवचंद्रिका', 'अबोली', 'पूजन', 'फुले आणि दगड', 'नवा प्रातःकाल', 'समाधीवरली फुले', 'पाकळ्या', 'पहिली लाट', 'सूर्यकमळे', 'घरट्याबाहेर' असे तब्बल १५ कथासंग्रह प्रकाशित झाले. या संग्रहांत प्रकाशित 'आंधळ्याची भाऊबीज', 'भावाचा भाव', 'शिष्याची शिकवण' इ. कथा गुर्जरांच्या परंपरा व प्रभावाच्या म्हणून सांगता येतील. यातील कथा विकासोन्मुख असल्यातरी त्यांत पाल्हाळ, अद्भुतता, अतिशयोक्ती इ. दोष होते. भाषा कोटीबाज, अलंकारिक होती.

सन १९४१ से १९४६ अशी चार-पाच वर्षे त्यांनी कथालेखन केले नाही. त्यामुळे 'खांडेकरांनी लघुकथा लेखनातून संन्यास घेतला', 'खांडेकर म्हातारे झाले', 'कथेचे खांडेकर युग संपले', असे तर्कवितर्क होत राहिले. सन १९४६ साली 'तीन जगे' कथा लिहून या तर्क-वितर्कांना खांडेकरांनी विराम दिला. पुढे १९४८ मध्ये त्यांचा 'सांजवात' कथासंग्रह प्रकाशित झाला. त्याला लिहिलेल्या 'दोन शब्द' प्रस्तावनेत या मौन कालखंडाचं स्पष्टीकरण आहे. "नव्या भारतीय समाजाचा पाया म्हणून जी सामाजिक मूल्ये गृहीत धरून मी १९३० ते १९४० या दशकात लेखन केले, मी माझ्या डोळ्यांदेखत धाडधाड ढासळत होती... लेखक या नात्याने आपल्या पायाखालची वाळू पदोपदी वाहून जात आहे, तिथे एक खोल खड्डा निर्माण होत आहे, या जाणिवेने माझे दुबळे मन बेचैन होऊन गेले... माझे पूर्वीचे सारे आवडते विषय मला एकदम जुने वाटू लागले... मानवतेच्या मूलभूत मूल्यांवरच घाव घालणाऱ्या नव्या बिकट प्रश्नांशी ललित लेखक या नात्याने आपली कुवत ओळखून आपण कशी झुंज घ्यावी, याचा विचार करण्यातच माझे दिवस जाऊ लागले."१ 'सांजवात' पाठोपाठ 'हस्ताचा पाऊस', 'प्रीतीचा शोध' आले.

पण असं नव्हतं की, वरील कालखंडात खांडेकर लिहीतच नव्हते. उलटपक्षी

१. सांजवात - पृ. ९४, ९५

याच काळात वि. स. खांडेकरांनी 'कलिका' आणि 'मृगजळातील कळ्यां'द्वारे रूपक कथेसारख्या सर्वस्वी नव्या कथा प्रकाराची मौलिक भर मराठी कथेच्या विकास व इतिहासात घातली. प्रतीक, सूचकता, अल्पाक्षरिता, अलंकारिका, चमत्कृती, निसर्ग पात्रे (प्राणी, पक्षी, चंद्र, सूर्य, तारे, झरे इ.) द्वारे मानवी जीवनाचा शोध घेणाऱ्या कलात्मक कथा खांडेकरांनी लिहिल्या याच काळात.

यानंतरही खांडेकर सन १९७६ पर्यंत कथा लिहीत राहिले. या कालखंडातील (१९४६ ते १९७६) आणखी ५ कथासंग्रह 'भाऊबीज', 'स्वप्न आणि सत्य', 'विकसन' आणि 'सरत्या सरी' व रूपकथांचा एक संग्रह 'क्षितिजस्पर्श' प्रकाशित झाले. ते मीच संपादित केले आहेत. या कालखंडातील खांडेकरांच्या कथा ओ हेन्नीचे कलाटणी तंत्र, चेकॉव्हची चिकित्सा, फ्रॉयडचे मनोविश्लेषण, मार्क्सचे तत्त्वज्ञान, गांधींची मूल्यधारणा, समाजवादाचे पंचशील यातून प्रौढ व कलात्मक होत गेली. या कालखंडातील कथांनी वाचकाच्या रंजनाऐवजी प्रबोधन करून त्याला अंतर्मुख केले. या दीर्घकाळ मनात रेंगाळणाऱ्या कथा ठरल्या. पूर्वीच्या कथा मन मोहून टाकणाऱ्या असायच्या. कल्पना, भावना व विचारांचा त्रिवेणी संगम आपणास उत्तरार्धातील कथांत अनुभवायला मिळतो. पूर्वार्धातील कथा वेधक होत्या. त्या उत्तरार्धात भेदक बनल्या. सन १९७३ मध्ये वि. स. खांडेकरांची दृष्टी पूर्णपणे निमाली. त्यानंतरही ते लिहीत राहिले. यावरून कथेवरचं त्यांचं प्रेम स्पष्ट होतं. या कालखंडात त्यांनी अनेक कथांतून पूर्वदीप्ती (फ्लॅशबॅक) शैलीचा उपयोग करून कलाकुसर अधिक मनोवेधक बनवली. 'प्रीती'^१सारखी कथा उदाहरण म्हणून पाहता येईल. या संदर्भात 'विकसन' संग्रहामधील कथा खांडेकरांच्या उत्तरायणातील. इथे खांडेकर कथेकडे अधिक जाणिवेने पाहतात असे लक्षात येते. 'सरत्या सरी'मधील त्यांच्या कथा सन १९७४ ते १९७६ च्या. त्या जीवनस्पर्शी, चिंतनप्रधान, चरित्रकेंद्री होतं. विदेशी कथांच्या वाचनांनी त्यांनी आपले तंत्र व मंत्र दोन्ही बदलून यंत्र बनणाऱ्या माणसास तो 'मनुष्य' कसा राहिल याची काळजी घेत कथा लिहिल्या.

समग्रतः कथाकार वि. स. खांडेकर हे रंजकतेपेक्षा बोधप्रद लेखन करणारे साहित्यिक आपली कथा काल आणि आजपेक्षा उद्या अधिक कसदार कशी होईल, याचा ध्यास त्यांना होता. आपणाला कसदार लिहिता का येत नाही

१. विकसन - पृ. ४०

म्हणून मौन पत्करणारा हा कथाकार एक गंभीर लेखक होता. आपली प्रत्येक कथा प्रत्येक वाचकाचा कायाकल्प कसा करेल, हे त्यांनी पाहिलं. 'नीच कोण?', 'प्रेमलक्ष्मी'सारख्या प्रकरण कथा लिहिणारे खांडेकर शेवटी 'मृत्यू' सारखी रूपक कथा लिहितात. ती इतकी अल्पाक्षरी, प्रतीकात्मक, चिंतनगर्भ होते की, ती वाचताना ही कथा आहे की काव्य असा प्रश्न पडावा. कथा आणि काव्याचा मिलाफ घडविणारी खांडेकरांची रूपक शैली म्हणजे मराठी सारस्वतात उघडलेलं नवं दालन! खांडेकर मराठी कथेचे अनभिषिक्त सम्राट्च नव्हते, तर मराठी कथेचे ते शिल्पकारही होते, याची साक्ष देण्यास त्यांची 'बुद्ध, ख्रिस्त आणि गांधी'^१ कथा पुरे!

लघुनिबंधकार

लघुनिबंध हा मराठी साहित्यातील आधुनिक ललित वाङ्मय प्रकार होय. मराठीत प्रा. ना.सी. फडके त्यांचे प्रवर्तक असले तरी त्याचे संवर्धन वि. स. खांडेकरांनी केले. प्रा. ना. सी. फडके यांनी त्याला गुजगोष्टी असे नाव दिले होते. हा वाङ्मय प्रकार मराठीत इंग्रजीतून आला. इंग्रजीत लघुनिबंध लिहिण्याची परंपरा फ्रेंच निबंधकार मॉर्टेन (१५३३-१५९२) पासून मानली जाते. इंग्रजीत चार्ल्स लॅबनी (१७७५-१८३४) तो रूढ केला. ल्यूकास, गार्डिनर, लॅंड, बेलॉक, मिल्ले, चेस्टरटन, प्रीस्टली अशी लघुनिबंधकारांची मोठी फळी इंग्रजीत आढळते. तशी ती मराठीतही. फडके, खांडेकरांशिवाय अनंत काणेकर, गो. नि. दांडेकर, बा.भ. बोरकर, र. गो. सरदेसाई, वा.भ. पाठक, शंकर साठे, य.गो. जोशी, रघुवीर सामंत ही अशी काही नावे सांगता येतील.

वि. स. खांडेकरांच्या लघुनिबंध लेखनाचा प्रारंभ साप्ताहिक 'वैनतेय' मध्ये प्रकाशित 'निकाल द्या' (How's That) ने झाला. तो २२ फेब्रुवारी, १९२७ ला प्रकाशित झाला. त्यांचा शेवटचा लघुनिबंध 'शब्द आणि शब्द' 'अरुंधती' मासिकाच्या दिवाळी अंकात सन १९७६ ला प्रकाशित झाला. लघुनिबंध लेखनाच्या ५० वर्षांच्या वाटचालीत खांडेकरांनी सुमारे पावणेतीनशे निबंध लिहिले. पैकी 'वायुलहरी' (१९३६) ते 'झिमझिम' (१९६१) पर्यंत प्रकाशित त्यांच्या ११ लघुनिबंध संग्रहात २१३ निबंध संग्रहित आहेत. उर्वरित ६४ निबंध खांडेकरांच्या रजत स्मृतिप्रीत्यर्थ मी संपादित केलेल्या 'रानफुले'

१. क्षितिजस्पर्श - पृ. १०७

(२००२), 'अजून येतो वास फुलांना' (२००३), 'मुखवटे' (२००४), आणि 'सांजसावल्या' (२००४) मध्ये आहेत. वि. स. खांडेकरांच्या समग्र लघुनिबंध संग्रहाची सूची ग्रंथाच्या शेवटी जोडलेल्या 'साहित्य संपदा'मध्ये (परिशिष्ट-३ पाहा) आहे.

वरील संग्रहांशिवाय खांडेकरांचे 'चांदण्यास', 'अविनाश', 'मंदाकिनी', 'मंजिन्या', 'कल्पलता', 'तिसरा प्रहर', 'मंझधार', 'झिमझिम' इ. जे लघुनिबंध संग्रह आहेत, त्यातील निबंध वाचताना लक्षात येते की, या निबंधांचा नायक लेखक स्वतः असतो. तो वाचकांशी गुजगोष्टी करतो. त्यातून तो स्वतःच्या आवडीनिवडी, फजिती, प्रसंग, सामाजिक समस्या इ. वर भाष्य वा संवाद करतो. आपल्या लघुनिबंधांचा प्रारंभ खांडेकर विविध प्रकारे करत असले तरी त्यात चिंतन भरलेलं असतं. यात एक प्रकारची स्वयंकेंद्रितता असते. या निबंधात तत्त्वचिंतनाबरोबरीने समाजचिंतनही प्रगटतं. त्यात निसर्ग वर्णनही येते. या निबंधातून खांडेकरांचा वाचन व्यासंग उमगतो. भवभूती पासून स्टीफन इवाइंगपर्यंत, 'सौभद्र'पासून 'बिवेअर ऑफ पिटी'पर्यंत खांडेकरांच्या वाचनाचा झोला आपण अनुभवतो. या निबंधातही खांडेकरांचे लेखन दोष डोकावतात; पण तो लेखकाची लेखनलकब म्हणून येते. खांडेकरांनी आपल्या समग्र लेखनात विविध प्रयोग केले, तसे लघुनिबंधातही कधी त्यांनी स्वतंत्र निबंध लिहिले, तर कधी पात्रांद्वारे. उदा. स्वराज्य साप्ताहिक प्रकाशित निबंध ('मुखवटे'मध्ये संग्रहित) या संदर्भात पहाणे औचित्यपूर्ण ठरेल.

वि. स. खांडेकरांनी आपल्या काही लघुनिबंध संग्रहांना लिहिलेल्या प्रस्तावनांतून (विशेषतः 'हिरवळ') वा 'प्रदक्षिणा'मधील त्यांच्या लेखातून^१ त्यांचा लघुनिबंध उद्भव, विकास, स्वरूप, तंत्र इ. चा अभ्यास स्पष्ट होतो. या अभ्यासामुळे व वाचनामुळे ते सरस लघुनिबंध लिहू शकले. डॉ. आनंद यादव यांनी त्यांच्या लघुनिबंधाची चांगली चिकित्सा^२ केली आहे. त्यानुसार निसर्ग चित्रण, सखोल चिंतन, कल्पनाविहार, समृद्ध अनुभव, शैली वैविध्य, अलंकारिक भाषा इ. मुळे खांडेकरांचे लघुनिबंध वाचनीय ठरल्याचे स्पष्ट होते.

वि. स. खांडेकरांनी 'वैनतेय', 'अखंड भारत', 'ज्योत्स्ना', 'स्वराज्य' इ.

१. प्रदक्षिणा - लघुनिबंध - वि. स. खांडेकर - पृ. २६९

२. गाभारा - लघुनिबंधकार खांडेकर - पृ. ६४

नियतकालिकांतून केलेल्या स्तंभ लेखनामुळे ते विपुल व विविध लघुनिबंध लिहू शकले. बहारीचा प्रारंभ, वैचित्र्यपूर्ण विकास आणि तात्त्विक शेवट यामुळे त्यांचे निबंध वाचकांना अंतर्मुख करत राहिले. त्यांच्या निबंधात साध्या विषयातून मोठा आशय सांगण्याचं सामर्थ्य आढळतं. कल्पनाविलास, संवाद शैली, भाषा सौंदर्य, सुभाषितांची पेरणी, चमत्कृती, जिव्हाळा इ. मुळे हे निबंध कलात्मक झालेत. खांडेकरांच्या निबंधात विषय, ओघ, मांडणी, कल्पना, भावना, तत्त्व भाषा, निष्कर्ष असा अष्टावधानी गोफ गुंफलेला असतो. 'लघुनिबंध हा वैचित्र्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा, विकसित रसिकतेचा आणि अनुभव संपन्न आत्म्याचा आविष्कार आहे'^१ अशी खांडेकरांनी केलेली लघुनिबंधाची व्याख्या लक्षात घेता त्यांचे निबंध हा मराठी साहित्याचा अनमोल ठेवा सिद्ध होतो. अनिर्बंध विषयांत, मुळापेक्षा खोडावर भर इ. सारखे दोष वगळता हे लघुनिबंध म्हणजे विशिष्ट आत्मनिष्ठेचे प्रगट चिंतन होय. साहित्यकार खांडेकरांची जीवनदृष्टी समजून घ्यायचे अमोघ साधन म्हणून त्यांच्या लघुनिबंधाचे असाधारण महत्त्व आहे.

कवी आणि गीतकार

एखादा साहित्यकार चतुरस्र लेखन करतो, त्यातील विशिष्ट साहित्य प्रकार वाचक, समीक्षक पसंत करतात. तो लेखक त्या साहित्यप्रकाराचा प्रतिनिधी म्हणून सर्वपरिचित राहतो. वि. स. खांडेकरांनी कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध, रूपककथा, चरित्र, आत्मचरित्र, पटकथा, व्यक्तिचित्रे, पत्रे, भाषणे, मुलाखती, भाषांतर, समीक्षा, लिहिल्या, असं सांगितल्यावर कुणाला आश्चर्य वाटत नाही; पण खांडेकर कवी व गीतकार होते असे म्हटल्यावर ऐकणाऱ्यांच्या वा वाचणाऱ्यांच्या भुवया उंचावतात याचे कारण त्यांची प्रचलित ओळख ही कादंबरीकार आणि कथाकार असणं होय.

खरंतर वि. स. खांडेकर साहित्याच्या क्षेत्रात सन १९१९ ला आले ते समीक्षक आणि कवी म्हणून. जुलै, १९१९ च्या 'नवयुग'च्या अंकात 'तुतारी वाङ्मय व दसरा' हा टीका लेख व 'होळी' ही कविता प्रकाशित झाली होती. वि. स. खांडेकर प्रारंभीच्या काळात ज्या कविता करीत त्या 'कुमार' या टोपण नावाने प्रकाशित होत. हा प्रघात सन १९२८ पर्यंत सुरू होता. 'लोकमित्र'च्या एप्रिल, १९२८ च्या अंकात प्रकाशित 'मानवी आशा' शीर्षक कविता 'वि. स. खांडेकर' नावाने प्रथमतः प्रकाशित झाली. मृत्यूपर्यंत ते कविता लिहीत

१. तिसरा प्रहर - पृ. ४ (चार शब्द)

राहिले. त्यांची शेवटची प्रकाशित कविता कवी कुसुमाग्रज संपादन करित असलेल्या 'कुमार' मासिकात सन १९७५ च्या दिवाळी अंकात प्रकाशित झाली. तिचे शीर्षक होते 'शाप नव्हे हा!'^१ डॉ. अविनाश आवलगावकर यांनी खांडेकर जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने त्यांच्या उपलब्ध समग्र कविता व गीते संपादित करून प्रकाशित केली आहेत.^२ यांची संख्या १३७ आहे. या शिवाय माझ्या संशोधनात हाती आलेल्या काही प्रकाशित, अप्रकाशित अशा २० कविता आहेत. सुमारे २०० कविता व गीते लिहिलेल्या खांडेकरांची ओळख साहित्य रसिक व अभ्यासकांना न होणे त्यांच्यावर अन्याय केल्यासारखे होईल.

'पहिली पावलं' हे वि. स. खांडेकरांचं साहित्यिक आत्मकथन मी संपादित केलं आहे. ते मराठीतलं पहिलं साहित्यिक आत्मकथन असावं. त्यात कवितेतलं पहिलं पाऊल सांगणारा लेख आहे.^३ तो अभ्यासताना लक्षात येतं की, बालवयातच खांडेकरांवर कवितेचे संस्कार झाले. बालपण गणपतीच्या मंदिरात गेल्यांनं अभंग, ओव्या, कीर्तन, प्रवचनांचा न कळत बालमनावर प्रभाव होता. शाळेत जाऊ लागल्यावर गुरुजींनी शिकवलेली 'आई, थोर तुझे उपकार' कविता चिरस्मरणीय ठरली, ती गुरुजींच्या डोळ्यांत शिकवताना पाणी उभारले म्हणून. इंग्रजी शाळेत गेल्यावर अन्य कवींबरोबर वर्डस्वर्थ भेटला. मग गोलडस्मिथ, शेले, कीट्स, स्कॉटशी मैत्री झाली. 'मराठी नवनीत' हाती आलं. प्राचीन कवी भेटत गेले. 'काव्यदोहन' वाचलं नि 'तुतारी' विशेष भावली. मग 'केशवसुतांची कविता' भेटली. तिनं विशेष प्रभावित केलं. म्हणून खांडेकर घर सोडून शिरोड्याच्या शाळेत गेले. तेव्हा त्यांच्या पिशवीत एकमेव पुस्तक होतं ते 'केशवसुतांची कविता'. या कवितेनं त्यांच्या एकांत व पोरक्या दिवसांत त्यांना विशेष साथ दिली. त्यांचा कवी पिंड पोसला तो गोविंदाग्रज, बालकवी, चंद्रशेखर, रेंदाळकर प्रभृती कवींमुळे

वि. स. खांडेकरांच्या कविता 'उद्यान', 'महाराष्ट्र साहित्य', 'नवयुग', 'अरविंद', 'लोकमान्य', 'प्रमोद', 'सुमन', 'मनोरंजन', 'रत्नाकर', 'यशवंत' इ. नियतकालिकांतून सन १९३०-३१ पर्यंत नियमित प्रकाशित होत होत्या. भा. रा. तांबे, गिरीश, यशवंत, गोविंद, मनमोहन, काव्यविहारी इ. कवी हे

१. कुमार (दिवाळी - १९७५)-नोव्हे./डिसें. - पृ. १२७

२. वि. स. खांडेकरांची कविता (जाने. १९९९)

३. पहिली पावलं ('ट' ला ट 'री' ला री) - वि. स. खांडेकर - पृ. १९

खांडेकरांचे समकालीन कवी. खांडेकरांवर प्रारंभी केशवसुत, गोविंदाग्रज यांच्या कवितांचा प्रभाव होता. त्यांनी सामाजिक, राष्ट्रीय, सांस्कृतिक विषयांवर कविता खांडेकरांनी लिहिल्या तशा व्यक्तींवरही. झेंडा, बालविधवा, भाऊबीज, शिव-निर्माण, आगरकर या शीर्षकांवरून ते स्पष्ट होईल. कविता प्रकारच्या दृष्टीने पाहिलं तर प्रेमकविता, निसर्गकविता, वीरगीते, बालगीते, चित्रपट गीते, सुनीत, व्यक्ती कविता अशा तऱ्हेतऱ्हेच्या कविता खांडेकरांनी लिहिल्या. या काळात रविकिरण तुतारी इ. कवी मंडळे होती; पण खांडेकर त्यात नव्हते. त्या काळात ते कविता समीक्षक म्हणून अधिक गाजले. खांडेकरांचा मूळ पिंड हा कवीचा, हे त्यांच्या अलंकारिक भाषेमुळे स्पष्ट होत असले तरी फार प्रभावी कविता ते देऊ शकले नाहीत, याचे कारण त्यांची कविता बऱ्याचदा तंत्र सांभाळण्यात हरवून जाते. त्यांच्या कवितेचे समीक्षक व रविकिरण मंडळातील गेय कवी रा. अ. काळेले यांनी म्हटलं ते खरं आहे की, “खांडेकरांच्या कवितेत केशवसुतांचा संवेग आहे; पण आवेगी बेगुमानपणा नाही. गोफणीने हाणाहाण करताना खांडेकरांच्या कवितेच्या गोफणीतले दगड मऊ पडतात.”^१ असे असले तरी खांडेकरांची कविता समकालीन संदर्भाच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. त्यांच्या कवितेचा गाभा घटक अन्य साहित्यप्रकाराप्रमाणे जीवनमूल्य, समाज परिवर्तन, माणसाची घडण हाच राहिला आहे. त्यांची कविता त्यांच्या साहित्याप्रमाणेच पुरोगामी आहे. गांधीवाद, समाजवाद, मार्क्सवाद, मानवतावाद इ. विचारधारांशी नातं जोडणारी ही कविता अंतिमतः मानवहितकारी कविता म्हणून लक्षात राहते.

सिने गीतकार म्हणून वि. स. खांडेकर मराठी चित्रपटसृष्टीत आले सन १९३६ साली. ‘छाया’ चित्रपटाची त्यांनी पटकथा लिहिली तशी गीतेही. ही परंपरा ‘सूनबाई’ (१९६२) चित्रपटापर्यंत चालू राहिली. या काळात त्यांनी १०० चित्र गीते लिहिली. त्यातील अधिकांश गीते संकलित करून त्यावर भाष्य करण्याचा प्रयत्न सिनेगीतकार गंगाधर महांबरे यांनी खांडेकर जन्मशताब्दी निमित्ताने केला आहे.^२ ही सर्व गीते ऐकत, वाचत असताना लक्षात येतं की, खांडेकरांनी प्रेक्षकांची मने व्याकूळ करणारी गीते लिहिली. सिनेगीत असल्यानं ती गेय होती हे वेगळं सांगायची गरज नाही. खांडेकरांना अलंकार, छंद वृत्तांचे चांगले ज्ञान होते, हे या गीतावरूनही लक्षात येते. त्यांची गीते श्रोत्या, प्रेक्षकांना,

१. साहित्यिक खांडेकर - संपा. एस. एस. भोसले - पृ. १२८

२. वि. स. खांडेकरांची चित्रगीते (१९९८)

वाचकांना अंतर्मुख करतात. कथात्मक वा अन्य साहित्याप्रमाणे खांडेकरांच्या गीतांत मांगल्य, पावित्र्य, चारित्र्य, विवेक, ध्येय, सद्भावना इ. भाव भरलेला आढळतो. चित्रपटातील गीते बहुधा कथेत रंग भरण्यासाठी, चित्रपट रंगतदार होण्यासाठी, तर कधी गंभीर प्रसंगांतून प्रेक्षकांना हलके-फुलके भाव, वातावरणात नेण्यासाठी येत असतात. तशीच खांडेकरांच्या पटकथांत ही गीते येतात. पदे, भावगीते, द्वंद्वगीते, समूह गीते, नृत्य गीते, अभंग इ. प्रकारांच्या रचनांनी खांडेकरांनी आपलं गीत वैविध्य जपलं. 'घरि एकच पणती मिणमिती'सारखं काव्य, गीत आजही लोकांच्या मनी-मानसी असणं हे त्यांच्या यशस्वी गीतकाराचं प्रमाणपत्र म्हणून दाखविता येतं. दादा चांदेकर, हृदयनाथ मंगेशकर, दत्ता डावजेकर, सलील चौधरी यांसारखे संगीतकार खांडेकरांच्या गीतांना लाभले. रत्नप्रभा, इंदिरा वाडकर, सर्व मंगेशकर बंधु-भगिनी हे त्यांच्या गीतांचे गायक होते.

व्यक्ती चरित्रकार

वि. स. खांडेकरांनी व्यक्ती चरित्रपर लेख, चरित्र आणि व्यक्ती व वाङ्मय असं परिचयपर व समीक्षात्मक लेखनही विपुल प्रमाणात केलं आहे. या लेखनाचा प्रारंभ नवयुग, (फेब्रुवारी, १९२०) मध्ये प्रकाशित राम गणेश गडकरी यांच्या प्रथम स्मृतिदिनाच्या निमित्ताने प्रकाशित 'हा हन्त हत्न' शीर्षक व्यक्ती परिचय लेखाने झाला. खांडेकरांनी असे ८० हून अधिक व्यक्तिलेख लिहिले. त्यांचे औचित्य स्मरण, गौरव सन्मान मृत्यू, कार्यस्मरण, शताब्दी, अमृत महोत्सव, षष्ट्यब्दीपूर्ती, मानपत्र, व्यक्तिगत कृतज्ञता इ.चे. असे ते विविध वृत्तपत्रे, नियतकालिके, गौरवग्रंथ यात प्रकाशित होत. यांपैकी काहींचा समावेश त्यांनी 'गोकर्णीची फुले', 'ते दिवस, ती माणसे', 'रिषा आणि रंग', 'रंग आणि गंध'मध्ये केला आहे. याशिवाय पन्नास एक असंकलित व्यक्तिपर लेख माझ्या संग्रही आहेत. त्यातील निम्मे व्यक्ती परिचयपर असून उर्वरित कार्य, साहित्य समीक्षापर आहेत. लवकरच त्यांनाही ग्रंथरूप देण्याची योजना आहे. अशा लेखांत जीवनपट, व्यक्ती स्वभाव, लकबी, व्यक्तिमत्त्व, विचार, कार्य, साहित्य अधोरेखित करून खांडेकरांनी चरित्र नायकाचे योगदान स्पष्ट केले आहे. अशा लेखांत संत, साहित्यिक, शास्त्रज्ञ, कवी, कलाकार, राजकर्ते, समाजसेवक इ.चा समावेश आहे. असे लेख ते १९७५ पर्यंत लिहित राहिले. अशा व्यक्तीपैकी काहींच्या आठवणी; पण खांडेकरांनी शब्दबद्ध केल्या आहेत. उदा. राम गणेश गडकरी.^१

१. महाराष्ट्र साहित्य - नोव्हें. / डिसें. १९२४

गोपाळ गणेश आगरकर यांचे कार्य, कर्तृत्व व विचारांचा खोल असा प्रभाव खांडेकरांवर होता. तो व्यक्त करण्यासाठी सन १९३२ मध्ये 'आगरकर-चरित्र' लिहिले. असे संपूर्ण चरित्र जरी नसले तरी एका व्यक्तीवर अनेक लेख लिहून खांडेकरांनी त्यांच्या जीवन व विचारांविषयीची आपली असीम आस्था नि आदर व्यक्त केला आहे. अशा व्यक्तीत नाटककार खाडिलकर, कोल्हटकर, देवल, केळकर यांचा समावेश होतो. पैकी कोल्हटकरांविषयीचा आदर त्यांनी त्यांच्या जन्मशताब्दी वर्षात (१९७२) 'निवडक कोल्हटकर' 'समग्र कोल्हटकर' (भाग १ व २) ग्रंथ सिद्ध करून व्यक्त केला आहे. तत्पूर्वीही खांडेकरांनी सन १९३२ मध्ये 'कोल्हटकर लेख संग्रह'चे संपादन केले होते. असेच पुस्तक नाटककार कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकरांवर संपादित करणे शक्य आहे. महात्मा गांधी (जन्मशताब्दी वर्षात(१९६९) लिहिलेल्या लेखांचे पुस्तक^१ नुकतेच मी वानगीदाखल संपादित केले असून जाणकारांनी^२ त्याचे स्वागत केले आहे.

याशिवाय मराठी साहित्याच्या 'व्यक्ती आणि वाङ्मय' स्वरूपाचं चरित्र व समीक्षांचं संपादन आणि लेखन ही खांडेकरांनी मराठीला दिलेली अमोघ देणगी होय. 'गडकरी : व्यक्ती आणि वाङ्मय' (१९३२), 'वा. म. जोशी : व्यक्ती आणि विचार' (१९४८), 'आगरकर : व्यक्ती आणि विचार' (१९४९), 'केशवसुत : काव्य आणि कला' (१९५६) सारख्या साहित्य कृती या संदर्भात लक्षात घेण्यासारख्या आहेत. वि. स. खांडेकर हे मराठी साहित्यातील एकमेवाद्वितीय असे व्यक्ती होत की, ज्यांनी दुसऱ्या साहित्यिकांची मनस्वी भलावण केली. आपल्या स्वागतशील स्वभाव वृत्तीचा खांडेकरांनी पु. ल. देशपांडे, कुसुमाग्रज, रणजीत देसाई, मंगेश पाडगावकर, प्रभृतींना आपल्या विविध कृतीतून करून दिलेला परिचय माझ्यासारख्या अभ्यासकाला नेहमीच अनुकरणीय वाटत आला आहे. खांडेकर मित्र आणि माणूस म्हणून वा. रा. ढवळे यांना मोठे वाटतात ते यामुळेच.^३

व्यक्ती-विचार, चरित्र, कार्य, वाङ्मय अशा चतुर्दिक मार्गांनी थोरा-मोठ्यांचा खांडेकरांनी केलेला गौरव म्हणजे अशा माणसाचं चिरंतन स्मरण इतिहासबद्ध करणंच होय. आचार्य विनोबा भावे, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, शास्त्रज्ञ अल्बर्ट

१. दुसरे प्रॉमिथिअस : महात्मा गांधी (२००४, २००७)

२. लोकमान्य ते महात्मा : संपा. डॉ. सदानंद मोरे

३. खांडेकर : मित्र आणि माणूस (१९८२)

श्वाइट्झर, समाजसेवक एस. एम. जोशी, बाबा आमटे, साने गुरुजी, रवींद्रनाथ टागोर, कथाकार चेकोव्ह अशी नावं त्यांच्यावरील अविस्मरणीय लेखांमुळे सहज आठवतात. ही खांडेकरांच्या गुणग्राहक वृत्तीची निशाणी म्हणूनही नोंदवावी लागेल. हा वारसा त्यांनी आपले लेखन गुरू नाटककार, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर व राम गणेश गडकरी यांच्याकडून घेतला आणि 'घेतला वसा टाकू नये' म्हणत जपला. खांडेकरांचं हे लेखन 'यशवंत', 'ज्योत्स्ना', 'प्रतिभा', 'मनोहर', 'क्लिफोस्कर' इ. मासिकांतून व 'लोकसत्ता', 'महाराष्ट्र टाइम्स', 'केसरी' सारख्या दैनिकांतून प्रकाशित होत राहिलं. या दैनिक वा नियतकालिकांनी खांडेकरांच्या उपरोक्त लेखांना मुखपृष्ठीय प्रसिद्धी देऊन त्या लेखन स्तरावर एका अर्थाने शिक्कामोर्तबच केलं होतं. व्यक्तिचरित्रपर लिखाण खांडेकर मनस्वीपणी करीत. त्यासाठी बहुमुखी वाचन करीत. संदर्भ गोळा करणे, टिपणे काढणे, स्वतःची मते नोंदविणे या सर्वांतून खांडेकरांची संशोधन वृत्ती प्रत्ययास येते. त्याकाळी असं लेखन म्हणजे खांडेकरांचं मान्यता पत्र मानलं जायचं.

समीक्षक

जुलै, १९१९ च्या 'नवयुग' मासिकात प्रकाशित झालेल्या ग. त्र्यं. माडखोलकरांच्या 'केशवसुतांचा संप्रदाय' लेखावर प्रतिक्रिया म्हणून लिहिलेला वि. स. खांडेकरांचा लेख 'तुतारी वाङ्मय व दसरा' 'नवयुग'च्या सप्टेंबर, १९१९ च्या अंकात प्रकाशित झाला. या लेखांनी त्यांना समीक्षक, टीकाकार बनवलं. या लेखामुळे अनेक मासिकांनी त्यांना पत्रे पाठवून टीका साहित्य मागितलं. 'महाराष्ट्र साहित्य', 'रणगर्जना'मध्ये खांडेकरांचं प्रारंभिक टीका साहित्य प्रकाशित झालं. १९२४ ला सुरू झालेल्या 'वैनतेय' साप्ताहिकात त्यांनी चालविलेल्या 'परिचयाची परडी' सदरात त्यांनी अनेक ग्रंथांचे परीक्षण केले. ते तत्कालीन समीक्षक, साहित्यकार, संपादकांना भावले. सततच्या लेखनाने खांडेकर समीक्षक म्हणून ओळखले जाऊ लागले. १९२० ते १९३० च्या दशकात त्यांनी विपुल समीक्षा लेखन केलं; पण ते शब्दप्रभू अधिक नि विचारगर्भ कमी, असं होतं.

१९३२ साली त्यांनी लिहिलेल्या 'गडकरी : व्यक्ती आणि वाङ्मय' नि 'आगरकर : चरित्र, व्यक्ती व कार्य' सारख्या ग्रंथांनी समीक्षक खांडेकरांची चिकित्सक, अभ्यासू समीक्षक म्हणून मराठी वाचकांना ओळख झाली. 'वनभोजन' (१९३५), 'धुंधुर्मास' (१९४०), 'रिषा आणि रंग' (१९६१), 'रंग आणि गंध'

(१९६१), 'वामन मल्हार जोशी : व्यक्ती आणि विचार' (१९४८), 'मराठीचा नाट्यसंसार' (१९४५) सारख्या ग्रंथांनी खांडेकरांच्या समीक्षा लेखनाचे नवे विक्रम स्थापित केले. खांडेकरांची भाषणे ही त्यांच्या प्रगल्भ समीक्षकाची मौखिक प्रतिमाने होत. वरील ग्रंथातील काही लेखसंग्रह होत. त्यात अनेक समीक्षात्मक लेखांचा अंतर्भाव आहे. याशिवाय वि. स. खांडेकरांनी वेळोवेळी विविध मासिक, साप्ताहिक, दैनिकांदितून पुस्तक परीक्षणे लिहिली. समीक्षात्मक लेख लिहिले. अशा असंकलित परीक्षण नि लेखांची संख्या १५० च्या घरात आहे.

खांडेकरांचे प्रारंभिक टीकालेखन आक्रमक होते. त्यात आशयापेक्षा अभिनिवेश अधिक असायचा. पुढे ते अधिक चिकित्सक झाले. त्यांच्या समीक्षा लेखनात व्यक्तिद्वेष वा मत्सराची भावना नसायची. वाङ्मयाचा प्रवाह शुद्ध ठेवण्याची धडपड असायची. पुढे त्यांनी अंतर्मुख करणारे टीका लेखन केले. खांडेकरांचं समीक्षा लेखन बहुमुखी जसं होतं (शैलीच्या रूपानं!) तसं ते साहित्य रूपाच्या निकषावर वैविध्यपूर्णही होतं. खांडेकरांनी समीक्षेतून साहित्य नि माणसांत अद्वैत निर्माण केलं. खांडेकरांचं समीक्षा लेखन प्रांजळ आहे. विविध भाषा व साहित्याच्या अभ्यासामुळे खांडेकरांच्या समीक्षा लेखनास तुलनात्मकतेचा स्पर्श आहे. विश्वपटलावर मराठी साहित्य कुठं आहे, याचं भान त्यांचं समीक्षा लेखन देतं. त्यांचं टीकालेखन निश्चित निष्कर्ष वाचकांपुढे ठेवून प्रतवारी निश्चित करतं. त्यामुळे ते अधिक निर्णायक झालं आहे. खांडेकर आपल्या समीक्षा लेखनातून सत्यान्वेषण करतात. त्यात त्यांचा वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. खांडेकरांची समीक्षा विश्लेषक, विवरणात्मक, पृथक्करणात्मक, संश्लेषणात्मक अशा अनेक शैलींनी आकारते, फेर धरते.

खांडेकरांची समीक्षा विचारयुक्त, उपरोधिक, हार्दिक, कल्पक, अशा अनेकविध गुणांनी युक्त असली तरी कधी कधी ती पाल्हाळीक नि अनावश्यक विस्तृत होत रहाते. असे असले तरी खांडेकरांच्या सकारात्मक दृष्टिकोनामुळे व कलात्मक लेखनामुळे ती मराठी समीक्षेत एक नवी वाट निर्माण करणारी, नव्या पिढीस मार्गदर्शन करणारी, प्रेरक नि म्हणून वाचनीय होते.

वि. स. खांडेकरांनी आपले लेखनगुरू नाटककार रा. ग. गडकरी यांच्या निधनानंतर (२३ जानेवारी, १९१९) पहिल्या स्मृतिदिनी गडकऱ्यांवर एक चरित्रात्मक लेख लिहिला. नंतर वर्षभराने 'प्रेमसंन्यास'वर लिहिला. दोन्ही लेख वाचकांनी पसंत केले व खांडेकरांनी गडकऱ्यांच्या सर्व वाङ्मयाचे

विवेचन करावे, असे सुचविले. त्यानुसार सिद्ध झालेला प्रथम नाट्यविषयक समीक्षा ग्रंथ म्हणजे 'गडकरी : व्यक्ती आणि वाङ्मय' (१९३२). यामुळे खांडेकर नाटकाचे अभ्यासक व समीक्षक म्हणून सर्वश्रुत झाले. त्यानंतर त्यांनी 'मराठीचा नाट्यसंसार' ग्रंथ लिहिला. यात त्यांनी मराठी नाट्यवाङ्मय व रंगभूमीचा आलेख रेखाटला. १९५७ च्या सातारा इथे भरलेल्या नाट्यसंमेलनाचे वि. स. खांडेकर अध्यक्ष होते. त्या निमित्ताने केलेले भाषण, डॉ. भालेरावांवरील लेख, रा. ज. देशमुख (प्रकाशक) यांची 'नियती' शीर्षक टिपणी समाविष्ट करून या ग्रंथाची दुसरी सुधारित आवृत्ती प्रकाशित करण्यात आली. पुढे खांडेकरांनी 'निवडक कोल्हटकर' (१९७२) चे साक्षेपी संपादन केले. त्यात त्यांनी कोल्हटकरांच्या निवडक साहित्याचा नजराणा नाट्यदर्शन, विचारदर्शन, विनोदर्शन अशा त्रिखंडात सादर केला. यापूर्वी खांडेकरांनी १९३२ मध्ये ग. त्र्यं. माडखोलकर व गं. दे. खानोलकरांच्या सहाय्याने ९२२ पृष्ठांचा 'कोल्हटकर लेखसंग्रह' शीर्षक बृहत् ग्रंथ मराठी अभ्यासकांना उपलब्ध करून दिला होता. पुढे खांडेकरांनी मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयासाठी 'समग्र कोल्हटकर'चे दोन खंडात संपादन केले. प्रथम खंड १९७२ साली तर दुसरा १९७५ साली प्रकाशित झाला. हे खंड म्हणजे 'निवडक कोल्हटकर' ची सुधारित आवृत्तीच होय. मूळ ग्रंथात १८ लेख समाविष्ट करून तो ग्रंथ अद्यतन करण्यात आला होता.

वि. स. खांडेकर स्वतः नाटककार, तर होतेच; पण मराठी नाटक, चित्रपट याबद्दल त्यांचं सतत वाचन, चिंतन, लेखन होत राहायचं. वेळोवेळी त्यांनी लिहिलेले नाट्यविषयक समीक्षात्मक लेख त्यांच्या 'वनभोजन' (१९३५), 'धुंधुर्मास' (१९४०), 'गोकर्णीची फुले' (१९४४), 'फुले आणि काटे' (१९४४), 'गोफ आणि गोफण' (१९४६), 'रेषा आणि रंग' (१९६१) व 'रंग व गंध' (१९६१) मध्ये संग्रहित आहेत. या शिवाय १९२७ ते १९७२ या कालखंडात लिहिलेले; परंतु अद्याप असंकलित राहिलेले काही लेख आहेत. ते वेळोवेळी वेगवेगळ्या नियतकालिकांत प्रकाशित झाले आहेत.

या समग्र लेखन, संपादनातून वि. स. खांडेकरांची नाटकविषयक दृष्टी व चिंतन स्पष्ट होते. पुढे खांडेकर पटकथा लेखक म्हणून यशस्वी झाले, त्या मागे नाट्य समीक्षक म्हणून त्यांनी केलेला रियाज उपयोगी ठरला.

प्रस्तावनाकार

वि. स. खांडेकरांनी आपल्या पुस्तकाला 'दोन शब्द', 'चार शब्द',

‘पार्श्वभूमी’ अशा शीर्षकांनी प्रस्तावना लिहिली नाही, असं पुस्तक अपवाद म्हणावं लागेल. खांडेकरांनी स्वतः लिहिलेला, संपादित केलेल्या शंभर एक, पुस्तकांशिवाय इतर अनेकांच्या पुस्तकांना लिहिलेल्या अन्य त्रेसष्ट प्रस्तावनांची सूची जया दडकरांनी आपल्या ‘वि. स. खांडेकर वाङ्मय सूची’ मध्ये नोंदविली आहे. इतक्या बहुल संख्येने प्रस्तावना लिहिणारे खांडेकर मराठी साहित्यातील या संदर्भातील विक्रमी लेखक म्हणून ओळखले जातात. एखाद्या लेखकाच्या प्रस्तावना विचारणीय नि नोंद घेण्यासारख्या, चिकित्सक वाटाव्यात, हे त्या प्रस्तावनांचे महत्त्व अधोरेखित करण्यास पुरेसे ठरावे. वि. वा. शिरवाडकर तथा कुसुमाग्रजांनी वि. स. खांडेकरांच्या उल्लेखनीय प्रस्तावना संपादित करून त्या ‘विचारधारा’ (१९९३) या ग्रंथाच्या रूपात सादर करणे हीदेखील मराठी साहित्याच्या क्षेत्रातील एकमेवादित्य घटना असावी.

खांडेकरांच्या प्रस्तावना मराठी साहित्यात अनेक अर्थानी लक्षणीय ठरल्या आहेत. एक तर खांडेकरांनी कथा, कादंबरी, निबंधसंग्रह, नाटक, कविता, संपादित ग्रंथ अशा विविध प्रकारच्या ग्रंथांना व इतरेजनांच्या पुस्तकांना लिहिल्या गेल्या आहेत. त्यात मूळ कृतीचे सौंदर्य, वैशिष्ट्य, पार्श्वभूमी, लेखनामागची भूमिका विशद करण्याचा प्रयत्न असतो. खांडेकर पूर्व चिंतन करून नियोजनबद्ध पद्धतीने प्रस्तावना लिहितात. खांडेकरांची प्रस्तावना बहुधा विश्लेषणात्मक शैलीने लिहिलेली असते. त्यांच्या प्रस्तावना मूळ कृतींप्रमाणे लालित्यपूर्ण व जीवनलक्ष्यी असतात. चिंतनशीलता त्यांचे अंगभूत वैशिष्ट्य असते. त्यांचं स्वरूप निबंधसदृश्य असतं. त्यांच्या प्रस्तावनांमुळे वाचकास मूळ कृती समजणे सोपे जाते. त्या कलात्मक असतात, तशा विचारगर्भही! खांडेकरांच्या प्रस्तावनेचं मराठी साहित्यात व्यवच्छेदक असं स्थान आहे. त्यांच्या प्रस्तावनांतून खांडेकरांचं शिक्षक, समाजचिंतक रूप प्रकट होतं. खांडेकरांच्या प्रस्तावना मूळ साहित्याइतक्याच दर्जेदार आहेत.

संपादक

एखाद्या समकालीन अथवा पूर्वसूरी व्यक्ती अथवा व्यक्तींचे साहित्य प्रकाशनार्थ निवडून, ते सुधारून, संस्कारित करून क्रम लावून आवृत्ती योग्य ग्रंथ वा नियतकालिक तयार करणारा तो संपादक. वि. स. खांडेकरांनी शिरोड्यात ट्यूटोरियल हायस्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून काम करताना वर्गाच्या विद्यार्थ्यांच्या हस्तलिखिताच्या संपादनापासून या कार्याचा प्रारंभ केला. पुढे ४ नोव्हेंबर,

१९२४ मध्ये सावंतवाडीहून वैनतेय साप्ताहिक सुरू झाले. त्याच्या सहसंपादकांपैकी खांडेकर एक होते. विशेषतः त्यातील वाङ्मय विभागाचे ते संपादन करित असत. या साप्ताहिकात संपादनाबरोबर बातमीदार, स्तंभलेखक, म्हणूनही खांडेकरांनी लेखन केलं. अनेक अग्रलेख, परीक्षणे लिहिली. पटकथा लेखक म्हणून शिरोडे सोडून कोल्हापूरला जाईपर्यंत (१९३६-३८) 'वैनतेय'मध्ये ते लिहीत राहिले.

याच दरम्यान ते 'प्रतिभा'च्या संपादन कार्यात सक्रिय होते. नंतर १९३६ ते ३८ कालखंडात त्यांनी 'ज्योत्स्ना' मासिकाचे संपादन केले.

ग्रंथ संपादनाच्या क्षेत्रातील कार्यास त्यांनी 'गडकरी : व्यक्ती व वाङ्मय' (१९३२) ने प्रारंभ केला. पुढे 'आगरकर : व्यक्ती आणि विचार' (१९४५), 'वामन मल्हार जोशी : व्यक्ती आणि विचार' (१९४८), 'निवडक कोल्हटकर' (१९७२), 'समग्र कोल्हटकर' (भाग १ व २) (१९७२ व ७५) (एस.एम. जोशी गौरव ग्रंथ (१९६४) सारख्या ग्रंथांचे संपादन करून खांडेकरांनी मान्यवर साहित्यकारांचे व्यक्तित्व, विचार व साहित्य सम्यक स्वरूपात सादर करून आपल्या संपादन कौशल्याची प्रचिती दिली.

वि. स. खांडेकरांनी मराठी साहित्यातील मान्यवर कथाकारांच्या उल्लेखनीय कथांचे संग्रह संपादित करून त्यांना दीर्घ प्रस्तावना लिहून मराठी कथेचा आपला व्यासंग सिद्ध केला. चिं. वि. जोशी, वि. वि. बोकील, दिवाकर कृष्ण, द. र. कवठेकर यांच्या कथांचे संग्रह खांडेकरांनी संपादित केले. शिवाय काही प्रातिनिधिक कथाकारांच्या कथांचेही. 'मुक्या कळ्या' (१९४७), 'गुदगुल्या' (१९४८), 'गारा आणि धारा' (१९४८), 'पांच कथाकार', (१९४९), 'इंद्रधनुष्य' (१९४९), 'निवडक दिवाकर कृष्ण' (१९६९) हे कथासंग्रह वि. स. खांडेकरांनी संपादित करून मराठी कथेचे प्रातिनिधिक रूप व वैशिष्ट्ये प्रस्तुत करण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले.

कथांप्रमाणेच खांडेकरांनी काही कादंबऱ्या संपादित स्वरूपात मराठी वाचकांना सादर केल्या. विशेषतः विद्यार्थ्यांसाठी एखादी कादंबरी सुलभरित्या संक्षिप्तपणे सादर करण्याची खांडेकरांची धडपड असायची. साने गुरुजी, वा. म. जोशी, यांच्या 'आस्तिक' (१९४९), 'रागिणी' (१९५९), 'सुशीलेचा देव' (१९५३) सारख्या कादंबऱ्या खांडेकरांच्या संपादनाची उदाहरणे होत.

असे संपादन खांडेकरांनी निबंध व लघुनिबंध संग्रहाचेही केले. 'नवे

किरण' (१९४७) सारखा अनंत काणेकरांच्या लघुनिबंधाचा सुंदर संग्रह खांडेकरांनी संपादित केला. शिवाय प्रातिनिधिक लघुनिबंधकारांचे 'वासंतिका' (१९४९) व 'पारिजात' (१९४९) सारखे संग्रह संपादित करून आपला लघुनिबंधविषयक दृष्टिकोन स्पष्ट केला. मराठी लघुनिबंधांचे जनक प्रा. ना. सी. फडके असले तरी तो मराठी साहित्यात रूजवायचे, फुलवायचे, विकसित करण्याचे श्रेय खांडेकरांनाच दिले जाते. या संग्रहाच्या प्रस्तावना लघुनिबंधविषयक खांडेकरांची जाण व जाणीव स्पष्ट करतात.

लघुनिबंधाप्रमाणेच वि. स. खांडेकरांनी काही निबंध संग्रहही संपादित केले. शि. म. परांजपे यांच्या 'अग्निनृत्य' (१९४७) शिवाय त्यांनी प्रातिनिधिक निबंधकारांचा एक संग्रह 'समाज चिंतन' (१९६३) नावाने सिद्ध केला. खांडेकर, साहित्य व समाजाचा अभिन्न संबंध मान्य करीत. ते स्वतः श्रेष्ठ निबंधकार होते. अशा संकलनांच्या संपादनातून खांडेकरांच्या समाज व साहित्यविषयक दृष्टीचा परिचय होतो.

खांडेकरांचा काव्यविषयक व्यासंग सर्वश्रुत आहे. ते कवी होते तसे चित्रपट गीतकारही. मराठी प्राचीन व अर्वाचीन काव्याचा त्यांचा अभ्यास होता, हे 'तारका' (१९४९) व 'काव्यज्योती' (१९३९) च्या संपादनातून प्रत्ययास येते. खांडेकर नव्या विचारांचे स्वागत व समर्थन करणारे समाजशील साहित्यकार होते. त्यामुळे त्यांना केशवसुतांची भुरळ न पडती तरच आश्चर्य! 'केशवसुत : काव्य आणि कला' सारख्या ग्रंथांचं त्यांचं व्यासंगपूर्ण संपादन म्हणजे मराठीतील संपादन क्षेत्राचा एक आदर्श असा वस्तुपाठ होय, असं म्हटलं तर ते वावगं ठरणार नाही. खांडेकरांनी 'मंगल वाचनमाला' या पाठ्यपुस्तकांचे साक्षेपी संपादन केले आहे.

अनुवादक

वि. स. खांडेकर साहित्यकार होते; पण त्या आधी ते सव्यसाची वाचक होते. मराठीशिवाय संस्कृत नि इंग्रजीची त्यांना चांगली जाण होती. इंग्रजीत भाषांतरित झालेलं जर्मन, फ्रेंच, रशियन, अरेबिक साहित्य ते आवर्जून वाचत. त्या काळात (स्वातंत्र्यपूर्व) विदेशी साहित्य सामान्यांना सहज उपलब्ध होणे दुरापास्त असायचे. अशा काळात वि. स. खांडेकरांनी भारतीय विशेषतः बंगाली नि विदेशी (इंग्रजी, जर्मन, अमेरिकन) भाषांतील साहित्यकारांच्या स्वतःला भावलेला कथा, कविता नि पत्रांचा त्यांनी मराठी वाचकांसाठी

वेळोवेळी अनुवाद केला. त्यातून तीन अनुवाद कृती साकारल्या. दोन कथासंग्रह व एक पत्रसंग्रह. अशा रूपात लेखन करून खांडेकरांनी आपल्या अनुवाद क्षमतेचा परिचय दिला. संस्कृतमध्ये कालीदास, बंगालीतील रवींद्रनाथ टागोर, शरदचंद्र, हिंदी प्रेमचंद त्यांचे आवडते लेखक. विदेशी लेखकांपैकी ओ हेन्री, मोपाँसा, चेकोव्ह, अन्स्ट टोलर, गॉल्सवर्दी, टॉलस्टॉय, खलील जिब्रान, सॉमरसेट मॉम, हर्बर्ट बेट्स, यांच्या साहित्याचं त्यांनी विपुल वाचन केले होतं.

‘सुवर्णकण’ (१९४४) हा खलील जिब्रानच्या ३५ रूपककथा नि कवितांचा अनुवाद. ‘वेचलेली फुले’ (१९४८) मध्ये पण जिब्रानच्या रूपक कथांचे अनुवाद आहेत. ‘सुवर्णकण’ हे 'Madman' वर बेतले आहे, तर ‘वेचलेली फुले’ मधील कथा 'The fore Runner' (अग्रदूत) मधील निवडक रचना होतं. ‘तुरुंगातील पत्रे’ (१९४७) हे अन्स्ट टोलर या जर्मन साहित्यकाराच्या 'Letters From Prison' मधील पत्रांचा मराठी अनुवाद होय. ‘तुरुंग हा भोग नसून भाग्य आहे’ असं स्टीफन इवाइगला समजाविणाऱ्या टोलरची जीवनदृष्टी या पत्रातून स्पष्ट होते. अन्स्ट टोलरच्या 'I was German' या आत्मकथेचा अनुवाद करण्याची खांडेकरांची इच्छा होती; पण ती अपूर्णच राहिली. टोलरच्या एका कथेचा केलेला अनुवाद ‘सत्य आणि सत्य’ मराठी वाचकांच्या परिचयाचा आहे. इसाप, विष्णुशर्मा, टर्जिनिव्ह, इब्सेन, स्टीफन, स्वाईग, कॅपेक हे खांडेकरांचे प्रिय लेखक. त्यांच्या रचनांचे अनुवाद संकल्प खांडेकर नित्य करत राहायचे.

वक्ते

वि. स. खांडेकर साहित्यकार म्हणून जसे श्रेष्ठ होते, तसे वक्ते व विचारक म्हणूनही. आपल्या महाविद्यालयीन जीवनात ऐकलेल्या भाषणांमुळे प्रभावित होऊन भाषण करण्याची मनी ऊर्मी असूनही खांडेकरांनी संकोची स्वभावामुळे विद्यार्थिदशेत कधी भाषण केले नाही. सन १९२० साली ते कोकणातील शिरोड्यात शिक्षक म्हणून रुजू झाले. मुख्याध्यापक, शिक्षक या नात्यानं वर्गातील अध्यापनाशिवाय शाळेतल्या छोट्या-मोठ्या समारंभातील भाषणांनी त्यांची भीड मोडली व ते धिटार्ईने भाषणे करू लागले. एकदा शाळेत त्यांनी न्यायमूर्ती रानडेंच्या पुण्यतिथीच्या निमित्ताने इंग्रजीत भाषण दिले. त्याचा वृत्तान्त सावंतवाडीहून प्रकाशित होणाऱ्या ‘वैनतेय’ साप्ताहिकात छापून आला होता. तो श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या वाचनात आला. त्याच दरम्यान ते (कोल्हटकर) मुंबई, पुणे, नाशिकच्या दौऱ्यावर असताना खांडेकर

त्यांच्यासोबत होते. नाशिक, मुक्कामी वसंत व्याख्यानमाला सुरू होती. त्यांना वक्त्याची गरज होती. कोल्हटकरांनी खांडेकरांची शिफारस केली. १९२६ च्या नाशिकच्या वसंत व्याख्यानमालेत 'मराठी नाटक' विषयावर नदीकाठी कोल्हटकरांच्या अध्यक्षतेखाली झालेले व्याख्यान त्यांचे पहिले जाहीर व्याख्यान होय. पुढे शिरोड्याच्या पंचक्रोशीशिवाय सावंतवाडी, कुडाळ, वेंगुर्ले, म्हापसा, पणजी, मडगाव, पुणे, मुंबई सर्वत्र त्यांची भाषणे होत राहिली. लेखनाप्रमाणे सार्वजनिक भाषणही समाजमनाशी सुसंवाद साधण्याची एक प्रभावी साधना आहे, अशी खांडेकरांची धारणा होती. पूर्वी कीर्तनकार, प्रवचनकार प्रबोधनाचे कार्य करीत. ते कार्य वर्तमान युगात व्याख्याते करतात असे ते मानत. खांडेकरांना परिस्थितीने वक्ता बनवले. सभा, समारंभ, संमेलने, व्याख्यानमाला, परिसंवाद, चर्चासत्रे यातून त्यांच्यातील वक्ता आकारला.

१९३४ ते १९५९ या कालखंडातील साहित्य, नाट्य, पत्रकार, ग्रंथकार इत्यादी संमेलनात अध्यक्ष म्हणून केलेल्या व काही अपरिहार्य कारणांमुळे होऊ न शकलेल्या अशा विचारप्रवर्तक भाषणांचे तीन संग्रह प्रकाशित आहेत - 'सहा भाषणे (१९४१)', 'तीन संमेलने' (१९४७) व 'अभिषेक' (१९६१) या शिवाय सुमारे ४० भाषणे असंग्रहित असल्याची नोंद 'खांडेकर वाङ्मय सूचीत' आहे. त्यानंतरच्या कालखंडातील महत्त्वपूर्ण भाषणे म्हणून उल्लेख करावा अशा भाषणात 'ज्ञानपीठ पुरस्कार' (२६ फेब्रुवारी, १९७६), 'ललित पारितोषिक वितरण समारंभ' (१९६७), 'साहित्य अकादमी महदत्तर सदस्यत्व प्रदान सोहळा' (१९७०), 'डॉक्टर ऑफ लेटर्स' पदवी प्रदान सोहळा, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (१९ मे, १९७६) यांचा उल्लेख करावा लागेल.

वि. स. खांडेकर प्रभावी वक्ते होते. त्यांची भाषणे विचारगर्भ असत. त्यात श्रोत्यांशी संवाद साधण्याची विलक्षण शक्ती असायची. 'हे मी तुम्हाला सांगतो...' म्हणत ते आपले विचार श्रोत्यांवर ठसवत. काही बोलायचे म्हटले की, आधी उजव्या हाताने डावे मनगट चोळायचे. साधे पण कमी बोलायचे. भाषणे बहुधा अलंकारिक असत. जग, जीवन, संघर्ष, समाज, परिवर्तन, समता हे विषय भाषणात आपसूक असायचे. भाषणात कोट्या करायचे; पण स्वतः गंभीर असायचे. विषय कोणताही असला तरी त्यास समाजचिंतनाची डूब असायची.

पत्रलेखक

'मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे' ही व्याख्या माणसाचे लक्षण अधोरेखित

करत असली तरी खरं तर समाजशीलता हे माणसाचं जीवन लक्ष्य असायला हवं, असं ती सूचित करते, असं मला वाटतं. ते वाटण्याला एक दृष्टान्त माझ्यासमोर आहे. तो वि. स. खांडेकरांचा मनुष्य संग्रह व पत्रव्यवहार. वि. स. खांडेकर लेखक म्हणून आपणापुढे येतात ते १९१९ पासून. त्यांचं लेखन प्रकाशित होऊ लागल्यापासून त्यांचा समाज संपर्क वाढला. सन १९२० पासून वि. स. खांडेकरांनी लिहिलेली व त्यांना इतरेजनांनी लिहिलेली पत्रे आढळतात. 'दीपगृह' मध्ये संग्रहित आहेत ती फक्त वि. स. खांडेकरांनी इतरेजनांना लिहिलेली; पण खांडेकरांना इतरेजनांनी लिहिलेली शेकडो पत्रे विविध ठिकाणी पत्र संग्राहक, चित्रपट, दफतर, नियतकालिक, वृत्तपत्रे कार्यालय, साहित्यिक, पुराभिलेख, जुनी वृत्तपत्रे, कौटुंबिक पत्रसंग्रह यात आढळून येतात. त्यातूनही खांडेकरांचं 'माणूस' म्हणून विलोभनीय व्यक्तिमत्त्व पुढं येतं.

पत्रसंवाद हा वि. स. खांडेकरांच्या जीवनशैलीचा एक अभिन्न भाग होता. रोज येणाऱ्या टपालाची ते वाट पाहत. पोस्टमनविषयी त्यांना आस्था होती, हे साहित्यातून लक्षात येतं. येणाऱ्या प्रत्येक पत्रास उत्तर पाठवायचा त्यांचा प्रघात होता. आलेल्या पत्रावर उत्तर पाठविल्याची नोंद करण्याची त्यांची सवय दिसते. उत्तर पाठविलेल्या पत्राची प्रत वा मुद्दे ते जपून ठेवत. वाचकांना उत्तर देत तशी संपादक, प्रकाशकांना ही समकालीन साहित्यिकांशी त्यांची दीर्घकाळ पत्रोत्तरी चालायची. सगळ्यांशी त्यांचे संबंध लेखकापलीकडे जाऊन मनुष्यकेंद्री होत. वि. स. खांडेकरांनी इतरेजनांना लिहिलेली केवळ १४५ पत्रे 'दीपगृह'त आली असली तरी त्यांनी शेकडो पत्रे लिहिली होती व तेवढीच त्यांना आली असावी, असे संशोधनातून लक्षात येते. वि. वि. पत्कींच्या हाती सन १९७६ ला सुमारे २००० पत्रे आली होती, यावरूनही हे स्पष्ट होते. खांडेकरांची पत्रे म्हणजे जिव्हाळ्याचा संवाद असायचा. पत्रातलं प्रांजळपण लक्षणीय होतं. भाषा संवादी होती. संबोधन व स्वनिर्देशातून खांडेकर पत्रलेखकाविषयीचा आपला आदर प्रेम, स्नेह, संबंध, नाते व्यक्त करत. पत्रात कुटुंबीय उल्लेख, खुशाली असायची. प्रकृतीची कुरकुर अधिकांश पत्रात आढळते. प्रारंभी पत्रे स्वतः लिहित नंतर लेखनिक आले; पण स्वाक्षरी करीत ते १९७३ पर्यंत, म्हणजे दृष्टी जाईपर्यंत.

२३

१. दीपगृह - संपा. वि. वा. पत्की (१९८०)

६६ । वि. स. खांडेकर चरित्र

प्रकरण तिसरे

पटकथाकार खांडेकर : मराठीचे मॅक्झिम गॉर्की

आजवर वि. स. खांडेकर हे साहित्यिक म्हणून सर्वश्रुत आहेत; पण त्यांनी मराठी, हिंदी, तेलगू, तमीळ चित्रपट क्षेत्रात पटकथा, संवाद, गीत लेखन करून जे भरीव असे योगदान दिले आहे, ते मराठी साहित्य अभ्यासकांनाही अपरिचित राहिले आहे. त्यांच्या पटकथा आजवर उपलब्ध नसणे, हे त्याचे प्रमुख कारण होते. त्या आता हाती आल्याने चंदेरी दुनियेतील खांडेकरांच्या कार्य, कर्तृत्वाचा आढावा घेणे शक्य झाले आहे. सर्वस्वी अस्पर्शित या क्षेत्राच्या माहितीमुळे खांडेकरांच्या जीवन व कार्याला समग्र रूप येईल, असे वाटल्यावरून पटकथाकार खांडेकर इथे उभे करण्याचा प्रयत्न आहे. ते वाचले की, आपल्या लक्षात येईल की, वि. स. खांडेकर हे मराठीतील मॅक्झिम गॉर्की होते. गॉर्कीप्रमाणे त्यांनी मानवी जीवनाचा सर्वांगी वेध घेण्याचा प्रयत्न केला होता.

पवित्र गुन्ह्याची कथा : छाया

चित्रपटसृष्टीत वि. स. खांडेकरांचं येणं अगदी अनपेक्षित असं होतं. 'क्रिकेटच्या कसोटी सामन्यात अनपेक्षितपणे एखाद्या नवख्या खेळाडूची निवड व्हावी तसं.'^१ दिग्दर्शक मास्टर विनायक, अभिनेते बाबूराव पेंढारकर व कॅमेरामन पांडूरंग नाईक यांनी 'कोल्हापूर सिनेटोन' कंपनीस रामराम ठोकून 'हंस पिक्चर्स' नावाची स्वतंत्र कंपनी सन १९३६ च्या प्रारंभी काढली. ही मंडळी ध्येयवादी होती. मराठी चित्रपटसृष्टीस नवं वळण द्यावं, असा त्यांचा ध्यास होता. तो काळ पौराणिक चित्रपटांचा होता. नवशिक्षित, मध्यमवर्गीय प्रेक्षक डोळ्यांसमोर ठेवून ध्येयधुंद, उदात्त असं काही करण्याचा या मंडळींचा ध्यास होता. लक्ष्मीबाई टिळकांचं 'स्मृतिचित्रे', साने गुरुजींची 'श्यामची आई', शरदचंद्र चतर्जींचं सारं साहित्य - विशेषतः 'देवदास', 'श्रीकांत', 'चरित्रहीन' सारख्या कादंबऱ्या,

१. रुपेरी पडद्यामागची कहाणी (स्वराज्य, २२ नोव्हेंबर, १९६९)

वि. स. खांडेकर यांच्या 'उल्का', 'दोन ध्रुव'सारख्या रचना, आचार्य अत्रे यांची 'साष्टांग नमस्कार', 'भ्रमाचा भोपळा' सारखी गंभीर व सामाजिक समस्याप्रधान नाटके यांचा प्रभाव व संस्कार घेतलेली ही मंडळी. मास्टर विनायक तर पूर्वाश्रमीचे शिक्षकच. शिक्षणक्षेत्राचा निरोप घेऊन चित्रपटसृष्टीत जाताना आपल्या निरोपाच्या भाषणात मास्टर विनायक आपल्या विद्यार्थ्यांना उद्देशून म्हणाले होते, 'माझा शिक्षकाचा पेशा बदलला जाणार नाही. यापुढे काळ्या फळ्याची जागा रुपेरी पडदा घेईल.'^१ त्यामुळे काही नवं करण्याच्या उद्देशानं त्यांनी वि. स. खांडेकर, आचार्य अत्रे यांच्याशी संपर्क साधला. हे दोन्ही लेखक असले तरी ते मुळात शिक्षकच होते. आचार्य अत्रे या वेळी 'उद्याचा संसार' नाटक लिहिण्यात व्यग्र होते; त्यामुळे 'हंस'नी वि. स. खांडेकरांशी त्यांचे सांगलीचे मामेभाऊ श्री. बाबूराव माईणकरांमार्फत संपर्क साधला. ही सप्टेंबर, १९३५ ची गोष्ट. निरोप पोहोचला तरी आपणास बोलपटाची कथा लिहिणे जमणार नाही, म्हणून वि. स. खांडेकरांनी त्याकडे दुर्लक्ष केलं. पुढे मास्टर विनायकांनी दि. १२, डिसेंबर, १९३५ ला पत्र लिहून खांडेकरांना गळ घातली. त्यात लिहिले होते, 'आपणास कळले असेलच की, आम्ही कोल्हापूर सिनेटोन सोडली व मी व बाबूराव पेंढारकर दोघंही नवीन कंपनी काढणार आहोत. जवळजवळ नक्की झाले आहे माझी इच्छा - फार दिवसांपूर्वीची होती की, आपले कथानक screen वर यावे.'^२ याच दरम्यान बाबूराव पेंढारकरांनीही खांडेकरांना लिहिले होते. उत्तरादाखल खांडेकरांनी 'चांभाराचा देव' कथेवर आधारित 'अमृत' ही बोलपटयोग्य कथा सुचविली. ती खर्चिक होती. तिचे बाह्यचित्रण (Outdoor Shooting) कोकणात करणे गरजेचे होते. कंपनी नवीन. एवढा भार सोसणं अशक्य होतं. मग बाबूरावांनी ३१ डिसेंबर, १९३५ रोजी उत्तरादाखल वि. स. खांडेकरांना लिहिलं होतं.^३ त्यातून 'हंस' त्रिमूर्तीची चित्रपट निर्मितीमागील भूमिका स्पष्ट होते.

मंगळवार पेठ,

कोल्हापूर

ता. ३१-१२-३५

१. एक लेखक, एक खेडे - जया दडकर - पृ. ७१

२. मास्टर विनायक - पत्रव्यवहार - अप्रकाशित

३. बाबूराव पेंढारकर - पत्रव्यवहार - अप्रकाशित

कृ.सा.न.वि.वि.

आपले ता. ३० चे पत्र वाचले. आपण लिहिता त्याप्रमाणे अस्पृश्यता, मद्यपान निषेध व आर्थिक विषमतेचे दुष्परिणाम या कथानकात^१ दाखविता येतील व त्याबद्दल मी - विनायक आज रात्री विचार करून आपणास उद्या अगर परवा पत्राने कळवीत आहे. आज विनायकचे Songs of Life मधील एक गाणे retake करण्याकरिता त्याला कंपनीकडून बोलावणे आल्याने हे काम रात्रीवर ढकलणे भाग पडले.

पण या दोन दिवसांत आपणास याहूनही अधिक मध्यमवर्गाचे जीवनभागावर ज्यात मुख्यः करुणरसाला भरपूर वाव मिळेल, असा कथाभाग सुचविता आल्यास बरे होईल. तेव्हा त्या बाबतीत प्रयत्न करावा, असे मला वाटते, क. हे. वि.

आ.

बाबूराव

ता. क. : थोडक्यात असे म्हणू इच्छितो की, पिक्चर पाहून प्रेक्षक डोळे पुशीत बाहेर पडले पाहिजेत व ती उदासीनता घरी जाईपर्यंत स्थिर राहिली पाहिजे.

या पत्रावरून 'हंस'ची चित्रपटनिर्मितीमागील ध्येयवादी भूमिका पुरेशी लक्षात येते. हे पत्र नि मास्टर विनायक, बाबूराव पेंढारकर प्रभृतींमधील चर्चेनुसार मग 'उल्का' 'दोन ध्रुव', 'दोन मने'च्या मनोभूमिकेच्या 'छाया' बोलपटाची कथा तयार झाली. ही पहिली पटकथा व तिचे संवादलेखन वि. स. खांडेकरांनी मास्टर विनायक व र. शं. जुन्नरकर यांच्या मदतीने पूर्ण केले. जानेवारी, १९३६ च्या पहिल्या तीन आठवड्यांत हे लेखन डॉ. भडकमकर यांच्या पुण्यातील बंगल्याच्या तिसऱ्या मजल्यावर करण्यात आले.^२

'छाया' बोलपटाचा मुहूर्त ५ मार्च, १९३६ रोजी पुण्याच्या सरस्वती सिनेटोनमध्ये करण्यात आला. या प्रसंगी 'ज्ञानप्रकाश'चे संपादक काकासाहेब लिमये, आचार्य अत्रे, कवी गिरीश, राजकवी यशवंत, माधव ज्यूलियन, तळवलकर, प्रभृती साहित्यिक व पुण्याचे तत्कालिन जिल्हाधिकारी श्री. चिन्मुळगुंद सपत्निक उपस्थित होते. तीन महिन्यांत या बोलपटाचे चित्रीकरण

१. 'अमृत'

२. छायासंबंधीचे वि. स. खांडेकरांचे टिपण - अप्रकाशित (आता पहिली पावलं मध्ये उपलब्ध)

पूर्ण करून तो २० जून, १९३६ रोजी मुंबईच्या मॅजेस्टिक सिनेमागृहात प्रदर्शित करण्यात आला. सुरुवातीच्या खेळात अन्य मान्यवरांबरोबर 'महाराष्ट्र शारदा'चे श्री. रा. टिकेकर उपस्थित होते.^१ 'छाया' प्रदर्शित झाल्यावर बाबूराव पेंढारकरांनी खांडेकरांना दि. २५ जून, १९३६ रोजीच्या पत्रावर लिहिले होते की, '... सर्व वर्गाला स्टोरी, Treatment, acting and songs फारच आवडले. End खेरीज कसलाच दोष कोणीही काढीत नाही.' End बदलसुद्धा वरच्या क्लासला हा End फारच आवडला. काही वर्गाला मात्र मुलाचे काय झाले ते थोडे दाखवावे असे वाटते.^२ यामागे 'छाया'च्या कथानकाचा संदर्भ आहे. 'छाया'ची कथा ही सामाजिक समस्येवर आधारित आहे. एकीकडे जीवाभावाची नाती जपण्याची अगतिकता, तर दुसरीकडे प्रामाणिकता, शूचिता यांचं बंधन. या द्वंद्वात माणुसकीपेक्षा पैसा श्रेष्ठ ठरतो. गरिबास जीव अस्तित्व टिकविण्यासाठी शरीरविक्रमाचं पाप करावं लागतं, ते पवित्र नातं जपण्यासाठी. म्हणून खांडेकरांच्या 'छाया' बोलपटाच्या इंग्रजी विवरण पुस्तिका, जाहिराती इत्यादींमध्ये 'छाया'चा अनुवाद 'Holy Crime' असा करण्यात आला होता नि त्याच्यावर मोठं वादळ झालं होतं. 'विविध वृत्त'^३ नी भलावण केली होती, तर 'मालव साहित्य'^४ नी खरपूस समाचार घेतला होता. चित्रपटसृष्टीत 'छाया' बोलपटाचं संमिश्र स्वागत झालं तरी लौकिक अर्थाने हा बोलपट यशस्वीच म्हणायला हवा. या बोलपटास चित्रपटसृष्टीतील पहिले पारितोषिक म्हणून गणले गेलेले 'गोहर सुवर्णपदक' लाभले. ते कलकत्ता प्रेस असोसिएशनकडून देण्यात आले होते. उत्कृष्ट कथाकथनासाठी मिळालेले हे पारितोषिक गोहर या प्रसिद्ध बंगाली अभिनेत्रीचे स्मरण म्हणून त्या वेळी बहाल करण्यात येते होते. ते कन्यारत्न जन्मल्यावर बाळलेण्यासाठी खांडेकरांना नाईलाजाने मोडावे लागले होते.

'छाया' हा मराठीतील पहिला शोकात्म सामाजिक बोलपट. तो कृष्णधवल होता. तो हिंदीतही ध्वनिमुद्रित (Dub) करून प्रकाशित करण्यात आला होता. 'छाया'च्या हिंदी रूपांतरणाचे काम पंडित इंद्र यांनी केले होते. यातील दोन गाणी बा. भ. बोरकरांची होती. 'अंधेरी नगरी' या हिंदी बोलपटाचा यावर

१. श्री. रा. रा. टिकेकरांचे वि. स. खांडेकरांना लिहिलेले दि. २९ जून १९३६ चे पत्र (अप्रकाशित)

२. अप्रकाशित

३. पहा विविधवृत्त (सिने परीक्षण) मार्च, १९३८

४. पहा - मालव साहित्य (सिने परीक्षण) मार्च, १९३८

प्रभाव होता. वि. स. खांडेकर यांनी आपल्या या कथेतून भावना व विचारांचे द्रंद्र, छाया व प्रकाश जोडीद्वारे व्यक्त केले होते. एका अर्थाने हा मेलोड्रामा होता. या चित्रपटाने 'हंस'च्या निर्मात्यांना मोठी उमेद दिली. स्वतः खांडेकर हा चित्रपट पाहून खूश झाले होते. या चित्रपटाच्या यशात वि. स. खांडेकरांच्या कथेचा जितका वाटा होता, तितकाच मास्टर विनायकांच्या दिग्दर्शनाचा होता. 'विनायकांची वृत्ती व खांडेकरांची प्रकृती या दोहोंचा मेळ चांगला बसण्यासारखा होता.'^१ मास्टर विनायकांचे वि. स. खांडेकर हे श्रद्धास्थान होते; त्यामुळे त्यांच्या चित्रपटात मास्टर विनायकांची कला ऐन बहरात येत असे, याचे सुंदर प्रत्यंतर 'छाया' पाहताना प्रेक्षकांना आले. 'प्रेमिकांची जलाशयात मिसळणारी प्रतिबिंबे, दुःखदायक घटनेचे वृत्त देणारे वृत्तपत्र, कागदाचे बाहेर फेकलेले चिटोरे, वाऱ्याच्या झोताने पुन्हा खोलीतच पसरून जाण्यातील सूचकता, बदाम राणीवर किलवर गुलाम फेकून निर्माण केलेला छायाचा जीवनातील विसंवादी सूर, शीलभ्रष्ट झालेल्या प्रसंगाची तीव्रता दाखविण्यासाठी मुसळधार पावसात दाखविलेला विजांचा कडकडाट या सर्व नव्या नाण्यांची (प्रतीकांची) टाकसाळ प्रथम विनायकांनी उघडली^२ असं म्हटलं गेलं, ते खरं आहे. या साऱ्या दृश्यात कल्पना विनायकांची असली तरी ती साकारली मात्र पांडुरंग नाईक यांच्या द्रष्ट्या कॅमेऱ्यामुळे, हे विसरून चालणार नाही.

पाकळ्या या गळाल्या पाहुनि 'ज्वाला'

'छाया'नंतर वि. स. खांडेकरांचा दुसरा बोलपट होता 'ज्वाला' तोही मराठीबरोबर हिंदीत ध्वनिमुद्रित करण्यात आला होता. 'चंद्रमोहन' या गाजलेल्या हिंदी अभिनेत्यासाठी 'ज्वाला'ची कथा लिहिली गेली. 'ज्वाला'चे कथानक शेक्सपिअरच्या 'मॅकबेथ' नाटकावर आधारित होते. चंद्रमोहन हिंदीभाषी होते. त्यांच्या सदोष उच्चारांमुळे तो मराठी प्रेक्षकांची पकड घेऊ शकला नाही. खांडेकरांच्या मूळ कथेत व्यावसायिक तडजोडीतून अनेक बदल करण्यात आले. या कथेच्या यशापयशाबद्दल बाबूराव पेंढारकर,^३ मास्टर विनायक^४ व वि. स. खांडेकरांनी^५ लिहिलं आहे. मोठ्या खर्चाचा (Big Budget) अपयशी

१. मा. विनायक : एक मोहक कूट व्यक्तिमत्व-ना. सी. फडके (माणूस-(दिवाळी))१९६३, पृ.१२३

२. माणूस (दिवाळी) १९६३, पृ. १४३

३. चित्र आणि चरित्र (आत्मकथा) - बाबूराव पेंढारकर

४. रुपेरी पडद्यामागची कहाणी - वि. स. खांडेकर (स्वराज्य - २२ नोव्हेंबर, १९६९)

५. ज्वाला बोलपटाची पार्श्वभूमी - वि. स. खांडेकर (ज्योत्सना - मार्च १९४०)

चित्रपट असं याचं वर्णन करता येईल. 'ज्वाले'मध्ये 'हंस'चे पंख होरपळले,^१ अशी खोचक प्रतिक्रिया आचार्य अत्रे यांनी त्या वेळी दिली होती. या चित्रपटानिर्मितीस कोल्हापूर संस्थानाने माणसे, साहित्य, रिसाला (घोडदळ) आदी देऊन मोठं साहाय्य केलं होतं. चित्रपटासाठी भव्य सेटची निर्मिती करण्यात आली होती. मराठी चित्रपटसृष्टीत काही भव्य-दिव्य करण्याच्या महत्वाकांक्षेने मास्टर विनायक व बाबूराव पेंढारकर यांनी मोठे कष्ट घेतले; पण परस्पर समन्वय नसल्याने अपयश आले. 'ज्वाला'पूर्वी मराठी चित्रपटांची श्रेयनामावली (Titles) इंग्रजीत असायची. या चित्रपटाने मराठी श्रेयनामावलीची प्रथा सुरू केली. ही सूचना स्वातंत्र्यवीर सावरकरांची. 'हंस' भेटीत त्यांनी ती व्यक्त केली होती. स्वतंत्र संगीत दिग्दर्शक (Arranger) मुक्रर करण्याची परंपराही याच चित्रपटाने सुरू केली. १६० मिनिटांचा हा कृष्णधवल बोलपट. यामध्ये खांडेकरांनी मेलोड्रामाऐवजी 'फॅटसी'चा प्रयोग करून कथानकात रंगत आणली होती; पण सदोष निर्मितीमुळे बोलपट पकड घेऊ आणली नाही. हा एक विचारप्रधान बोलपट होता.

वि. स. खांडेकरांनी 'ज्वाला'च्या कथेद्वारे माणसाने षड्रिपुमुक्त असण्याच्या आवश्यकतेवर भर दिला होता. 'पाकळ्या या गळाल्या पाहुनि ज्वाला' हे मंगलची भूमिका निभावणाऱ्या रत्नप्रभेने गायलेले गीत त्या वेळी गाजले होते. हा काळ गायकीचा होता. अभिनेत्रीची निवड सौंदर्याबरोबर गळ्याच्या आधारावर व्हायची. पार्श्व आवाजाची (Play Back) परंपरा त्या वेळी नव्हती. तत्पूर्वी 'धर्मवीर'मधील रत्नप्रभाची गाणी गाजल्याने तिची योजना 'ज्वाला'मध्ये मुद्दाम करण्यात आली होती. १ एप्रिल, १९३८ रोजी हा बोलपट मुंबईच्या रॉयल ऑपेरा हाऊसमध्ये मोठ्या दिमाखाने प्रदर्शित करण्यात आला होता. भव्यता व कलात्मकता यांचा सुंदर मिलाफ झालेला हा चित्रपट. या चित्रपटाची जाहिरात म्हणजे शब्दांची मनोरम आतषबाजी. 'हंसचे कलासामर्थ्य, खांडेकरांचा प्रतिभाविलास, विनायकांचे दिग्दर्शनपटुत्व', चंद्रमोहनची अभिनयपराकाष्ठा, रत्नप्रभेचे गानमाधुर्य, पांडुरंग नाईक यांचे प्रतिभानैपुण्य या सर्वांचा देदीप्यमान विलास म्हणजेच हंस चित्र ज्वाला' अशी आकर्षक जाहिरात त्या वेळी केली जायची.^{२*} अशा जाहिरातीचे अनेक नमुने मिळतात. १ एप्रिल, १९३८ रोजी सुरू झालेल्या चित्रपटाने निर्मात्यांना 'एप्रिल फुल' केले खरे! 'अंगार'च्या रूपाने

१. कऱ्हेचे पाणी - प्र. के. अत्रे

२. वि. स. खांडेकर सचित्र चरित्र पट - दया दडकर, पृ. ७८

* 'ज्वाला'च्या या जाहिराती आचार्य अत्रे व जनार्दन अनंतराव गद्रे करित असत.

खांडेकरांनी या कथेत महत्त्वाकांक्षी शूराचे, सेनापतीचे चरित्र रेखाटले आहे. महत्त्वाकांक्षेची ज्वाला माणसात आंधळी बनविते. त्याचे अधःपतन सुरू होते व त्या ज्वालेतच त्याची शोकांतिका होते, असं चित्रण करणारा हा बोलपट.

दुःख सोसणाऱ्या चरित्रांची मालिका : देवता

‘ज्वाला’मुळे झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी व प्रेक्षकांचा रुचिपालट करण्याच्या इराद्याने ‘हंस’ने आचार्य अत्रे यांच्या कथेवर आधारित ‘ब्रम्हचारी’ व ‘ब्रँडीची बाटली’ हे बोलपट काढले. त्यानंतर हंस पिक्चर्सनी वि. स. खांडेकरांची कादंबरी ‘रिकामा देव्हारा’वर आधारित ‘देवता’ (१९३९) हा बोलपट प्रदर्शित केला. फेब्रुवारी १९३९ मध्ये मुंबईच्या ‘वेस्ट एण्ड’ सिनेमात प्रदर्शित या बोलपटाचे वैशिष्ट्य म्हणजे बोलपटावर आधारित कादंबरी ‘रिकामा देव्हारा’ १ रुपयास तिकीटघरात विक्रीस उपलब्ध करून देण्यात आली होती. या चित्रपटाच्या जाहिरातीची जबाबदारी श्यामराव ओक यांच्यावर सोपविण्यात आली होती. बाबूराव पेंढारकरांनी मराठी चित्रपटात आजवर केलेल्या सर्व भूमिका या खलनायकाच्या होत्या. ‘देवता’मध्ये बाबूराव पेंढारकरांना प्रथमच नायकाची भूमिका मिळाली होती. ती त्यांच्या इच्छेचा आदर म्हणून देण्यात आली होती. हे लक्षात घेऊन ‘देवता’च्या जाहिरातीत लिहिले जायचे, ‘पडद्यावरील बदमाश सुधारला!’ या चित्रपटाचं गीतलेखन ग. दि. माडगुळकरांनी केलं होतं. मराठी अभिनेत्री व गायिका इंदिरा वाडकर यांचा हा गाजलेला बोलपट. १४८ मिनिटांचा हा बोलपट कृष्णधवल होता. वि. स. खांडेकरांनी आपल्या साहित्यात कला व जीवनाच्या श्रेष्ठत्वाबद्दल एक विशिष्ट भूमिका घेऊन - ‘जीवनासाठी कला’चे लेखन केले. ‘देवता’चे कथानक याच पठडीतले. वि. स. खांडेकरांचे चित्रपट म्हणजे दुःख सोसणाऱ्या चरित्रांची मालिकाच. ‘देवता’मध्येही याचा प्रत्यय येतो. ‘देवता’चं कथानक तसं विचारप्रधान. कौटुंबिक चित्र म्हणून ते गाजलं. ‘देवता’चं कथानक हे अनेक नाट्यपूर्ण घटनांची शृंखला आहे. नायिकाप्रधान या बोलपटात ‘सुशीला’ एक आदर्श स्त्रीचरित्र म्हणून खांडेकरांनी चित्रित केली आहे. स्त्रीला समाज मारून मुटकून देवता कसा बनवतो, याचं हृदयद्रावक चित्रण या चित्रपटात करण्यात आलं होतं. त्या वेळी हा चित्रपट स्त्री-प्रेक्षकांच्या विशेष पसंतीला उतरला होता. यातील गाणी अधिक लालित्यपूर्ण झाल्याने त्या वेळी ती घरोघरी गुणगुणली जात होती.

या चित्रपटात मास्टर विनायक व बाबूराव पेंढारकरांच्या अभिनयाची

जुगलबंदी संस्मरणीय ठरली. दिग्दर्शक मास्टर विनायकांनी 'छाया'प्रमाणे येथेही आपले कौशल्य पणाला लावले. चित्रपटातील अभिनयाबद्दल मूल्यांकन करताना म्हटलं गेलंय की, "'छाया' चित्रपटातील विदारक कारुण्य जितक्या प्रभावीपणे विनायकाने चित्रित केले तितक्याच तन्मयतेने त्याने 'देवता' चित्रित केले. लेखकाला अभिप्रेत असलेलेच प्रसंग त्याने अधिक प्रभावीपणे प्रेक्षकांपुढे ठेवले. समाजातील अन्यायाला वाचा फोडणारा, जीवनमूल्ये जीवापाड जपणारा आणि क्वचित आपल्या प्रेयसीशी एकांतात रमणारा नायक विनायकांनी बाबूरावांकरची उभा केला. या चित्रपटात विनायकाने अगदी छोटी; परंतु अद्वितीय भूमिका केली ती कॉलेज प्राचार्याची ! 'देवता' चित्रपटातील त्या एकाच लहानशा दृश्यात शिस्तप्रिय प्राचार्यांचे सर्व बारकावे त्याने असे रूपास आणले की, विनायकाच्या उत्कृष्ट भूमिकेत या छोट्या भूमिकेची गणना होऊ लागली.'"^१

'देवता'च्या यशस्वी वाटचालीनंतर 'मंदिर' नावाने हा बोलपट हिंदीत सन १९४७ साली चित्रित करण्यात आला. डब न करता याची स्वतंत्र निर्मिती करण्यात आली. मुळात 'सूना मंदिर' नावाने हा चित्रपट काढायचे ठरले होते; पण नंतर सुलभतेसाठी त्याचे नामकरण फक्त 'मंदिर' करण्यात आले. १६ जानेवारी, १९४७ रोजी मुंबईच्या राजकमल स्टुडिओत याचा मुहूर्त झाला. पुढे नव्याने झालेल्या ईस्टर्न स्टुडिओत 'मंदिर'चे सारे चित्रीकरण झाले. शांता आपटे व शाहू मोडक यांची भूमिकेसाठी खास निवड करण्यात आली होती.

'रम्य ते बघुनिया वेड लागे' असा : 'सुखाचा शोध'

आनंद हा परोपकारी व निःस्वार्थी तरुण. घरासाठी झटणारा तसेच इतरांना हात देणारा. या भावनेने एका विधवेस तो आधार देऊन घरी आणतो. विवाह झाल्यावर त्याची पत्नी माणिकबद्दलचा मोहभंग तो पचवू शकत नाही. परिणामस्वरूप नटीच्या जाळ्यात अडकतो. पुढे मद्यपी बनतो; पण सुखी काही होत नाही. शेवटी विधवा उषेस स्वीकारतो नि सुखी होतो, असं कथानक घेऊन येणारा 'सुखाचा शोध' बोलपट खांडेकरिय परंपरा जपणारा, आदर्शवादी, विचारप्रधानही आहे. तो सप्टेंबर, १९३९ मध्ये पुण्याच्या 'मिनव्हा'मध्ये प्रदर्शित झाला. पुढे या बोलपटाधारित 'सुखाचा शोध' कादंबरी नोव्हेंबर, १९३९ च्या मध्यास प्रकाशित झाली. तिच्या पहिल्या आवृत्तीत चित्रपटातील काही दृश्यांची

१. माणूस - (नोव्हेंबर-डिसेंबर १९६३) पृ. ४७

छायाचित्रेही अंतर्भूत करण्यात आली होती. या बोलपटाचे प्रेक्षकांनी चांगले स्वागत केले. 'सुखाचा शोध' पटाचे समीक्षण करताना तारानाथनी प्रेक्षकांच्या चित्रपट पाहतानाच्या होणाऱ्या मनःस्थितीचे काव्यात्मक वर्णन करित म्हटले होते, 'जे रम्य ते बघुनिया मज वेड लागे' अशी प्रेक्षकांची स्थिती होऊन जाते.'^१ तर वि. स. खांडेकरांच्या कथाकाराचं या चित्रपटात पणाला लागलेलं कौशल्य लक्षात घेऊन श्यामराव ओकांनी खांडेकरांना 'महाराष्ट्राचे मॅक्झिमम (मॅक्झिम)' गॉर्की^२ संबोधलं होतं. चित्रपटात संकलनाचा अभाव खटकतो. त्यापेक्षा कादंबरी सरस आहे, अशी त्या वेळच्या वाचक, प्रेक्षकांची प्रतिक्रिया होती. या काळात 'प्रभात'सारख्या कंपन्यांचे 'माणूस', 'माझा मुलगा' यांसारखे बोलपट बाहेर पडत होते; पण खांडेकरांच्या पटकथांचे चांगले स्वागत व्हायचे. 'सुखाचा शोध'मधील माणिक शिक्षित. अहंकारी तर उत्तरार्धातील नायिका उषा सुसंस्कृत देवता. खांडेकरांची प्रत्येक पटकथा म्हणजे निषेध आणि विवेकाचा चारित्रिक संघर्ष असतो. तत्कालीन एकत्र कुटुंबपद्धतीमध्ये घरच्या कत्या पुरुषाच्या कुतरओढीचे मार्मिक चित्रण खांडेकरांनी या कथेत केले आहे. 'सुखाचा शोध' चित्रपट हिंदीमध्येही प्रदर्शित करण्यात आला होता. हिंदीत तो 'मेरा हक' शीर्षकाने प्रदर्शित करण्यात आला होता. हिंदी प्रेक्षकांनी या कथेचं मराठीप्रमाणेच स्वागत केलं. पूर्वार्ध आणि उत्तरार्धात स्वतंत्र नायिकेच्या या चित्रपटाच्या कथानकात केलेल्या प्रयोगाने चित्रपटसृष्टीत बहुनायक, नायिकांची प्रथा सुरू झाली. तिचे अनुकरण आज हिंदी चित्रपटात दिसते.

मराठी चित्रपटाचे 'नवयुग'

सन १९४० उजाडता उजाडता 'हंस'ची आर्थिक स्थिती मोठी हलाखीची झाली होती, हे मास्टर विनायक, बाबूराव पेंढारकर व. वि. स. खांडेकरांच्या दरम्यान झालेल्या पत्रव्यवहारावरून पुरेसं स्पष्ट होतं.^३ म्हणून मग सहकारी तत्वावर फिल्म कंपनी काढायची टूम निघाली नि त्याचं नेतृत्व आचार्य अत्र्यांकडे गेलं. १ फेब्रुवारी, १९४० रोजी 'नवयुग चित्र'ची स्थापना करण्यात आली. 'हंस'ने आजवर खांडेकरांच्या ज्या कथांवर चित्रपट काढले, त्यांचं स्वतःचं असं एक आगळं वैशिष्ट्य होतं. सिनेसमीक्षक मो. बा. केळकरांच्याच शब्दांत

१. अग्रणी (३० ऑक्टोबर, १९३९), पृ. २

२. चित्रपट जाहिरात

३. अप्रकाशित पत्रव्यवहार

सांगायचं, तर 'खांडेकरांची कथानके भावनाप्रधान, ध्येयवादी, 'जीवनासाठी कला' या संप्रदायाशी निगडित झालेली, कल्पनाविलासाने आणि शाब्दिक सौंदर्याने नटलेली असत.^१ 'नवयुग चित्र'च्या स्थापनेनंतर स्वतःची नवी ओळख करून देण्याच्या उद्देशाने मनोरंजनपर चित्रपटाचे धोरण 'नवयुग चित्र'ने स्वीकारले. यापूर्वी 'पहिला पाळणा'सारखा विनोदी चित्रपट बऱ्यापैकी चालला होता. प्रेक्षकांची अभिरुची बदलत निघाली होती. हलकं-फुलकं दिलं, तर युद्धग्रस्त वातावरणात लोकांना भावेल म्हणून विनोदी चित्रपट काढायचं ठरलं. यामागे अत्र्यांच्या 'ब्रम्हचारी' (१९३८) व 'ब्रॅडीची बाटली' (१९३९) या यशस्वी, विनोदी पटांची प्रेरणा व अनुभव होता. या काळात आचार्य अत्रे यांच्याप्रमाणे चिं. वि. जोशी हे विनोदी लेखक म्हणून सर्वपरिचित झाले होते. विशेषतः त्यांच्या 'चिमणरावाचं चन्हाट' कथासंग्रहानं मराठी वाचकांवर मोहिनी घातली होती. त्यातील कथा घेऊन वि. स. खांडेकरांनी पटकथा व संवाद तयार करावे असे ठरले. वि. स. खांडेकरांनी 'चिमणरावाचं चन्हाट'मधील 'लग्नसराई' व 'बोळवण' या दोन कथांवर आधारित 'लग्न पाहावे करून' ही पटकथा लिहिली.

मराठी लार्ले-हार्डी चिमणराव-गुंड्याभाऊंचा 'लग्न पाहावं करून'

'नवयुग चित्र' या महाराष्ट्रातील पहिल्या सहकारी तत्त्वावरील चित्रपट कंपनीतर्फे पहिला चित्रपट म्हणून वि. स. खांडेकरांनी चिं. वि. जोशांच्या उपरोक्त कथांवर आधारित लिहिलेल्या 'लग्न पाहावे करून' या पटकथेची निवड करण्यात आली. ऑगस्ट १९४०च्या दुसऱ्या आठवड्यात 'लग्न पाहावे करून'चा मुहूर्त करण्यात आला.^२ चिमणरावाच्या भूमिकेसाठी दामूअण्णा मालवणकर, तर गुंड्याभाऊंसाठी विष्णुपंत जोग यांची निवड करण्यात आली. लार्ले-हार्डीसारखी ही जोडी प्रेक्षकांच्या मनात उतरविण्यात विनायक यशस्वी झाले. खांडेकरांनी तयार केलेलं कथानक, संवाद गीते प्रभावी झाली. मराठी चित्रपट व साहित्यात चिमणराव गुंड्याभाऊ अमर करण्यात या चित्रपटाचा मोठा वाटा आहे. त्या काळात पटकथा लेखकास फार अल्प मानधन दिले जाई. चिं. वि. जोशी यांना 'नवयुग चित्र'ने उपरोक्त गोष्टींसाठी अवघे पाचशे रुपये दिल्याचे चिं. वि. जोशी व वि. स. खांडेकरांमधील पत्रव्यवहारातून

१. माणूस (दिवाळी-१९६३) - पृ. १६८

२. वि. स. खांडेकर : सचित्र चरित्रपट - जया दडकर, पृ. ८७

स्पष्ट होते. याबद्दल दोघेही नाराज होते. वि. स. खांडेकरांनी चिं. वि. जोशी यांना २६ जून, १९४१ रोजी लिहिलेल्या पत्रात म्हटले होते की, 'चित्रपट मंडळ्या व लेखक यांच्या व्यावहारिक संबंधात सुधारणा होणे जरूर आहे. ती सुधारणा आम्ही लेखकांनीच आपले महत्त्व पटवून देऊन हळूहळू घडवून आणली पाहिजे.'^१

'लग्न पाहावे करून' सारख्या विनोदी पटांनी एक क्रांती केली. चित्रपटात आजवर सहायक भूमिका करणारे चित्रपटांचे नायक झाले. दामूअण्णा मालवणकर, विष्णुपंत जोग यांच्या भूमिका या संदर्भात अविस्मरणीय ठरल्या. वि. स. खांडेकर विनोदीही लिहू शकतात, यावर प्रेक्षकांचा विश्वास बसत नव्हता, हेच त्यांच्या लेखणीचं यश होतं. फार कमी लोकांना या गोष्टीची कल्पना असावी की, त्यांचं प्रारंभिक लेखन विनोदी व कोटीबाज शैलीचं होतं. चिं. वि. जोशींच्या कथेवर आधारित हा पहिला बोलपट. या बोलपटात फोटो दाखवून लग्न ठरविण्याच्या तत्कालीन पद्धतीचं विडंबन सादर करण्यात आलं होतं. उपहासात्मक कथालेखनाचा हा आविष्कार वि. स. खांडेकरांच्या लेखनशक्तीचा विस्मयकारी प्रत्यय देऊन जातो. 'लग्न पाहावे करून'ची कथा सुखान्त. या हास्यरसपूर्ण पटाने मनोरंजनाची एक आगळी वाट मराठी चित्रपटात रूढ केली आणि रुजविलीही ! १५० मिनिटांचा हा कृष्ण-धवल पट; त्या काळी एक यशस्वी चित्रपट म्हणून गणला गेला होता. असं असलं तरी काही चित्रपट समीक्षकांनी 'लग्न पाहावं करून'मधील दिग्दर्शन व अतिरिक्त (अतिरेकी) अभिनयाबद्दल त्या वेळी नाराजीही व्यक्त केली होती; पण हा दोष पटकथाकारांचा नसून बॉक्स ऑफिसकडे डोळा ठेवून चित्रपटनिर्मितीची तत्कालीन अगतिकता त्यास कारणीभूत होती, हे आपणांस विसरून चालणार नाही. त्या काळी विश्राम बेडकरांनी दिग्दर्शित केलेला 'विदूषक' सारखा दर्जेदार पटही समीक्षकांपुढे होता.

झाली ज्याची उपवर भगिनी
कन्या अथवा भाचि, मेहुणी
लग्न जमविण्या खटपट करणे
त्यास वाटते नको ते जिणे ॥^२

१. अप्रकाशित पत्रव्यवहार

२. माणूस - नोव्हेंबर, डिसेंबर १९६३, पृ. ४९

म्हणून करण्यात आलेल्या 'लग्न पाहावं करून'च्या काव्यात्मक जाहिरातीने चित्रपट कथेचा उद्देश प्रेक्षकांसमोर ठेवून प्रथमदर्शनीच त्या वेळी ठाव घेतला होता आणि आपल्याकडे आकर्षित करायची किमयाही करून दाखविली होती.

कोकणप्रेमाचे अपत्य 'अमृत'

'हंस'ची स्थापना करून वि. स. खांडेकरांच्या कथेवर चित्रपट काढायचा ठरल्यानंतर खांडेकरांनी सुचविलेली तशी ही पहिली कथा; परंतु त्या वेळी कोकणाच्या पार्श्वभूमीवर चित्रित या कथेच्या बाह्यचित्रणास मोठा खर्च यायचा, म्हणून मागं पडली होती, हे मागे स्पष्ट केले आहेच. 'लग्न पाहावं करून'च्या यशानं ही कथा पेलण्याचं सामर्थ्य मास्टर विनायक व बाबूराव पेंढारकर यांना दिलं. 'लपंडाव' व 'लग्न पाहावं करून'च्या निर्मितीनंतर आचार्य अत्रे 'नवयुग'मधून बाहेर पडले. मग उभयतांनी स्वास्थ्याने 'अमृत'ची निर्मिती केली.

वि. स. खांडेकरांच्या मूळ संकल्पित (अप्रकाशितही) 'चांभाराचा देव' कथेवर, कादंबरीवर आधारित 'अमृत'चं कथानक आहे. बाप्पा कोकणातील सावकार. स्वभावानं तसा खाष्ट. गरिबांची पिळवणूक करून तो श्रीमंत होतो. त्याचा एकलता एक मुलगा विलास विनासायास आलेल्या संपत्तीमुळे व्यसनाधीन होतो. गावातील कृष्णा चांभाराच्या पत्नीवर त्याचा डोळा असतो. एका गोळीबारात कृष्णाची मुलगी जाईचा मृत्यू होतो. बाप्पा कृष्णावर आळ घेतो. कृष्णाची तुरुंगात रवानगी होते. पत्नी सीता सुडाने पेटते. तिच्या नादी लागलेल्या विलासचं बिंग फुटतं. बाप्पाला आपण माडाच्या अमृताचं विष (माडी) केल्याचा पश्चात्ताप होतो. तो माडीचा व्यवसाय बंद करून व्यसनी गावास वरदान देतो - अशी 'अमृत'ची सुखान्त कथा. हे कथाबीज अस्पृश्यतोद्धार, दारूबंदी इत्यादी तत्कालीन प्रबोधनपर प्रश्नांवर आधारित आहे. लोकशिक्षणाचा या कथेचा उद्देश स्पष्ट दिसून येतो. आदर्शवाद, समाजवाद ही या पटकथेची वैचारिक बैठक म्हणून सांगता येईल. या बोधप्रद कथेचे संवाद प्रभावी आहेत. १५३ मिनिटांचा हा कृष्णधवल बोलपट हिंदीतही चित्रित करण्यात आला होता. मराठीपेक्षा हिंदीत तो अधिक चालला. २४ मे, १९४१ रोजी त्याचा पहिला खेळ मुंबईच्या न्यू वेस्टएंड सिनेमात झाला होता. कफर्युमुळे मुंबईत याचे प्रदर्शन स्थगित करण्यात आले होते.^१ कोकणातील जातिभेदावर बेतलेल्या 'या

१. मास्टर विनायकांचे वि. स. खांडेकरांना लिहिलेले पत्र, दि. २३ मे १९४१ (अप्रकाशित)

कथेचे चित्रीकरण वालावल, धामापूर, मालवण येथे करण्यात आले होते. मास्टर विनायक, बा. भ. बोरकर प्रभृतींनी लोकेशनची निवड केली होती.^१ 'अमृत' मधील 'गमे सखी अंध मला हा भृंग' हे युगुलगीत धामापूरच्या तळ्याकाठच्या खडकावर चित्रित करण्यात आले होते. नटवर्य गोपीनाथ सावकर यांनी 'अमृत' साठी कोकणी लोकगीत लिहिलं होतं. बा. भ. बोरकरांनी त्यासाठी गोव्याहून खास लोकवाद्ये आणली होती. या नि अशा अनेक प्रयत्नांमुळे 'अमृत' खांडेकरांची श्रेष्ठ पटकथा म्हणून प्रसिद्ध पावली. या कथेची सारी पार्श्वभूमी ग्रामीण होती. मराठी ग्रामीण चित्रपट विकासाच्या प्रारंभिक पाऊलखुणा उठविण्याचं श्रेय वि. स. खांडेकरांच्या या कथेस दिलं जातं. 'अमृत' कथेतील नाट्यमयता लक्षात घेऊन बालमोहन नाटक मंडळींनी खांडेकरांकडे 'अमृत'च्या कथेच्या आधारे नाटक लिहिण्याचा प्रस्ताव ठेवला होता;^२ पण तो काही फळास आला नाही.

'कोकण आणि दारिद्र्य यांची अभेद्य सांगड या चित्रानं आकाराला आलेली दिसते... यात विनायकांनी आपल्या दिग्दर्शनातले सर्व कसब पणास लावलेले दिसते.'^३ खांडेकरांनी 'नव्या युगाची नव्या जगाची नौबत वाजे रे' सारख्या समूहगीताची योजना कथेच्या शेवटी करून 'अमृत' हा बोधपट असल्याच्या धारणेवर एका अर्थाने शिक्कामोर्तबच केले होते. या चित्रपटातील बाबूराव पेंढारकरांनी रंगविलेली कृष्णा चांभारची भूमिका प्रभावी होती. ललिता पवारानी साकारलेली सीता, साळवींचा बाप्पा या भूमिकाही अशाच. दृश्य चित्रणातील कलात्मकतेमुळेही 'अमृत'चा मोठा गाजावाजा त्या काळी झाला होता. कोकण नि विशेषतः शिरोडा हा खांडेकरांचा नर्मबिंदू, त्याचं कारण तिथलं अज्ञान नि दारिद्र्य, कोकणचं हे वास्तव खांडेकरांच्या डोक्यात सतत थैमान घालत राहिलं. या मंथनातून निर्माण झालेलं कथारत्न म्हणजे 'अमृत'.

गरिबी-श्रीमंतीचा 'संगम'

'रक्तापेक्षा मायेचं नातं मोठं', 'विषमता हे देव नसण्याचं लक्षण', 'गरिबांच्या सेवेसाठी खेड्यात चला', इ. सुभाषिते घेऊन सत्पक्षाचं समर्थन करणारी सोज्ज्वळ कथा असं 'संगम' पटकथेचं वर्णन करता येईल. आजवरच्या खांडेकरांच्या कथांच्या तुलनेने 'संगम'ची कथा काहीशी दीर्घ, गुंतागुंतीची व अनेक उपकथांचा

१. वि. स. खांडेकरांची चित्रगीते - गंगाधर महांबरे, पृ. ९७

२. तत्रैव, पृ. ६५

३. दत्ता डावजेकर - माणूस (नोव्हेंबर, डिसेंबर १९६३) पृ. ४८

मेळ साधणारी. 'सब मर्ज की एक दवा' न्यायाने खांडेकरांनी 'संगम' कथेद्वारे अनेक प्रश्न हाताळण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रेमकथा, संघर्ष कथा, अशा अनेकांगांनी विकसित होणारी 'संगम' ही आदर्शवादी कथा. गरिबी आणि श्रीमंतीच्या संगमानेच समाजवाद अवतरेल, असा आशावाद ही कथा प्रेक्षकांच्या मनात रुजवते. 'अमृत' कथेप्रमाणे इथंही ग्रामीण पार्श्वभूमी आहे; पण जोडीला शहरही. कथा, पात्र, विचार, प्रदेश सर्वांचा संगम साधणारी ही कथा खांडेकरांच्या समन्वयवादी वृत्तीचा ठळक पुरावा म्हणून आपल्यासमोर येते.

'अमृत'प्रमाणेच 'संगम' मराठीबरोबर हिंदीतही रूपांतरित (Dub) करण्यात आली होती. आजवरचे खांडेकरांचे सारे मराठी पट पंडित इंद्र यांनी रूपांतरित केले होते. मात्र 'संगम'ची पटकथा व गीते हिंदीतील प्रख्यात कथा-कादंबरीकार अमृतलाल नागर यांनी रूपांतरित केली होती. त्यासाठी अमृतलाल नागर काहीकाळ कोल्हापुरी येऊन राहिल्याची आठवण त्यांनीच मला सन १९७८-७९ च्या माझ्या लखनौ मुक्कामात सांगितली होती. त्यांना मराठीची जाण होती. ते मुंबईतही राहिले होते. कोल्हापूरवर आधारित त्यांच्या काही हिंदी कथाही आहेत.

'संगम'मध्ये कविवर्य भा. रा. तांबेचं एक गीत 'ते दूध तुझ्या या घरातले' घेण्यात आले होते. 'संगम'ची कथा म्हणजे झरा (निसर्ग) नि झोपडी (समाज)चा सुंदर मिलाफच होता, हे या गीतयोजनेनं स्पष्ट होतं. पात्र, प्रसंगांची रेलचेल असलेलं कथानक खांडेकरांनी विलक्षण कौशल्यानं गुंफलं होतं. कुंदा, काकी, इनामदार, मुकुंद, गार्ड, मावशी, कुंदाची आई, मोलकरीण, शेतकरी, भैय्यासाहेब, शांता, पुंडोपंत, मंजू, बाबूराव, पोलिस, काका इतक्या मोठ्या संख्येनं पात्रं पेलणारी ही खांडेकरांची पहिली कथा. 'संगम'च्या निमित्ताने आळेकरांनंतर पहिले दिग्दर्शक म्हणून र. शं. जुन्नरकर खांडेकर कथेस लाभले. पांडुरंग नाईकांच्या सातत्यानंतर पहिल्यांदाच खांडेकरांच्या कथेस अण्णासाहेब गणेंसारखा नाईकांइतकाच गुणी, तोलामोलाचा छायाचित्रकार लाभला. सुंदराबाईसारख्या गाजलेल्या (चालीं चॅपलिनची प्रशंसा मिळविलेल्या) अभिनेत्रीची यातील मावशीची भूमिका सर्वांना भावली होती. मीनाक्षी व विनायकच्या जोडीनं गरिबी-श्रीमंतीचा समाजवादी संगम साकारला होता.

चंदनवाडचे सरंजामी 'सरकारी पाहुणे'

'अमृत' आणि 'संगम' या सामाजिक कथांच्या यशस्वी निर्मितीनंतर 'नवयुग

चित्र'ने एकदा विनोदी चित्रपट काढण्याचं ठरवलं. 'लग्न पाहावं करून'चं यशही यामागे होतं. मग वि. स. खांडेकरांनी चिं. वि. जोशींच्या 'चिमणरावाचं चन्हाट' मधील 'रावसाहेब चिमणराव - स्टेट गेस्ट' या कथेवर आधारित पटकथा तयार करून 'सरकारी पाहुणे' नावाने ती सादर केली. 'चिमणराव'मधील अन्य दोन कथांचाही या पटकथेस आधार आहे; कारण चिं. वि. जोशींना प्रत्येक कथेस रु. २५०/- प्रमाणे रु. ७५०/- मानधन व १०० फ्री पास देऊन करार केल्याची नोंद पत्रव्यवहारात सापडते.^१ मास्टर विनायकांच्या दिग्दर्शनाखालीच खांडेकरांची ही पटकथा घेण्यात आली तरी निर्मितीची टीम नवी होती. गीतकार म्हणून राजकवी यशवंत, चित्रीकरण वासुदेव कर्नाटकींचं तर संगीत दत्ता डावजेकरांचं. अशा नव्या बाजात भूमिकांचा साज मात्र जुन्या जोडगोळीकडेच होता - दामूअण्णा मालवणकर नि विष्णुपंत जोग.

८ जानेवारी, १९४२ रोजी 'सरकारी पाहुणे'चा मुहूर्त करण्यात आला.^२ 'सरकारी पाहुणे'चा पहिला खेळ ११ जून, १९४२ रोजी झाला. 'लग्न पाहावं करून'पेक्षा वरचढ ठरलेल्या या पटकथेत खांडेकरांनी संस्थानिकांची दिवाळखोरी, खोटा बडेजाव इत्यादी उपहासात्मक चित्रण केलंय. आचार्य अत्र्यांच्या मदतीशिवाय साकारलेला हा बोलपट 'नवयुग'साठी एक आव्हान होतं. ते मास्टर विनायक व पेंढारकरांनी यशस्वीपणे पेलून दाखवलं. काळाचं प्रभावी चित्रण करणारी पटकथा म्हणून खांडेकरांच्या या पटकथेकडे पाहिलं जातं. या पटकथा लेखनास अच्युतराव रानडे यांनी खांडेकरांना साहाय्य केल्याच्या नोंदी पत्रव्यवहारात आहेत.^३ 'सरकारी पाहुणे' या कथेद्वारे वि. स. खांडेकरांनी महायुद्धपूर्व सरंजामी, दरबारी वातावरण व व्यवहारांचे जिवंत चित्रण केले आहे. १६४ मिनिटांच्या या कृष्ण-धवल हास्यपटात मास्टर विनायक हे प्रथमच निर्माते म्हणून आपणासमोर येतात. आजवर प्रेमगीते सादर करणाऱ्या जोगांनी शास्त्रीय संगीत असलेला तराणा यशस्वी रीतीने पेश केला तो याच बोलपटात. हास्य (Humour) आणि उपहास (Satire) यांचा सुंदर संगम म्हणून खांडेकरांच्या या पटकथेचे 'न भूतो न भविष्यती' असे स्वागत झाले. अत्र्यांची उणीव भासू न देण्याच्या कौशल्यातच खांडेकरांचं सारं श्रेष्ठत्व या कथेतून सिद्ध होतं.

१. वि. स. खांडेकर - चिं. वि. जोशी, संयुक्त पत्र (अप्रकाशित), दि. २६ जून, १९४१

२. र. शं. जुन्नरकर - वि. स. खांडेकर पत्र (अप्रकाशित), दि. ७ जानेवारी, १९४२

३. मा. विनायक - वि. स. खांडेकर, पत्र (अप्रकाशित), दि. २ एप्रिल, १९४२

मधु-मालतीची प्रेमकथा 'तुझाच'

काल्पनिक कथेवर आधारित सुखान्त रंजक पटकथा असं 'तुझाच' बोलपटाच्या कथेचे वर्णन करता येईल. ही एक सुमार कथा होती. 'हंस' काय किंवा 'नवयुग' काय, त्यांचे चित्रपट मुहूर्त पाहूनच सुरू केले जात. काळे नावचे दरबारी ज्योतिष हे 'हंस'चे सल्लागार होते. 'तुझाच'चा मुहूर्तही त्यांच्या सल्ल्यावरून पक्का करण्यात आल्याचा पुरावा र. शं. जुन्नरकरांनी वि. स. खांडेकरांना लिहिलेल्या एका पत्रात उपलब्ध होतो. त्यात ते म्हणतात, 'काळे ज्योतिषी यांच्या सांगण्यावरून १३ तारखेचा मुहूर्त शुक्रवार, १३ तारीख व शिवरात्र असूनसुद्धा विनायकरावांनी मान्य केला आहे. तेव्हा ठरल्याप्रमाणे मी त्या दिवशी सुरुवात करणार आहे.'^१

'तुझाच' ही एक भावनाप्रधान प्रेमकथा. बाळासाहेब गोखले कापड मिलचे मालक असतात. मुंबईला त्यांची डेक्कन क्लॉथ मिल असते. ते पत्नीच्या नृत्यप्रेमामुळे मालती नावाच्या नर्तकीच्या संपर्कात येतात नि तिच्यात गुंततात; पण त्या नर्तकीचे प्रेम असते मधु नावाच्या कवीवर. तो पूर्वी बाळासाहेबांच्या मिलमध्येच कार्यालयात कामाला असतो. पत्नीची परीक्षा पाहायची म्हणून बाळासाहेबांची पत्नी आक्काताई कवीमित्रास घरी ठेवून घेते, तेव्हा बाळासाहेबांच्या लक्षात येतं की मधु-मालतीचं प्रेम आहे. ते लक्षात येतं एका पत्रावरून, ज्यात शेवटी लिहिलेलं असतं, 'तुझाच मधु' इंग्रजीत या पटकथेचं नामकरण 'Ever Yours' करण्यात आला होतं. ते पटकथा पुस्तिकेवर छापण्यात आलं होतं.

प्रेम आणि माया यांतील अंतर सांगणारी ही प्रेमकथा. 'संगम'प्रमाणे याचं दिग्दर्शन जुन्नरकरांकडे होतं. 'संगम'प्रमाणेच याचं थंड स्वागत झालं. बाबूराव गोखल्यांसारखा नवा गीतकार 'तुझाच'ला लाभला. या बोलपटात शाहीर अमर शेखांची एक छोटी भूमिका होती. 'स्नेहांकिता'कार स्नेहप्रभा प्रधान यांना अभिनेत्री म्हणून मान्यता देणारा हा बोलपट. 'तुझाच'च्या दोन छापील पटकथा उपलब्ध आहेत. एक संक्षिप्त तर दुसरी दीर्घ. युद्धकाळात फिल्मचा तुटवडा असल्याने व हा चित्रपट मग कमी लांबीचा (११,५०० फूट) करण्याचे ठरले. हे त्याचे कारण असावे असे पत्रव्यवहारावरून लक्षात येते.^२ यातील

१. सदरचे पत्र १० फेब्रुवारी, १९४२चे. त्यानुसार 'तुझाच'चा मुहूर्त १३ फेब्रुवारी, १९४२ रोजी करणार असल्याचे स्पष्ट होते.

२. र. शं. जुन्नरकर, यांचे वि. स. खांडेकरांना पत्र (जानेवारी, १९४२)

संवाद हलकेफुलके होते. यातील खांडेकरांच्या इनमिनतीन गीतांना रसिकांनी उत्स्फूर्त दाद दिली होती. 'पाही कान्हा रोखुनि गाली'सारखं गीत रसिकांच्या यातील विशेष पसंतीला उतरलं होतं. युद्धकाळामुळे तयारी होऊनही हिंदीऐवजी फक्त हा चित्रपट मराठीतच काढला गेला, हे पत्रव्यवहारातून स्पष्ट होतं. हिंदी पटाची गाणी लिहून, चाली लावून तयार होती असं दिसून येतं.^१

मतभेद म्हणजे मनभेद नव्हे!

'वास्तविक सांपत्तिकदृष्ट्या 'हंस पिक्चर्स' यशस्वी व्हायला हवी होती. तथापि, विनायकांच्या पेशवाई थाटामुळे ते काही होऊ शकले नाही... पुढे एकोणचाळीस साली अभ्यंकर, राजगुरूंच्या साहाय्याने मी 'नवयुग चित्र लिमिटेड' कंपनी स्थापन केली... तथापि 'नवयुग चित्रपट' या संस्थेला आमच्या ऐक्याचा आणि सहकार्यांचा लाभ फार दिवस मिळू शकला नाही. 'पटनिर्मितीचा सर्वाधिकार एकट्या मजकडे पाहिजे' असा पहिल्या चित्रानंतर विनायकाने हट्ट धरला. बाबूराव पेंढारकर आणि त्यांचे वैयक्तिक मतभेद विकोपाला गेले आणि त्याचा परिणाम असा झाला की, आधी कंपनीतून मी गेलो, नंतर बाबूराव निघाले आणि शेवटी ती कंपनी स्वतः विनायकाला पण सोडावी लागली,^२ असं 'हंस' व 'नवयुग' प्रवासातील पहिल्या दिवसापासूनचे साक्षीदार असलेले आचार्य अत्रे जेव्हा सांगतात, तेव्हा त्याला चक्षुर्वैसत्यमचं रूप येतं. 'तुझाच'ची निर्मिती संपत आली असतानाच्या काळात तर विनायक व बाबूराव पेंढारकर यांच्यातील मतभेद विकोपाला गेले होते. विनायक पराकोटीचे अस्वस्थ होते. वि. स. खांडेकरांना लिहिलेल्या एका पत्रात विनायक म्हणतात,... "अगदीच विस्कळित झाले आहेत विचार! - वाटतं की पुन्हा नवीनच मांडावा संसार! - भोवतालचे विचार पटत नाहीत! - ते आपलेच आहेत, असं मानून काम करणं जमत नाही! मग खूप कुचंबणा होते. हे माझे विचार नव्हेत, असं म्हणायलासुद्धा व्यवहार मनाई करतो. नाही पण दुसरं काही करणं शक्य नसतं, तर ही गुलामगिरी ठीक होती. मी का सहन करावं हेच कळत नाही."^३

या मतभेदातून मग मास्टर विनायकांनी स्वतंत्र संसार थाटून स्वतःचं 'प्रफुल्ल चित्र' सुरू केलं; पण निर्माता, दिग्दर्शक, लेखक यांच्यातील विसंवाद

१. र. शं. जुन्नरकर यांचे वि. स. खांडेकरांना पत्र (जाने. १९४२)

२. माणूस (नोव्हेंबर-डिसेंबर १९६३) पृ. ५८

३. मास्टर विनायकांचे दि. ४ जुलै, १९४२ चे पत्र (अप्रकाशित)

व मतभेद जुनेच होते. शिवाय काही वेळी ते विकोपाला जायचे हे वि. स. खांडेकरांच्या एका प्रदीर्घ पत्रावरून स्पष्ट होईल.^१ असे असले तरी विनायक व खांडेकरांचे संबंध अतूट राहिले ते मास्टर विनायकांच्या मनात खांडेकरांविषयी असलेल्या भक्तिभाव व श्रद्धेमुळेच. मतभेद होते; पण मनभेद नव्हते. यामुळे प्रफुल्लचं पहिलं चित्र खांडेकरांच्या कथेचं असणं यात आश्चर्य नव्हतंच मुळी. विनायक प्रेमापोटी खांडेकरांनी प्रफुल्ल चित्रला कथा दिली ती आजवरच्या कथेपेक्षा निराळी नाट्यपूर्ण व नवलविशेष असलेली होती.

कुमारी मातेचं असलं तरी ते 'माझं बाळ'

त्या कथेचं नाव होतं 'माझं बाळ'. सन १८९६ साली महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी पुण्यात अनाथ बालिकाश्रमाची स्थापना केली होती. तिथे त्यांनी कुमारी मातांना आश्रय देऊन बालहत्या प्रतिबंधक गृह सुरू केले होते. त्यांनी केलेला विधवा विवाह व सुरू केलेले हे पुरोगामी कार्य यामुळे तत्कालीन सनातन्यांनी त्यांच्यावर भ्रूणहत्येचं कुभांड रचलं. वि. स. खांडेकरांसारख्या समाजशील, संवेदनशील लेखकाचं मन या सान्या व्यवहारात न द्रवतं तरच आश्चर्य! खांडेकर कर्व्यांचे कार्य जाणून होते. आपल्या 'वैनतेय'^२ मध्ये त्यांनी कर्व्यांबद्दल भरभरून लिहिलंही होतं. ते कर्व्यांना गुरू मानत. त्यांच्या सामाजिक कार्याचं व समाजसुधारणेचं महत्त्व कळावं म्हणून लिहिलेली 'माझं बाळ'ची पटकथा समस्याप्रधान होती.

शशी व रवींद्रचं एकमेकांवर प्रेम असतं; पण शशीला दिवस जाताच तो विश्वामित्री पवित्रा घेतो. निराधार शशी अनाथाश्रमात आश्रय घेते. आपली कन्या शकुंतलेला आश्रमाच्या स्वाधीन करून, नर्सिंगचे शिक्षण घेऊन स्वतःच्या पायावर उभी राहते. तिच्या दवाखान्यात व्यसनाधीन नामांकित वकील मनोहर उपचारार्थ दाखल होतो. शशी आपल्या सुश्रूषेने त्याला सुधारते. तो परत वकिली सुरू करतो. तेव्हा त्याच्याकडे भ्रूणहत्येची अनाथाश्रमाविरुद्धची केस येते. तो आश्रम संचालक अण्णांचे वाभाडे काढतो तेव्हा शशी उत्स्फूर्त साक्ष देऊन आपला पूर्वेतिहास व अण्णा नि आश्रमाचे कार्य स्पष्ट करते. मनोहर वकीलपत्र मागे घेऊन शशीच्या अनौरस कन्या शकुंतलास 'माझं बाळ' म्हणून स्वीकारतो.

अशी कथा धारण करणाऱ्या या चित्रपटाचा पहिला खेळ ३ जुलै, १९४३

१. वि. स. खांडेकरांचे २० ऑगस्ट, १९४० चे पत्र (अप्रकाशित)

२. वैनतेय (अग्रलेख) - कर्व्यांचा ७१ वा वाढदिवस (१७ एप्रिल, १९२८)

रोजी मुंबईच्या सेंट्रल सिनेमागृहात झाला. पुण्यात २२ जुलै, १९४३ रोजी तर या चित्रपटाचे प्रदर्शन महर्षी कर्वे यांच्या उपस्थितीत करून मोठे औचित्य साधले गेले होते. चित्रपट पाहताना अण्णासाहेब कर्व्यांना अश्रू आवरणे कठीण झाले होते. ते अश्रू वि. स. खांडेकरांच्या कथेस लाभलेला मोठा पुरस्कारच होता. मास्टर विनायकांचे उत्कृष्ट दिग्दर्शन या पटास लाभले. अनेक अंगांनी हा बोलपट सर्वश्रेष्ठ ठरला. दादा साळवी यांनी साकारलेली अॅड. मनोहरची भूमिका दादांचा 'लाईफटाइम रोल' म्हणून गणली गेली. ती भूमिका पाहून सुविख्यात कायदेपंडित बॅरिस्टर नरिमन म्हणाले होते की, 'मराठी भाषा' ही कोर्टाची भाषा होऊ शकेल की नाही, याबद्दल मी साशंक होतो; पण 'माझं बाळ' पाहून माझी खात्री झाली की, मराठी भाषा ही इंग्रजी भोषइतकीच प्रभावी भाषा आहे,'^१ हे तर बॅ. नरिमननी खांडेकरांच्या भाषेस बहाल केलेलं प्रमाणपत्रच होतं. 'माझं बाळ' पाहून वि. स. खांडेकरांवर पत्रांचा वर्षाव करणाऱ्यांत श्री. ज. जोशी, गजानन जहागीरदार प्रभृती साहित्यिक, अभिनेते, कलावंत होते. मास्टर विनायकांनी ही कथा प्रभावीपणे प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचावी म्हणून योजलेली समीपदृश्ये (Close ups) मोठी कलात्मक होती. माधव बुलबुले यांनी कॅमेऱ्याच्या नव्या तंत्राचा केलेला उपयोग प्रभावी ठरला. खांडेकरांच्या या कथेनं विनायकांना यशस्वी निर्माता बनवलं. या चित्रपटाची निर्मिती कोल्हापूरच्या शालिनी सिनेटोनमध्ये करण्यात आली होती. १२० मिनिटांच्या या कृष्णधवल बोलपटाने परत एकदा सामाजिक कथेचे महत्त्व अधोरेखित केले. बोलपटाचा विषय प्रेक्षकांच्या हृदयापर्यंत भिडावा म्हणून माधव ज्यूलियन यांच्या 'प्रेमस्वरूप आई' कवितेचा द्रष्टा वापर या चित्रपटात केला होता. विशेष म्हणजे या चित्रपटात हे गीत स्वतः माधव ज्यूलियन यांनी गायलं होतं. तेव्हा हे गीत प्रत्येकाच्या ओठी होतं. या चित्रपट कथेत मंगेशकर भावंडांनी अनाथ मुला-मुलींची केलेली भूमिका संस्मरणीय ठरली होती.

वि. स. खांडेकरांच्या या प्रभावी कथेबद्दल त्यांचे अभिनंदन करताना सुविख्यात चरित्र अभिनेते गजानन जहागीरदार यांनी आपल्या पत्रात लिहिले 'होतं, 'In this picture you seem to have taken a deep break, open your shoulders and swing your bat in utter abandon, making for a

१. वि.स.खांडेकरांची चित्रगीते - गंगाधर महांबरे, पृ. ७८

clear boundry. Accept my warmest Shake - of - hands for this.^१ या उद्गारातील औदार्य व अभिमान प्रत्येक प्रेक्षकाच्या मनाचं प्रतिबिंबच म्हणावा लागेल. कुमारी मातासंबंधी 'माझं बाळ'च्या कथेनं समाजात भावजागर घडवून आणला. या कथेनं अनाथ, निराधारांच्या संगोपन पुनर्वसन कार्यासंबंधी समाजमन सक्रिय केलं. समाजाचा संवेदनासूचकांक वर्धिष्णू करण्याचं केलेलं ऐतिहासिक कार्य ही या पटकथेची सर्वात मोठी सामाजिक कमाई होती.

मानवी मूल्यांची 'सोनेरी सावली'

मराठी चित्रपटांच्या इतिहासात वि. स. खांडेकरांच्या चित्रपट क्षेत्रातील कारकीर्द व कर्तृत्वाबद्दल जे लिहिलं गेलं आहे, ते 'छाया' (१९३६) ते 'माझं बाळ' (१९४३) पर्यंतच्या प्रवासाबद्दलच. याचं कारण यानंतरच्या पटकथा, गीते, संवाद यांबद्दलची सामग्री व कागदपत्रे, पत्रव्यवहार उपलब्ध नसणं हे असावं. शिवाय खांडेकरांबद्दल जे लिहिलं गेलं ते 'हंस', 'नवयुग' फार तर 'प्रफुल्ल'पर्यंत; पण तेही विनायक आणि पेंढारकरांसंदर्भात; पण त्याशिवाय व त्यानंतर (१९४३) खांडेकर १९६२ पर्यंत चित्रपटसृष्टीत होते नि या काळात त्यांनी काही चांगल्या कथा मराठी चित्रपटसृष्टीस दिल्या. या काळातच त्यांचे अनेक हिंदी बोलपटही प्रदर्शित झाले. वि. स. खांडेकरांच्या चित्रपटविषयक कार्याच्या समग्र मूल्यांकनासाठी म्हणून तर 'अंतरीचा दिवा' या ग्रंथाचा खरा घाट मी घातला आहे. या ग्रंथात खांडेकरांच्या चित्रपटविषयक कार्याचा आलेख रेखाटण्याचा प्रयत्न आहे. पुढील विवेचन हा त्याचाच एक भाग होय.

सी. रघुवीर यांच्या 'रघुवीर चित्र निकेतन, मुंबई'साठी वि. स. खांडेकर यांनी 'सोनेरी सावली' ही पटकथा लिहिली. डिसेंबर, १९५३ मध्ये प्रदर्शित या बोलपटाची कथा खांडेकरांनी पूर्वदीप्ती शैलीत (Flash Back) विकसित केली आहे.

बाळासाहेब फौजदारी वकील म्हणून प्रख्यात असतात. त्यांनी कष्टाने मिळविलेल्या संपत्तीमागे जे भोगलं, ते मागं सारून सुखाच्या सोनेरी सावलीत जगण्याची महत्त्वाकांक्षा असते. महत्त्वाकांक्षेच्या कैफात बाळासाहेब मानवी मूल्यांना पायदळी तुडवितात. हा कैफ इतका चढतो की, एक दिवस ते आपल्या बहिणीवरच हात टाकतात. वस्तुस्थिती कळेपर्यंत पुलाखालून बरंच

१. गजानन जहागीरदार, दि. ७ नोव्हेंबर, १९४३ (अप्रकाशित)

पाणी वाहून गेलेलं असतं. हाती राहतो तो फक्त पश्चात्ताप आणि सर्व असून नसल्याचं आयुष्य भरून पुरेल इतकं शल्य!

वि. स. खांडेकरांच्या या पटकथेसाठी राजा बढे यांनी गीतं लिहिली होती. दत्तोपंत कोरगावकरांचं यास संगीत लाभलं होतं. सी. रघुवीर याचे निर्माता दिग्दर्शक होते. खांडेकरांना ठरलेलं मानधन न दिलं गेल्यानं मामला कोर्टनोटिशीपर्यंत गेल्याचं पत्रव्यवहारातून^१ स्पष्ट होतं. मुंबईच्या अशोक स्टुडिओ आणि मुव्ही आर्ट सेंटरमध्ये या पटाची निर्मिती झाली होती. मीनाक्षी, कृष्णराव चोणकर, राजा नेने यांची भूमिका लाभलेला हा बोलपट फार काही यशस्वी ठरला नाही. 'विनायकांच्या पश्चात माझा कथा पेलणारा दिग्दर्शक मला आढळला नाही,'^२ या वि. स. खांडेकरांच्या विशादपूर्ण उद्गारांची प्रचिती देणारा हा चित्रपट!

या चित्रपटाच्या पुस्तिकेत 'सोनेरी सावली'चं कथासार देण्यात आलं आहे. शिवाय खांडेकरांनी ही पटकथा संवादाच्या रूपात लिहून, शिवाय ती दृश्यांच्या रूपातही सादर केली होती.^३ तिचा उपलब्ध खर्डा अशासाठी आवर्जून दिला आहे की, पटकथा, संवादलेखनानंतर निर्मितीच्या दृष्टीने दिग्दर्शकाच्या सोईसाठी म्हणून दृश्यनिहाय कथेची मांडणी होत असते. त्यात दिग्दर्शक व लेखक मोठी मेहनत घेत असतात. ही रचना Titels, cut, Inter cut, Quick Dissolve, Mix, Fed out, Fed-in अशा निर्मितीतंत्राच्या अंगाने कशी लिहिली जाते, याची माहिती या क्षेत्राचा अभ्यास करू इच्छिणाऱ्यांना या पटकथेच्या वाचनातून होईल आणि त्यातून खांडेकरांची या क्षेत्रातील तांत्रिक कुशलता प्रत्ययास येईल.

'अंतरिचा' ज्ञान'दिवा' मालवू नको रे!

हृदयनाथ मंगेशकरांनी संगीताच्या क्षेत्रात उमेदवारी करित निर्मितीच्या क्षेत्रात मुशाफिरी करण्याचं ठरविल्यानंतर त्यांना वि. स. खांडेकरांची आठवण न होती तरच आश्चर्य! मंगेशकर कुटुंब खांडेकरांच्या संस्कारांत नि त्यांच्या देखत मोठं झालं. मुळात या कुटुंबाच्या चित्रपट प्रवेशास मास्टर विनायक,

१. सी. रघुवीर यांचे वि. स. खांडेकरांना लिहिलेलं पत्र, दि. ११ मार्च, १९५७ (अप्रकाशित)

२. माणूस (दिवाळी) - १९६३ - पृ. १७१

३. 'सोनेरी सावली'चा खांडेकरांच्या हस्ताक्षरातील पेन्सिलीने लिहिलेला दृश्यनिहाय कथेचा खर्डा उपलब्ध (अप्रकाशित)

वि. स. खांडेकर, दीनानाथ मंगेशकर यांचे प्रारंभीपासूनचे ऋणानुबंधच कारणीभूत होते. तेव्हा हृदयनाथ मंगेशकरांकडून मागणी होताच खांडेकरांनी त्यांना 'अंतरिचा दिवा' पटकथा देणं स्वाभाविकच होतं.

बापू मास्तरांची देशभक्तीपायी नोकरी जाते. साऱ्या कुटुंबाची ससेहोलपट होते. मुलगा बेकार, उपवर मुलीचं लग्न ठरत नाही. हे सारं पैशाअभावी होतंय, हे लक्षात आल्यावर मुलगा आनंद पेटून उठतो व मीरेचं लग्न करण्याचं ठरवितो. स्वामी नामक गुंडाशी संधान बांधून परिस्थितीवर विजय मिळवत असताना आशाच्या प्रेमात पडतो. आशा कुमारी माता होणार, हे लक्षात आल्यावर तिला घर पारखं होतं. याच दरम्यान पोलिस आनंदला अटक करतात आणि मग बापू मास्तरांनी जपलेल्या मूल्यांच्या नंदादीपाचं काय होतं, याची उत्कंठा लावणार हे कथानक.

या चित्रपटास माधव शिंदेचं दिग्दर्शन लाभलं. दादा साळवी, सीमा, सूर्यकांत, इंदिरा चिटणीस यांच्याबरोबर नवतारका उमाही यात अवतरली होती. या चित्रपटाचं वैशिष्ट्य म्हणजे सर्व मंगेशकर कुटुंबीय यात एकत्र येऊन गायले. यातील गीतसंगीत गाजलं. या चित्रपटाने चांगला धंदा केला तरी तो फार प्रभाव दाखवू शकला नाही. चित्रपट प्रदर्शित झाल्यावर समीक्षक, परीक्षकांनी त्याचं केलेलं स्वागत कळायला हृदयनाथ मंगेशकरांनी खांडेकरांना लिहिलेल्या पत्रातील पुढील मजकूर पुरेसा आहे.... 'चित्रपट मुंबईत उत्तम धंदा साधतोय; पण वृत्तपत्रांनी नेहमीच्या पद्धतीने आमच्यावर टीकेची झोड उठवली. आपल्याशी साहित्यिक दृष्टीने ते काही बोलू शकत नाहीत, मग बरोबरी करणे दूरच राहिले. मग चित्रपरीक्षणामध्ये तुम्हांला एक कोपरखळी मारता आली तर काय बिघडले? या न्यायाने सर्व वृत्तपत्रांनी आपापली लेखणी चालवली आहे. असल्या टीकेची मी पर्वा करत नाही आणि आपण तर करमणुकीचे एक साधन म्हणूनच असली परीक्षणे वाचत असाल. असो.'^१

सोहिरोबानाथ आंबिये यांच्या 'अंतरिचा ज्ञानदिवा मालवू नको रे' हा अभाग निर्माता व लेखकांनी पटकथेत वापरून मोठे औचित्य साधले आहे. त्यामुळे कथेची शिकवण प्रभावी होण्यास मोठे साहाय्य झाले आहे. कोल्हापूरच्या जयप्रभा स्टुडिओत याची निर्मिती होत असताना शेजारच्या शाहू दयानंद मोफत मराठी शाळेत मी चौथीत शिकत होतो, असे आठवते. शाळा चुकवून

१. हृदयनाथ मंगेशकर पत्र - दि. २६ जुलै, १९६० (अप्रकाशित)

खेळगड्यांसह याचं चित्रीकरण पाहिल्याचे स्मरणात आहे.

होय, माणसाला(ही) पंख असतात

ध्येय, धुंदीचे पंख माणसास नसते, तर त्याचं जीवन आजच्याइतकं रम्य खचितच झालं असतं, असं सूचित करणारी 'माणसाला पंख असतात' ही खांडेकरांची शेवटची पटकथा.

कवी अरविंद 'कमल' या टोपणनावाने कविता लिहीत असतो. काव्यप्रेमी मंजिरी कमलच्या कवितेची रसिक असते. कमल आपली मैत्रीण असल्याची बतावणी केल्याने मंजिरी अरविंदच्या प्रेमात पडते. अरविंदच्या घरी पहिल्यांदा मंजिरीचा स्वीकार होतो; पण ती हरिजन असल्यानं नाकारलं जातं. मंजिरी व अरविंद विरोध झुगारून आंतरजातीय विवाह करतात. स्वतःला हरिजनोद्धाराच्या कामात झोकून देतात.

अशी ध्येयवादी कथा घेऊन येणाऱ्या चित्रपटास भारत व महाराष्ट्र शासनाचा पुरस्कार लाभला आहे. ही कथा म्हणजे 'अमृत'ची सुधारित आवृत्तीच. खांडेकरांच्या पहिल्या व शेवटच्या चित्रपटास पुरस्कार लाभणे हा एक सुखद योगायोग! मीना मंगेशकर (खडीकर) या बोलपटामुळे संगीत दिग्दर्शक झाल्या. उषाकिरण व सूर्यकांतच्या त्या वेळच्या गाजलेल्या जोडीचा लाभलेला अभिनय हे या चित्रपटाचं यशाचं एक श्रेय म्हणून सांगता येईल. पी. सावळाराम यांची गीतं व संत नामदेवाच्या अभंगांनी नटलेला हा चित्रपट लता व हृदयनाथ मंगेशकरांचा गळा लाभल्यानं अधिकच प्रभावी झाला होता.

'सूनबाई'ची निर्मल गाणी

मराठी चित्रपटसृष्टीशी खांडेकरांचा शेवटचा दुवा म्हणून 'सूनबाई' चित्रपटाचा उल्लेख करता येईल. १९६२ मध्ये 'सुरेल चित्र'ने तयार केलेल्या बोलपटांसाठी खांडेकरांनी गीतं लिहिली होती. त्या गीतांना सुप्रसिद्ध बंगाली संगीतकार सलील चौधरी यांनी चाली लावल्या होत्या. या चित्रपटाची कथा द. र. कवठेकरांच्या 'रुपेरी कडा' कादंबरीवर आधारित होती. यातील खांडेकरांची गाणी गाजली. भावविभोर निर्मल गाण्यांमुळे 'सूनबाई'स मराठी प्रेक्षकांनी पसंती दिली होती.

खांडेकरांच्या हिंदी पटकथा

वि. स. खांडेकरांच्या पटकथांवर हिंदीमध्ये 'छाया' (१९३६), 'ज्वाला'

(१९३८), 'मेरा हक' (१९३९), 'संगम' (१९४१), 'अमृत' (१९४१), 'बड़ी माँ' (१९४५), 'सुभद्रा' (१९४६), 'मंदिर' (१९४८), 'विश्वामित्र' (१९५२), 'दानापानी' (१९५३) असे तब्बल दहा चित्रपट प्रदर्शित झाले होते, हे वाचून मराठी भाषिकांना आनंद झाल्यावाचून राहणार नाही. पैकी छाया, ज्वाला, मेरा हक, संगम, अमृत, मंदिरसारखे चित्रपट मूळ मराठी पटकथांवर बेतलेले होत. पैकी काही डब होते, तर काहींची निर्मिती स्वतंत्र होती. या सर्व चित्रपटांची चर्चा (हिंदी रूपांतरासंबंधी) यापूर्वी, त्या त्या मूळ चित्रपटात करण्यात आली आहे; परंतु याशिवाय जे चार स्वतंत्र हिंदी चित्रपट राहतात, त्यांची चर्चा समग्र मूल्यांकनाच्या दृष्टीने आवश्यकच नाही तर अनिवार्य असल्याने पुढे करण्यात आली आहे.

बडी माँ

'बडी माँ' वरील हिंदी चित्रपटांपैकीच एक होय. 'बडी माँ'ची कथा दुसऱ्या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर आधारित आहे. दुर्गादासला एक मुलगा असतो. दिनेश त्याचं नाव. दुर्गादासला त्याची कोण काळजी. कारण तो युद्धाच्या ऐन धुमश्चक्रीत लंडनमध्ये असतो. दुर्गादास हा घनश्यामचा ऋणको असतो. आपली मुलगी उषाशी दुर्गादास जर आपल्या राजेंद्रचे लग्न करेल, तर आपण त्यास कर्जमुक्ती देऊ, असं घनश्याम सुचवितो. राजेंद्र त्या वेळी मोना नामक नृत्यांगनेच्या साहाय्याने जपानसाठी हेरगिरी करित असतो. जपानी सेना जेव्हा दिनापूरवर हल्ला चढवते, तेव्हा राजेंद्र स्वतंत्रतासेनानी बनून दिनेशच्या मदतीने पाडाव करतो. अशी युद्धकथा घेऊन येणारा बोलपट देशास 'बडी माँ'च्या रूपाने चित्रित करून खांडेकर आपल्या बोधप्रद कथापद्धतीवर जणू शिक्कामोर्तबच करतात. सदरची कथा दुसऱ्या महायुद्धावर आधारलेली आहे, हे वेगळे सांगायला नको.

विनायकांच्या 'प्रफुल्ल पिक्चर्स'ने निर्मिलेला हा १२२ मिनिटांचा हिंदी बोलपट. यासाठी झिया सरहदी, राजा बढे, दिनकर द. पाटील, अंजूम पिलिभिती यांची गीते घेण्यात आली होती. माधव बुलबुलेंनी यांचे चित्रीकरण केलं तर संगीत दिलं होतं के. दत्ता यांनी. यात नूरजहाँ, लता मंगेशकर, सितारा देवी, दामूअण्णा मालवणकर प्रभृतींच्या भूमिका होत्या. लता मंगेशकरांना गायिका बनविणारा चित्रपट म्हणून याचं ऐतिहासिक महत्त्व आहे. त्याचं असं झालं की एका दृश्यात नूरजहाँला एक तान छेडायची होती. माटर विनायकांच्या काही

ती पसंतीला उतरेना. त्यांनी उपस्थित असलेल्या व तेव्हा संगीताची तालीम घेत असलेल्या लतास ती तान ऐकविण्यास सांगितली. विशेष म्हणजे पहिल्याच शॉटमध्ये दृश्य ओके झालं. या घटनेनं नूरजहाँ व लताची घनिष्ठ मैत्री झाली. महायुद्धाच्या टंचाईग्रस्त परिस्थितीत मास्टर विनायक यांनी मोठ्या जिद्दी व शर्थीने चित्रपट पूर्ण केला. या पटाची निर्मिती मुंबईत ताडदेव येथील त्या वेळच्या सेंट्रल स्टुडिओत करण्यात आली. आज तिथं वातानुकूलित व्यापारी संकुल उभं आहे. ही पटकथा इतकी यशस्वी झाली की, विनायक त्यातून मुंबईच्या शिवाजी पार्कमध्ये आपला 'आशीर्वाद' बंगला बांधू शकले. हा आशीर्वाद खांडेकरांचा होता हे काय सांगायला हवे? पण याबाबत मात्र मतभेद आहेत.

सुभद्रा

'बडी माँ'नंतर लगेचच हिंदी 'सुभद्रा' प्रकाशित झाला. 'बडी माँ'प्रमाणेच यालाही महायुद्धाची, तत्कालीन दंग्याची मोठी झळ लागल्याचं बोललं जातं. 'शांती शब्दाने नाही त्यागानेच प्राप्त करता येते,' असा संदेश देणारा हा बोलपट. सन १९४६ साली तो मुंबईच्या रॉक्सी सिनेमात प्रदर्शित झाला. १२२ मिनिटांचा हा कृष्णधवल चित्रपट मास्टर विनायकांनी दिग्दर्शित केलेला शेवटचा चित्रपट म्हणून त्याचं ऐतिहासिक असं महत्त्व आहे. 'प्रफुल्ल चित्र'च्या बोलपटासाठी पंडित इंद्र यांनी गीतं लिहिली होती. याला वसंत देसाईचं संगीत लाभलं होतं. शांता आपटे, लता मंगेशकर यांच्या यात भूमिका होत्या. माधव बुलबुले यांचा कॅमेरा यावर फिरला होता.

तसा हा पौराणिक चित्रपट. खांडेकरांनी कृष्ण-बलराम संवादाच्या आधारे याची पटकथा तयार केली होती. मास्टर विनायकांचे हे पहिले व शेवटचे पौराणिक चित्र. प्रेम-अदीब यांनी कृष्णाची, दादा साळवी यांनी बलरामाची, ईश्वरलालनी अर्जुनाची, तर शांता आपटे यांनी सुभद्राची भूमिका केली होती. सुभद्राच्या विवाहावर बेतलेलं 'सुभद्रा'चं कथानक. सुभद्राचा विवाह कुणाशी करायचा यावर कृष्ण-बलराममध्ये वाद होतो. कृष्ण अर्जुनास पसंती देतो, अशी सर्वपरिचित कथा घेऊन येणारा पट. यास युद्धाची झळ लागली. या चित्रपटातील शांता आपटे व लता मंगेशकर यांनी गायलेलं 'मैं खिली-खिली फुलवारी' हे दुर्मिळ द्रंद्रगीत लोकांना फार आवडलं होतं

मास्टर विनायकांनी वि. स. खांडेकरांच्या कथांना मूर्त रूप दिलं. ते

खांडेकरांसारखेच ध्येयवादी व संवेदनशील. मरणाच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत त्याचं देशप्रेम धगधगत राहिलं. त्यांना मृत्यू आला तो राष्ट्रध्वज पाहतच. स्वातंत्र्यदिन पाहिला... ते त्यांचं एक स्वप्न होतं... देश स्वतंत्र झाल्यानंतरचा पहिला स्वातंत्र्यदिन... त्यांची विष्णुपंत जोगांनी सांगितलेली आठवण मोठी हृद्य आहे... मास्टर विनायक आजारी होते. तरी काठी टेकत स्टुडिओत आले... स्वतः ध्वजारोहण केलं... 'सुभद्रा'चा फलक लावला... कोण आनंद होता त्यांच्या चेहऱ्यावर... विष्णुपंतांना म्हणाले, 'अहो, स्वराज्य मिळालं बरं का! आता बघा मी कसे बोलपट काढतो ते! आतापर्यंत ही इंग्रजांची बंधनं सांभाळून बोलपट काढायला लागायचे. आता जे मला लोकांना खरोखर दाखवायचं आहे ते मी दाखवू शकेन! असं काही दाखवीन की लोक हरखून गेले पाहिजेत !'^१

पण ते घडायचं नव्हतं, १९ ऑगस्ट, १९४७ लाच त्यांची प्राणज्योत मालवली आणि खांडेकरांच्या पटकथांना कलात्मक साज चढवून त्यात भावनांचा गोफ गुंफणारा कलाकार हरपला. त्यानंतर खांडेकरांचे दोन हिंदीपट आले; पण त्यांना 'विनायक टच' काही लाभला नाही.

नंतर विनायकांचा स्पर्श लाभलेला 'देवता'वर आधारित 'मंदिर' हा हिंदी बोलपट दिनकर द. पाटील यांच्या साहाय्याने प्रकाशित झाला. मग आला 'विश्वामित्र' (१९५२).

विश्वामित्र

मास्टर विनायकांनंतर वि. स. खांडेकरांच्या कथेस तेवढ्याच तोलामोलाचा कलामहर्षी बाबूराव पेंटर यांच्यासारखा दिग्दर्शक लाभावा, यांसारखी अभिमानाची गोष्ट ती दुसरी कोणती असणार? 'विश्वामित्र'ची कथा तशी पौराणिकच. 'सुभद्रा'नंतरची वि. स. खांडेकरांची ही दुसरी पौराणिक पटकथा. 'विश्वामित्र' या कथेचा नायक. तो कान्यकुब्जचा राजा. एकदा तो शिकारीच्या नादात वसिष्ठ मुनींच्या आश्रमात जातो. तिथे त्याला कामधेनूच्या अलौकिक शक्तीचा प्रत्यय येतो. तो कामधेनू हस्तगत करण्याचा प्रयत्न करतो; पण हरतो. मग तो कामधेनू प्राप्तीसाठी शंकराची तपश्चर्या करतो. त्यांना सर्वसिद्धी प्राप्त होते. तरी तो ब्रह्मर्षी बनू शकत नाही; कारण त्याच्यात आत्मशुद्धीचा अभाव असतो.

^१ माणूस (दिवाळी) १९६३ - पृ. १५४ (विनायक पुरवणी)

ही पारंपरिक कथा घेऊन वि. स. खांडेकरांनी आत्मशुद्धीचं महत्त्व, रतीचं तारुण्य, सौंदर्य आणि तपोबलाचं सामर्थ्य यांचं द्र्व या साऱ्या संघर्षात चारित्रिक श्रेष्ठता, शुचिता इत्यादी मूल्यांचे महत्त्व या कथेद्वारे रेखांकित केले आहे.

वसंतराव पवार निमाते असलेला हा हिंदीपट बी. एम. आर्ट्स लिमिटेडसाठी तयार करण्यात आला होता. यात सप्रू, शीला नाईक, जोग, सुधाबाई आपटे, भगवान, किरणबाला इत्यादींच्या भूमिका होत्या. मनोहर खन्ना यांनी याचे संवाद व गीते लिहिली होती. त्यांना स्वरसाज चढविला होता आशा भोसले, सुधीर फडके, मोहनतारा, अजिंक्यसारख्या गायकांनी. 'बावरे नयन'फेम दादा माचवे यांनी याचं चित्रीकरण केलं होतं. पार्वतीकुमारनी यातील नृत्यांचं दिग्दर्शन केलं होतं. भूपाळी, आरती, गीत, नृत्य इत्यादींनी हा चित्रपट कलात्मक बनविण्याचा प्रयत्न केला होता. सप्रू विश्वामित्र व शीला नाईक मेनका यांच्या भूमिका अप्रतिम वठल्या होत्या. ट्रीक सीन्स हे या चित्रपटाचं स्वतःचं असं वैशिष्ट्य होतं. याच्या निर्मितीसाठी बाबूराव पेंटर यांनी भव्य सेट्स तयार करून आपलं कलामहर्षीपद पणाला लावलं होतं.

दानापानी

'दानापानी' हा हिंदी बोलपट. याची मूळ पटकथा वि. स. खांडेकरांनी मराठीत लिहिली. ती इथे सविस्तर देण्यात आली आहे. सन १९५३ साली हा चित्रपट प्रदर्शित झाला. याचं दिग्दर्शन व्ही. एम. व्यास यांनी केलं होतं. यात मीनाकुमारी व भारतभूषण यांच्या प्रमुख भूमिका होत्या. शिवाय चित्रा, शशीकपूर, वास्ता, वीरा, राधाकिशन यांनीही या बोलपटात विविध भूमिका केल्या होत्या. मोहन ज्युनिअर यांचं या बोलपटास संगीत होतं. पुढे याच पटकथेवर आधारित 'अश्रू' कादंबरी खांडेकरांनी लिहिली. ती गाजली.

'समस्येचे स्वरूप स्पष्ट करणे हे लेखकाचे काम.' ती सोडविणे हे राजकीय पुरुषांचे आणि समाजशास्त्रज्ञांचे काम! असे नाटककार इब्सेन म्हणत असे. त्या भूमिकेतून खांडेकरांनी या पटकथेत शंकर नावाच्या शाळा शिक्षकाच्या चरित्रातून मध्यमवर्गाच्या अनेक समस्या नि चारित्रिक, गुणवैशिष्ट्यांची या पटकथेत चर्चा केली आहे. शंकर हा तत्त्वनिष्ठ शिक्षक. आर्थिक विवंचनेत असूनही प्रलोभनांना बळी न पडता मूल्यरक्षण, आदर्श यांची पूजा बांधत जीवनभर संघर्ष करित राहतो. मध्यमवर्गापुढे आर्थिक व सांस्कृतिक समस्यांचा संघर्ष सतत पिंगा घालीत असतो. या मूल्यांची शकले परस्परविरुद्ध फेकली

गेल्याने हा वर्ग समाजाच्या दृष्टीने निष्प्रभ ठरतो. 'स्व' की 'पर'हित या द्वंद्वाने नेहमीच या वर्गावर परहिताची मोहिनी राहिली व तीच त्याच्या शोकांतिकेस कारणीभूत होत राहते. याची मांडणी खांडेकरांनी आपल्या पठडीत राहून केली आहे. जगात मूल्य, संस्कृती, संस्कार यांचे स्थायित्व शंकरसारख्या सामान्य माणसाच्या 'पावलापुरता प्रकाश' या आचारधर्मावरच टिकून आहे. कालौघात समाजात बदल होतात; पण मूल्ये अटळ राहतात, ती शंकरसारखी सामान्य माणसं प्रत्येक काळात संघर्षाच्या झंझावातातही मूल्यास चिकटून राहतात म्हणून. ही पटकथा बोधप्रद असून आदर्शवादी आहे.

तेलगू व तमीळ चित्रपट

'धर्मपत्नी'

वि. स. खांडेकर हे विविध भारतीय भाषांत भाषांतरित झालेले 'आंतरभारती लेखक' होते. हा बहुमान फारच थोड्या मराठी भाषी साहित्यिकांना लाभला. जे साहित्याचं, तेच चित्रपट क्षेत्राचंही. मराठी, हिंदीबरोबरच तेलगू व तमीळ भाषांत चित्रपटासाठी कथा देणारे खांडेकर हे बहुधा एकमेव मराठी कथाकार असावेत. त्यांच्या बहुतांशी साहित्याचा का. श्री. श्रीनिवासाचार्य यांनी तमीळ भाषेत अनुवाद केल्याने खांडेकर तमीळ वाचकांना चांगलेच परिचयाचे होते. ते लक्षात घेऊन हा चित्रपट मुळात तेलगूमध्ये असला तरी तमीळमध्ये डब करण्यात आला होता. चक्रपाणी यांनी याचे तेलगू संवाद तयार करून चित्रपटनिर्मितीतील आपला तोटा भरून काढण्यासाठी या पटाची निर्मिती तमीळमध्येही केली होती.

'फेमस फिल्म'साठी चक्रपाणी यांनी याची निर्मिती केली होती. सन १९४० साली प्रकाशित तेलगू, तमीळ चित्रपट 'धर्मपत्नी' कृष्ण-धवल चित्रपट होता. त्याचं इंग्रजी टोपणनाव 'पतिव्रता' ठेवण्यात आलं होतं. १७० मिनिटांचा हा बोलपट. याची कथा खांडेकरांच्या पद्धतीची. हा एक मेलोड्रामा होता. सुस्वभावी वेश्या, न सुधारणारा दुष्ट गुंड व चंचल तरुण यांच्या चारित्रिक संघर्षांची ही कहाणी.

श्रीदेवी नावाची एक वेश्या असते. ती राधा नावाच्या एका अनाथ मुलीचा सांभाळ करते. ती मोठी झाल्यावर मोहनशी तिचे लग्न ठरवते; पण दुसरीकडे आनंदराव नावाच्या एका गुंडाचा राधावर डोळा असतो. तो मोहनच्या

वडिलांचे व श्रीदेवीचे जुने प्रेमसंबंध उकरून काढतो. परिणामी अपेक्षेप्रमाणे मोहनचे लग्न मोडते. मग मोहन स्वतंत्र विचारांच्या उमाशी लग्न करतो. आनंदराव मोहनवर खुनाचा आळ घालून त्याला बदनाम करण्याचा प्रयत्न करतो; पण त्याला यश येत नाही. उमा श्रीदेवी व मोहनच्या वडिलांचे पुनर्मीलन घडवून आणते.

या बोलपटाचं दिग्दर्शन पी. पुलैया यांनी केलं होतं. तमीळ गीतं रचली होती दैव गोपालन यांनी. संगीत होतं तिमीर बरन यांचं. त्यांना अण्णासाहेब माईणकरांनी साहाय्य केलं होतं. या बोलपटात पी. भानुमती व ए. नागेश्वर राव यांच्या प्रमुख भूमिका होत्या. नागेश्वर राव यांचा हा पहिला बोलपट. याशिवाय या बोलपटात शान्ताकुमारी, पेड्डुपुरमराजू, लक्ष्मीनाथ सिंह, हनुमंतराव, आदिनारायणैया इत्यादी कलाकारांच्या भूमिका होत्या.

या चित्रपटाची निर्मिती 'हंस पिक्चर्स'नी फेमस फिल्मस्साठी करून दिली होती. त्याचं अधिकांश चित्रीकरण कोल्हापर व परिसरात झालं होतं. यामागे एक इतिहास आहे. 'सन १९३९ मध्ये वि. स. खांडेकर आणि फेमस सिने लॅबोरेटरी यांच्यामध्ये करार झाला होता. त्यानुसार 'धर्मपत्नी' हा मुळात हिंदीमध्ये काढण्याचे ठरले होते. खांडेकरांनी मराठी कथा, संवाद, गाणी लिहायची. कंपनीनं त्याचा हिंदी तर्जुमा करायचा. खांडेकरांना रु. १५००/- इतकं घसघशीत मानधन देऊ केलं होतं. त्या वेळी खांडेकरांना पटकथेसाठी ५००/- रुपये मिळत असायचे. शिवाय चित्रपट सलग जितका अधिक चालेल तितक्या प्रमाणात लेखकास लाभ देण्याचं ठरलं होतं. प्रत्येक भाषेसाठी स्वतंत्र बिदागी निश्चित करण्यात आली होती. मूळ योजनेनुसार हिंदी, मराठी, ऊर्दू, गुजराती, तेलगू अशा पाच भाषांत हा चित्रपट काढण्याची कल्पना होती. याच्या मराठी निर्मितीची जबाबदारी भालजी पेंढारकरांवर सोपविण्यात आली होती. त्याची निर्मिती पुण्यात करण्याचे ठरले होते. मुहूर्तही ठरल्याची नोंद आहे.'^१ पण ते बारगळले. पुढे भालजींनी आपणास स्वतंत्र कथा द्यावी म्हणून गळ घालणारा पत्रव्यवहार उपलब्ध^२ आहे. तेही घडले नाही. त्यामागे

-
१. फेमस सिने लॅबोरेटरी व वि. स. खांडेकर पत्रव्यवहार, पत्र दि. १ नोव्हेंबर, १९३९ व ३० एप्रिल, १९४१ (अप्रकाशित)
 २. भालजी पेंढारकर - खांडेकर पत्रव्यवहार, पत्र दि. ७ सप्टेंबर, १९५०, १ नोव्हेंबर, १९५०, १ जानेवारी, १९५१.

व्यावसायिक स्पर्धा (हंस/प्रभाकर चित्र) हे कारण असावे. 'धर्मपत्नी'च्या कथानकावर आधारित कादंबरी प्रकाशनाची तरतूद ही फेमसच्या करारात आढळते. त्यासाठी वि. स. खांडेकरांना स्वतंत्र मानधनाची योजना होती. मराठी, हिंदीऐवजी हे चित्र तमीळ, तेलुगूत आले, हा विचित्र योगायोग म्हणावा लागेल.

परदेसी

वि. स. खांडेकरांच्या चित्रपट इतिहासात सन १९५३ हे सुवर्ण वर्ष मानावे लागेल; कारण या वर्षात 'सानेरी सावली' (मराठी), 'विश्वामित्र' व 'दानापानी' (हिंदी) आणि 'परदेसी' (तेलुगू व तमीळ) असे पाच चित्रपट प्रदर्शित झाले व तेही विविध भाषांत. या वर्षात प्रदर्शित वरील चित्रपटांमुळे खांडेकर भारतीय पटकथाकार झाले व हे सर्व चित्रपट चांगले चालले.

'परदेसी' चित्रपटाची मूळ कथा वि. स. खांडेकरांची. हा मुळात तेलगूत निर्मिलेला चित्रपट तमीळमध्ये ध्वनिमुदित (डब) करण्यात आला होता. 'धर्मपत्नी' (१९४१) चित्रपटाच्या धर्तीवर तो निर्माण करण्यात आला होता. हा नाट्यपट (ड्रामा फिल्म) होता. ३५ मि. मि. फिल्मवर तयार करण्यात आलेला हा मोनोपट १९० मिनिटांचा होता. सर्वांसाठी (यु) त्याचे प्रदर्शन होते. १ जानेवारी, १९५३ रोजी तो प्रदर्शित झाला होता.

याची पटकथा अनैतिक संबंधावर आधारित होती. हा मेलोड्रामा होता. चंद्रम त्याच्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर सर्वासमोर येतो. सर्वपरिचित होतो. आपल्या बालमित्रांच्या विधवा पत्नी व मुलास हातभार लावतो. या प्रयत्नातून त्याला नोकरी मिळते. दरम्यान एका पर्यटनस्थळी गेला असताना त्याची भेट लक्ष्मी नावाच्या फुलं विकणाऱ्या बाईशी होते. तिचे वडील जुन्या विचारांचे असतात. ते त्यांच्या प्रेमविवाहास नकार देतात. वडिलांचा विरोध न जुमानता चंद्रम व लक्ष्मी लग्न करतात. काही दिवस एकत्र राहतात नि अचानक एक दिवस चंद्रम गाव सोडून पळून जातो. लक्ष्मीला निराधार झाल्यासारखं वाटतं. तिला निराधार व अनाथ पाहून तिच्या घराला काही हितशत्रू आग लावतात. ती बेघर होते. तशात तिच्यावर दावा लावला जातो. तिचं जगणं कठीण होतं. दरम्यान अचानक चंद्रम प्रकटतो. त्याचा समज असतो की, बायको मेलेली आहे; पण ती आपल्या मुलीसह प्रतिकूल परिस्थितीशी मुकाबला करीत जगताना पाहून तो शरमिंदा होतो. पुढे लक्ष्मीची मुलगी चंद्रमच्या दत्तक मुलाच्या प्रेमात पडते. गावात वदंता असते की, हा मुलगा चंद्रमचाच आहे. बालमित्रांच्या विधवा

पत्नीस तो त्याच्यापासूनच झालेला आहे. अनौरस संततीस समाजमान्यता देण्याच्या सदाशयातून लिहिली गेलेली कथा 'माझं बाळ' या खांडेकरांच्या मराठी चित्रपटाची आठवण करून देते. काही झालं तरी जगलंच पाहिजे, अशी उभारी देणारी हा अनुबोध पट होय.

पटकथाकार खांडेकर

वि. स. खांडेकर सन १९३६ ते १९६२ या सुमारे २५ वर्षांच्या कालखंडात पटकथाकार, संवादलेखक आणि गीतकार म्हणून सक्रिय होते. या काळात मराठीत १४, हिंदीत १०, तर तेलगू-तमीळमध्ये प्रत्येकी २ अशा २८ चित्रपटांची निर्मिती झाली. 'छाया' (१९३६), 'ज्वाला' (१९३८), 'देवता' (१९३९), 'सुखाचा शोध' (१९३९), 'लग्न पाहावं करून' (१९४०), 'अमृत' (१९४१), 'संगम' (१९४१), 'सरकारी पाहुणे' (१९४२), 'तुझाच' (१९४२), 'माझं बाळ' (१९४३), 'सोनेरी सावली' (१९५३), 'अंतरीचा दिवा' (१९६०), 'माणसाला पंख असतात' (१९६१), 'सूनबाई' (१९६२) (फक्त गाणी) हे मराठीत त्यांच्या पटकथा, संवाद, गीतांवर निघालेले बोलपट. त्यांच्या अनेक पूर्व कथा, कादंबऱ्यांच्या पटकथा झाल्या. काही त्यांनी चित्रपट व्यवसायाची गरज पाहून लिहिल्या. मूळ कथांत व्यावसायिक गरज म्हणून त्यांनी बदल केले, करून दिले. 'छाया' (१९३६), 'ज्वाला' (१९३८), 'मेरा हक' (१९३९), 'संगम' (१९४१), 'अमृत' (१९४१), 'बडी माँ' (१९४५), 'सुभद्रा' (१९४६), 'मंदिर' (१९४८), 'विश्वामित्र' (१९५२), 'दानापानी' (१९५३), हे त्यांचे कालानुक्रमिक हिंदी चित्रपट. या चित्रपटांच्या मूळ कथा, संवाद, गीते वि. स. खांडेकरांची. त्याचं हिंदी रूपांतर, अनुवाद पंडित इंद्र, अमृतलाल नागरांनी केलं. तेलगू व तमीळमध्ये त्यांचा प्रदर्शित बोलपट होता 'धर्मपत्नी' (१९४०) व परदेसी (१९५३). 'धर्मपत्नी'चे रूपांतरण, संवाद चक्रपाणी यांनी केले होते.

या साऱ्या पटकथांचं स्वतःचं असं वैशिष्ट्य होतं. अधिकांश पटकथा मूळ होत्या तर एक-दोन आधारित. विषयांच्या अंगांनी अधिकांश कथा सामाजिक, काहीएक पौराणिकही. साऱ्या कथा माणुसकी, समता, समाजवाद, मूल्य महिमा, आदर्शवाद, बोध, ध्येय इत्यादींची जपणूक करणाऱ्या, त्यांच्या पटकथामागे समाज बदलण्याचं ध्येय नि ध्यास होता. त्या रंजक करण्यासाठी त्यांनी प्रेम, प्रणयही चित्रित केला; पण ते त्याचं लक्ष्य नव्हतं. चित्रपट

यशस्वी करण्याचं साधन म्हणून, पट रंजक व्हावा म्हणून केलेला तो प्रयत्न असायचा. आधारित कथा मात्र त्यांनी निखळ मनोरंजनासाठी लिहिल्या. पटकथांमध्ये चारित्रिक, वैचारिक, भावनिक, सामाजिक द्वंद्व उरलेलं. अधिकांश कथा शोकात्म होत्या, तर काही सुखान्तही. द्वंद्वीय सुष्ट, सत्पक्षांची सरशी उरलेली. वि. स. खांडेकरांनी आपल्या पटकथा मेलोड्रामा, फॅटसी, सटायर म्हणून लिहिल्या. कथा जशी घडली तशी लिहिण्याचा त्यांचा प्रघात होता. अपवाद म्हणून एखादी पूर्वदीप्ती शैली विकासाची कथाही आढळते. त्यांच्या पटकथा एक विशिष्ट खांडेकरी वळणवाट घेऊन येतात, विकसित होतात.

चित्रपटातील खांडेकरांचे संवाद छोटे, सहज आहेत. त्यांत विचार, विवेक, सिद्धांत आपसूक असतातच. त्यांची साहित्यातील सुंदर शब्दकळा इथेही भेटते. अनुप्रास, उपमा हा संवादाचा अविभाज्य भाग असतो. संवादात खोच, कोपरखळी, कोटीही असते. संवादातून कथाविकास, चरित्रचित्रण होत राहतं. नाटककाराचा मूळ पिंड असलेले खांडेकर कथेत संवादातून चपलखपणे नाटकीय प्रसंगांची पेरणी करीत ती खुलवत राहतात.

प्रसंगानुरूप गीत, गाण्यांची रचना करण्यात वि. स. खांडेकर वाकबगार आहेत. प्रसंगानुकूल गीतरचना हे त्यांच्या चित्रकथांचं वैशिष्ट्य. त्यांची गीत, प्रेम, प्रणय, निसर्ग, भाव वर्णन करीत विकसित होतात. गीतं लयबद्ध असतात तशी नादमधुरही. ती छंदयुक्त अधिक. काही कथांत त्यांनी अन्य प्राचीन व समकालीन कवींच्या रचनांचा उपयोग करण्याचा द्रष्टेपणा दाखविला. या रचनेने त्यांचे चित्रपट बोधगम्य व रम्य होण्यास साहाय्य झालं आहे.

वि. स. खांडेकरांचं साहित्यिक, सामाजिक लेखन पाहिलं की, रशियन कथालेखक मॅक्झिम गॉर्कीची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही. दोघांच्या जीवन व साहित्यात आश्चर्यकारक साम्य दिसून येतं. दोघांना घरच्या आधाराअभावी अल्पवयात जीवनसंघर्ष करावा लागला. दोघांना गरिबांचा आरंभीपासून कळवळा. शालेय शिक्षण दोघांचं जुजबी; पण वाचन जबर. शिकणं हाच दोघांपुढील वाचण्याचा एकमेव मार्ग. दोघं विचारांनं समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष. दोघंही साहित्यकार. दोघांनी कथा, कादंबऱ्या आत्मकथा, नाटकं लिहिली. दोघांनी टोपणनावांनी लिहिलं. खांडेकरांनी कुमार, आदर्श, एक शिक्षक नावांनी. गॉर्की हेच त्यांचे टोपण नाव. त्यांचं मूळ नाव अल्यिक्सेई मक्स्यीमव्हिच प्येश्कोव्ह. दोघांच्या साहित्यकृतींचे अनेक भाषांत अनुवाद

झाले. दोघांच्या साहित्यातील पात्रे सामान्य; पण ध्येयवादी. दोघांचा लेखनाचा प्रभावकाळ विसाव्या शतकाचा पूर्वार्ध. दोघांनी समाजवादी वास्तववाद स्वीकारला; पण खांडेकर कल्पनेत अधिक रमायचे. दोघांनी आपल्या साहित्य आणि विचारांनी पिढीस भारावून टाकलं होतं. दोघांच्या साहित्यात दोष होते; पण गुणांची सामाजिक बलस्थानं इतकी मजबूत होती की, त्यांना जीवन जगण्यासाठी कधी कलेचं कातडं पांघरावं लागलं नाही. म्हणून वि. स. खांडेकरांमध्ये मॅक्सिमम मॅक्सिम गॉर्की दिसून येतो. गॉर्कीचा एक अर्थ दुःखी आहे. दोघेही जन्मभर दुःखीच होते. त्यांना आपल्या स्वप्नातलं जग पाहता आलं नाही; पण बदलाच्या पाऊलखुणांनी दोघांना आश्वस्त केलं होतं. त्यातून त्यांना जगण्याची उमेद नक्कीच मिळाली होती.

२३

प्रकरण चौथे

समाजचिंतक खांडेकर : माणूसपणाचा शोध

माणूस घडतो वाचनानी, तसाच तो पूर्वसूरींच्या प्रभावानीही आकारत असतो. वि. स खांडेकरांचा साहित्यिक पिंड विविधांगी वाचनाने घडला. हे वाचन भारतीय होतं, तसं पाश्चातही. त्यांच्या साहित्यातील आशयात भारतीय प्राचीन साहित्य व पूर्ववर्ती लेखकांचा साहित्य संपदेचा प्रभाव होता. कलेवर इंग्रजी साहित्याचा. विचार म्हणून माणुसकी, समाजवाद, गांधीवाद, मार्क्सवाद यांवर त्यांची भिस्त होती. हरी नारायण आपटे, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, राम गणेश गडकरी, महात्मा गांधी, कार्ल मार्क्स, स्टीफन इवाइंग, तुर्गनेब, चेकॉव्ह असा त्यांच्या वाचन व प्रभावाचा पैस असल्याने विषमता, दारिद्र्य, अज्ञान, समानता, बंधुत्व, धर्मनिरपेक्षता, विज्ञाननिष्ठा, समाजवाद हे त्यांचे चिंता आणि चिंतनाचे विषय असायचे. हे चिंतन पुस्तकांच्या प्रस्तावना, वैचारिक लेख, पात्र संवाद, कथा विस्तार इ.मधून प्रगट होत राहतं. दलित, शोषित स्त्रिया, सर्वाबद्दल त्यांच्या मनात विलक्षण आस्था भरलेली होती. या आस्थेपेक्षा महात्मा गांधींच्या प्रभावाने ते शिरोडे खेड्यात जाऊन शिकवू लागले. 'पावला पुरता प्रकाश' या न्यायानं त्यांनी ध्येयवाद, नैतिकता, सदाचार, सभ्यता इ. जपली.

खेडे

'कांचनमृग' कादंबरीत त्यांच्या खेड्याकडील आस्थेचे दर्शन घडते. 'शहराची सुधारणा करून देशाची उन्नती करणे हा कांचनमृग आहे. खेडी सुधारतील तेव्हाच देश सुधारेल. शहरे हिंदमातेची वस्त्रे मानली, तर खेडी ही तिची हाडे आहेत. ही हाडे एकसारखी झिजत असताना नुसती सुंदर वस्त्रे परिधान करून तिच्या मुखावर तेज येणार नाही' या विधानातून त्याचा प्रत्यय येतो. 'उल्का' तर त्यांची ध्येयवादी कादंबरी. तीमध्ये खांडेकरांनी स्त्री जीवन, त्याग आणि आर्थिक विषमतेचे हृदयद्रावक चित्र उभे केले आहे. "खेड्यात खरीखुरी सुधारणा झाली कां? काडीइतकीदेखील नाही. शिक्षण हे पाणी! ते

समाजवृक्षाच्या मुळाशी घातले की, काम झाले असे मला वाटते! पण या वृक्षाच्या मुळाला लागलेली जातिद्वेषाची, विषमतेची आणि पैशाच्या गुलामगिरीची कीड त्याला थोडीच वाढू देणार? ही कीड मेली पाहिजे-मारली पाहिजे!”^१ म्हणणाऱ्या खांडेकरांमधील समाजचिंतकाच्या मनातील खेड्यातील समाजाविषयीची तळमळ वाचकास अंतर्मुख करते. खेड्यातील दुरवस्थेचे झालेले दर्शन वि. स. खांडेकरांनी आपल्या अनेक कथा, कादंबरी, चित्रपट कथा इ. तून तीव्रतेने व्यक्त केले आहे त्याचा प्रत्यय त्यांना कोकणात शिरोडा येथे शिक्षक म्हणून कार्य करताना कोकणच्या झालेल्या दर्शनात आलेला होता.

धर्म

वि. स. खांडेकर स्वतः निधर्मी, नास्तिक होते. समाज धर्मनिरपेक्ष असावा, अशी त्यांची धारणा होती, ती धर्म माणसा-माणसात भेदभाव करतो म्हणून. माणुसकी हाच खरा धर्म मानणारे खांडेकर सांगतात, “हृदयाने हृदयाला ओळखणे हाच जगातला सर्वश्रेष्ठ धर्म असतो... धर्म पागोट्यांत अगर बाराबंदीत नाही; धर्म सोवळ्याने शिजवलेल्या अन्नात नाही, महारांची सावली पडू नये म्हणून रस्त्यावर उड्या मारीत जाण्यातही धर्म नाही. जगातला प्रत्येक जीव आपल्या प्रमाणेच आहे, सुख-दुःख, मान-अपमान, नीती-अनीती या सर्वांची त्यालाही आपल्याइतकीच गरज आहे. दुसऱ्याच्या अज्ञानाचा, दारिद्र्याचा अगर पारतंत्र्याचा फायदा घेऊन त्याच्या..... आपण गबर होणे पाप आहे, हे ज्याला कळते आणि थोडेफार वळते तोच खरा धर्मनिष्ठ.”^२ देव, धर्म, कर्मकांड, पोथीनिष्ठा, उच्च-नीचता या सर्व माणुसकीला कलंक लावणाऱ्या गोष्टी असल्याने खांडेकरांनी जागोजागी अशा बाबींचा विरोध करून त्या निषेधार्ह मानल्या आहेत.

दारिद्र्य व अज्ञान

वि. स. खांडेकर यांचं बालपण व शिक्षण सांगली, पुणे अशा पांढरपेशा व मध्यमवर्गीयांच्या शहरात झाले. शिक्षक म्हणून कोकणात गेल्यावर त्यांनी खरा भारत पाहिला-अनुभवला. दारिद्र्य काय असतं? अज्ञानामुळे माणसं अगतिक होऊन अंधश्रद्धेचे बळी कसे ठरतात, हे त्यांनी अनुभवलं तेव्हा

१. उल्का - पृ. १८८

२. हृदयाची हाक - पृ. २०८

त्यांच्या लक्षात आलं, की या विश्वात दोन जगे आहेत, एक गरिबांचं अन् दुसरं श्रीमंतांचं. समाजातले हे दोन ध्रुव आहेत. गरिबांचे हलाखीचे जीवन पाहून विफल होणारे खांडेकर प्रश्न करतात, “ही कष्ट करणारी माणसे किती हलाखीचे जीवन जगत आहेत! कदाचित पिढ्यान्पिढ्या हे असेच चालत आलेले असेल! पण काळाचे शिक्कामोर्तब असले म्हणून काही कुठलाही अन्याय न्याय ठरू शकत नाही! धड पोटभर अन्न नाही, धड अंगभर वस्त्र नाही, धड मुला-बाळांना उद्या चार घास सुखाने मिळतील, अशी आशा नाही, कसलाही बौद्धिक आनंद नाही, कसलेही सुख नाही, सुखाची पुसट आशासुद्धा नाही, अशा स्थितीत पिढ्यान्पिढ्या घाण्याला जुंपलेल्या बैलांप्रमाणे राबत आलेल्या या माणसांनी, आपल्या निढळाच्या घामाने मातीत मोत्याचे दाणे पिकविण्याच्या या कष्टकऱ्यांनी, किती दिवस राहायचे? अनंत अज्ञानाची, पशुतुल्य जीवनाची ही जबरदस्त शिक्षा त्यांना कुणी दिली? यांनी समाजाचा असा कोणता गुन्हा केला आहे?”^१ तेंव्हा त्यांच्या विषमंतवरील राग समजण्यासारखा असतो.

हरिजनोद्धार

समाजातील जातीयता नष्ट व्हायची, तर वरवरच्या सुधारणा कामी येत नसतात. त्यासाठी जनमानसात आंतरिक बदल घडून येणं आवश्यकच नाही, तर अनिवार्य असतं. आगरकर, गांधींसारखे समाजसुधारक होते म्हणून हरिजनांच्या स्थितीत थोडाफार बदल घडून आला; पण या वरवरच्या बदलाने वि. स. खांडेकर समाधानी नव्हते, हे त्यांच्या या विचारांवरून सहज लक्षात येतं. “आगरकरांसारख्या अद्वितीय पुरुषाने अट्टहास केला आणि नंतर गांधींसारख्या अलौकिक पुढाऱ्याने चंग बांधला म्हणून हरिजनांविषयी बरीचशी सहानुभूती उत्पन्न झाली आहे; पण सहानुभूती ही पाण्यासारखी आहे. उलट प्रत्यक्ष कृती हे अन्न आहे, नुसत्या पाण्यावर मनुष्य फार दिवस जगू शकत नाही. हरिजनांचीही आता तीच स्थिती झाली आहे. वर्तमानपत्रातले लेख, सभांतली भाषणे आणि मासिकातील गोष्टी यांवरून त्यांच्या उद्धारविषयी समाजाला फार तळमळ लागली असे वाटते; पण आज तुकाराम असता तर हे सारे पाहून ‘बोलाची कढी, बोलाचाच भात । जेवुनिया तृप्त कोण झाला?’

१. दोन ध्रुव - पृ. १७, १८

असा रोकडा सवाल या साऱ्या सुधारकांनी केला असता''^१ हे कोण नाकारेल ?

पांढरपेशा मध्यमवर्ग

समाज तीन वर्गात विभागला आहे, निम्न, मध्यम आणि उच्च! खालच्या वर्गातली माणसं शिक्षित होतात नि मध्यमवर्गीय बनतात. त्यांचं मध्यमवर्गीय होणं, त्यांचा भौतिक विकास असतो. शिक्षण व पैशाने माणसाचं जीवन समृद्ध होत असेल; पण सभ्य नाही. समाजसभ्यता वर्गीय जाणिवांवर उभी असते. बहुजन अभिजन होणं यात गैर काहीच नाही. त्याचसाठी तर असतो सारा अट्टहास! पण आपला विकास झाल्यावर आपण ज्या वर्गातून प्रवास करत येथे आलो त्या सहबांधवांविषयी आपल्या मनात किती सहानुभूती राहते त्यांसाठी आपण काय करतो, याचा हिशेब कृतितून मांडल्याशिवाय आपला विकास सिद्ध होत नाही, या विचारावर खांडेकर ठाम होते. मध्यमवर्गीयांची तटस्थता, निष्क्रियता, स्वकेंद्रितता याबद्दल त्यांच्या मनात एक प्रकारची नाराजी असायची. ती व्यक्त करताना ते म्हणतात, “आपली भाषा, आपला धर्म, आपला वेष, आपली अंतर्मुख संस्कृती आणि या सर्वांपेक्षाही अधिक महत्त्वाचा असलेला असा अज्ञानाच्या आणि दारिद्र्याच्या पंकात रूतलेला आपला बहुजन समाज, याकडे पाठ फिरवून इंग्रजी राज्यातली कारकुनापासून कारभाऱ्यापर्यंतची कामे इमाने इतबारे करण्यात या काळात मध्यमवर्गाची बरीचशी बुद्धी खर्च पडू लागली. न कळत या वर्गाच्या आशाआकांक्षा संकुचित झाल्या. विलास म्हणजे विकास, ज्ञान म्हणजे पोपटपंची, कार्य म्हणजे सभा-संमेलनातून ऐटीत करायची भाषणे, असली समीकरणं त्यांच्या अंगवळणी पडली. गेल्या शतकात इंग्रजी राजवटीने निर्माण केलेल्या मोहिनीने या वर्गाच्या आत्म्याला गाढ मोहनिद्रा आणली!”^२

पहिले प्रेम

याच नावाने लिहिलेली अन् सन १९४१ मध्ये प्रकाशित झालेल्या या कादंबरीस वि. स. खांडेकरांची ‘पार्श्वभूमी’ म्हणून सुमारे ५० पानांची दीर्घ प्रस्तावना आहे. ती कादंबरीइतकीच आकर्षक आहे. प्रेम हा मनुष्य जीवनाचा स्थायिभाव आहे. ‘पहिले प्रेम’ अविस्मरणीय असते. त्याची सर कशातच येत

१. दोन मने - पृ. ११७

२. हिरवा चाफा - पृ. ११

नाही, हे जरी खरे असले तरी अशा प्रेमभंगाने खचणाऱ्यांची, आत्महत्या करणाऱ्यांची व जीवनभर हताशपणे जगणाऱ्यांची संख्या काही कमी नाही. पहिले प्रेम अन आयुष्यभर मिळणारे प्रेम यात श्रेष्ठ कोणते? बऱ्याचदा या प्रश्नाचा कौल आजवरच्या कवी, चिंतक, लेखकांनी पहिल्या प्रेमाच्या बाजूने दिला असला तरी खांडेकरांना मात्र तो मान्य नाही. तरुणांची असहमती मान्य करूनही खांडेकर या कादंबरीत आपल्या धारणेवर अविचल उभे दिसतात. कारण भावना व वास्तव यात हितकारी, चिरस्थायी काय, हे त्यांच्यातल्या तत्त्वचिंतकाला जीवन अनुभवातून उमगलेलं ते सत्य आहे. ते उलगाडून सांगताना म्हणतात की, “पहिल्या प्रेमातल्या दिव्यत्वाला अथवा आभासात्मक उत्कंटतेला भुलून जाऊन आजच्या मध्यमवर्गीय तरुणाने स्वतःचे मानसिक हाल करून घेणे हा एकप्रकारचा वेडेपणा आहे. प्रेम करणे हा तरुणांचा हक्क आहे. त्याने देशावर प्रेम केले पाहिजे, समाजात प्रेम केले पाहिजे, आपल्या कुटुंबावर प्रेम केले पाहिजे आणि आपल्या आवडीच्या एखाद्या मुलीवर अगर मुलावरही प्रेम केले पाहिजे; पण हे प्रेम परिस्थितीमुळे विफल झाले की, आपल्या आयुष्यातला सर्व रस संपला म्हणून हताश होणं हा मनाचा दुबळेपणा आहे! प्रेम आणि जीवन यांच्या परस्परसंबंधाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन इतका संकुचित असून चालणार नाही.”^१

कामवासना

वि. स. खांडेकरांची ‘ययाति’ म्हणजे भोग आणि त्यागाची द्वंद्वकथा होय. व्यापक समाजचिंतन व्यक्त करणारी कादंबरी म्हणून मराठी साहित्यात तिचे आपले असे महत्त्व आहे. मानवी जीवनातील भावभावनांचे महत्त्व ती अधोरेखित करते. “मानवी जीवनात आत्मा हा रथी, शरीर हा रथ, बुद्धी हा सारथी आणि मन हा लगाम आहे. विविध इंद्रियं हे घोडे, उपभोगाचे सर्व विषय हे त्यांचे मार्ग आणि इंद्रिय व मन यांनी युक्त असा आत्मा हा त्याचा भोक्ता आहे... इंद्रियरूपी घोड्यांना मनाच्या लगामाचं बंधन सतत हवं,... मनावर बुद्धीचं नियंत्रण हवं. बुद्धी आणि मन दोन्ही मिळून संयमानं हा रथ चालवू शकतात.”^२ या कादंबरीतील हे शेवटचे शब्द, “सुखात, दुःखात सदैव एक गोष्ट लक्षात ठेव. काम आणि अर्थ हे महान पुरुषार्थ आहेत. मोठे

१. पहिले प्रेम - पृ. १५

२. ययाति - पृ. १७८

प्रेरक आहेत. जीवनाला पोषक असे पुरुषार्थ आहेत; पण हे स्वैर धावणारे पुरुषार्थ आहेत. हे पुरुषार्थ केव्हा अंध होतील, याचा नेम नसतो! त्यांचे लगाम अष्टौप्रहर धर्माच्या हातात ठेव.'^१ असं बजावतात तेव्हा ती धोक्याची घंटीच वाजवत असतात. खांडेकरांनी आपल्या समग्र साहित्यातून विविध प्रकारच्या दुष्ट तत्वांचा (Evils) निर्देश करत माणसास त्यापासून मुक्त, दूर राहण्याचा सल्ला दिला आहे. असे सल्ले त्यांच्या साहित्यात ठायीठायी विखुरलेले आहेत. माणूस सत्शील, सभ्य, मूल्यवान, नैतिक राहायचा तर त्यानं काळाची आव्हाने समजून घेऊन स्वतःला सावरत संयमानं च जगायला हवं. 'तेन त्यक्तेन भुंजितः' या गीतेतील श्लोकाप्रमाणे खांडेकर त्यागासह भोगाचे महत्त्व विशद करतात. 'ययाति'तून त्यांना हेच सूचित करायचं आहे की, 'वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनात वासनांचे आणि विकारांचे नियंत्रण किंवा उदात्तीकरण करणारा मानव जोपर्यंत निर्माण होणार नाही, तोपर्यंत मानवतेला सुख आणि शांती यांची प्राप्ती होण्याचा संभव नाही.'^२

सेवा आणि सुख

सुख ही मानवी भावना आहे. भावनेचा मूलभूत गुणधर्म असतोच मुळी अतृप्ती, असमाधान. सुखामागे धावणे म्हणजे मृगजळाचा पाठलाग करणे होय. सुख म्हणजे केवळ स्वहित नव्हे. अन्य जनांचे सुख ते आपले सुख मानण्यातील उदारता अनुभवायला तुमचं मन तसं उमदं असायला हवं. वि. स. खांडेकरांनी आपल्या 'सुखाचा शोध' आणि 'जळलेला मोहर' या कादंबऱ्यांतून हे परोपरीने सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. "सुख निरपेक्ष सेवेत आहे, सुख जीवाला जीव देणाऱ्या माणसावर प्रेम करण्यात आहे."^३ असं सुखाचा शोध लावणारे खांडेकर 'जळलेला मोहर' मध्ये समजावतात, "माणसाचा जन्म नुसता सुखासाठी नाही; कर्तव्यासाठी आहे. सेवेसाठी आहे. ज्याला सेवा करायची असेल, त्याला जग मोकळं आहे. सेवेचं सुख हेच अमर सुख आहे... स्त्री-पुरुषांनी कितीही शरीरसुख उपभोगलं तरी त्यांचं कधीही पूर्ण समाधान होणार नाही! याच सुखाच्या मागं माणूस लागला की तो पशू होतो. सेवेतल्या सुखाची गोडी ज्याला कळली तो देव होऊ लागतो."^४

१. ययाति - पृ. ३०९

२. - तत्रैव - पृ. ३२०

३. सुखाचा शोध - पृ. १३७

४. जळलेला मोहर - पृ. १३५

शेवटी माणसानंच ठरवायचं की आपणाला देव व्हायचंय, माणूस व्हायचंय की पशू!

पाशवी शक्ती

या जगात जी काही दुःखे निर्माण झाली, त्या सर्वांचे मूळ एक तर अहंकारात आहे नाही तर अत्याचारात. शक्ती, सत्ता, संपत्तीचा दर्पच दुःख निर्माण करतो. ही परंपरा प्राचीन आहे. अश्मयुगही त्याला अपवाद नाही आणि आधुनिकपण. याचे कारण त्याचा उगम माणसाच्या अतृप्ततेत आहे. 'उत्तररामचरित्र'मध्ये एक कथा आहे. क्रौंचवधाची. खांडेकरांनी अशा अनेक कथांना आधुनिक संदर्भ देऊन त्या कथांवर नवभाष्य केलं आहे. 'क्रौंचवध', 'ययाति' सारख्या कादंबऱ्या व रूपक कथांत मिथकीय तत्त्वांचा उपयोग खांडेकरांच्या कलाकार, तत्त्वचिंतकांची प्रतिभासंपन्नता सिद्ध करतात, "क्रौंचवध" कादंबरीचा उत्तरार्ध समाज चिंतनाच्या दृष्टीनी पर्वणीच बनून प्रगटतो. "क्रौंचवधाचे चित्र... या चित्रात क्रौंच पक्ष्यांच्या जोडप्यातल्या नराचा आपल्या बाणाने वध करणारा निषाद आहे... जगातला प्रत्येक अन्याय या रानटी भिल्लाच्या रूपाने चित्रकाराने प्रगट केला आहे. त्या निषादापाशी धनुष्यबाण आहेत. प्रत्येक अन्यायाच्या पाठीशी अशीच पाशवी शक्ती उभी असते. ही शक्ती बुद्धीला विचारीत नाही. किंवा भावनेला भीक घालीत नाही. संहारक उन्मादाच्या नादात ती तांडव नृत्य करीत सुटते. तिच्या उन्मत्त टाचांखाली चिरडले जाणारे निपराधी जीव तडफडत चित्कारत राहतात; पण त्या चित्करांनी अन्याय हृदयाला थोडासुद्धा पाझर फुटत नाही. फुटणार कुठून? विनाशातच त्याला आनंद होत असतो. सौंदर्याची मूर्ती छिन्नविच्छिन्न करण्यातच त्याला पुरुषार्थ वाटतो. पाशवी शक्तीच्या प्रदर्शनातच त्याच्या अहंकाराचे समाधान होते."^१ खांडेकरांच्या चिंतनात कालजयी वृत्ती असते. ते सर्व काळात लागू होतं. इथे नुसतं. 'निषाद'च्या जागी 'कसाब' शब्द घालून वाचा म्हणजे ते वर्तमानाचं चित्र होऊन जाईल. (बाणाच्या जागी बंदूक ओघानं येईलच!)

सामाजिक भावना

माणूस जगतो कशावर? अन्नावर की आशेवर? याचं उत्तर ज्याच्या त्याच्या मगदुरानुसार भिन्न असलं तरी हे खरं आहे, की उदरभरण म्हणजे

१. क्रौंचवध - पृ. २६०

जीवन नव्हे! जीवन ही त्यापलीकडची गोष्ट आहे. जीवनात भावनेची जोड असते, म्हणून माणसाचं जगणं सुसह्य होतं. मनुष्य स्वतः पलीकडे पाहू लागतो ते सामाजिक जाणीव झाल्यावर. ही जाणीव त्याला काव्य, अश्रू आणि भावनेतून मिळत असते. ती कधी शब्दांतून तर कधी कृतीतून उमजते, हे खांडेकर 'क्रौंचवध'मध्ये ज्या ताकदीने स्पष्ट करतात त्यातून त्यांच्या शब्दांचं सामर्थ्य आणि साधुत्व स्पष्ट होतं. ते म्हणतात, "सामाजिक भावना हा विकासशील मानवी जीवनाचा आत्मा आहे. ही भावना नेहमी तीन प्रकारांनी प्रगट होते, शब्दांनी, अश्रूंनी आणि कृतींनी. काव्य हे या भावनेचे पहिले सुंदर रूप; पण काव्यातील शब्द कितीही सुंदर असले तरी शेवटी ते वाऱ्यावरच विरून जातात. अश्रू हे या भावनेचं दुसरे रमणीय रूप! पण माणसाच्या क्षुब्ध हृदयसागरातून बाहेर येणारी ही मोती शेवटी मातीमोलच उरतात! डोळ्यातल्या पाण्याने मनुष्य स्वतःच्या हृदयातली आगसुद्धा शांत करू शकत नाही, मग जगातला वणवा तो काय विझवणार? सभोवतालचे दुःख पाहून व्याकूळ झालेले माणसाचं मन हलके करण्यापलीकडे शब्द आणि अश्रू यांच्यात सामर्थ्य असत नाही."

या भावनेचे तिसरे स्वरूपच मानवी प्रगतीला उपकारक होऊ शकते. या स्वरूपात ती तोंडाने किंवा डोळ्यांने बोलत नाही. ती नेहमी हातानेच बोलते. स्वतःचे रक्त शिंपून ती इतरांचे जीवन फुलविते.

शब्द, अश्रू आणि रक्त! तिघांच्या उगमाचे स्थान एकच; पण त्यांची जगे किती भिन्न?"^१

माणूस, मूल्य आणि संस्कृती

वि. स. खांडेकरांच्या साहित्याचे सार आणि ध्येय तीन शब्दांत सांगायचे तर वरील तीन शब्दांशिवाय चौथा शब्द सांगता येणार नाही. माणूस आणि मूल्य यांचा संघर्ष सनातन असल्याने त्याचे चित्रण खांडेकरांनी अनेक परीने केले आहे. संस्कृती फक्त मनुष्याचीच असते नि तिचे अधिष्ठान असते मूल्य! मूल्यांशी प्रतारणा माणसात निर्माण केली ती कांचनमृगाच्या हव्यासाने. तो हव्यासच त्यास हिंन्न बनवतो हे त्रिकालाबाधित सत्य होय. "जगातले मुत्सद्दी मानवतेला सुखी करण्याकरिता युद्धाच्या खाईत केव्हा लोटतील याचा नेम नाही. जगात व्यापारी मनुष्याच्या सुखसोयी वाढविण्याचे सोंग करून

१. क्रौंचवध - पृ. २६२, २६३

मायेचा बाजार कसा मांडतील आणि किती लुबाडतील याला मर्यादा नाही. जगातला दंभ सामान्य मनुष्याला गोड गोड अशी वचने देऊन त्याच जीवावर प्रत्येक क्षेत्रात किती काळ चरत राहिल, हे सांगणे कठीण आहे. अशा स्थितीत माणुसकीचा आधार एकच आहे - तो म्हणजे संस्कृतीची सारी मूल्ये सांभाळण्याकरिता धडपडणारा, तडफडणारा सामान्य माणूस.”^१

करुणा

‘बुद्ध, ख्रिस्त आणि गांधी’ नावाची वि. स. खांडेकरांची एक सुंदर रूपक कथा आहे. त्या कथेत हे महात्मे परत पृथ्वीतलावर अवतरले तर त्यांना ‘हेचि फळ काय मम तपाला’ असा पश्चात्ताप झाल्याशिवाय कसा राहणार नाही, याचे खोचक नि मार्मिक वर्णन आहे. खांडेकर एक कादंबरीही लिहिणार होते - ‘बुद्ध आणि हिटलर’ तिचं शीर्षक होतं. त्याचा कच्चा खर्डाही तयार होता. दीनानाथ दलाल खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांची मुखपृष्ठे तयार करत. या संकल्पित कादंबरीचं मुखपृष्ठही तयार झालं होतं. शिवाजी विद्यापीठाच्या वि. स. खांडेकर स्मृती संग्रहालयात ते दिमाखात प्रदर्शित करण्यात आलं आहे. खांडेकरांचं समग्र सामाजिक चिंतन म्हणजे करुणेशिरोधार्य असलेल्या क्रौर्याच्या निर्दालनाची शिकस्त! कामभावना माणसास हिंस्त्र पशू बनवते तसे क्रौर्यही! क्रौर्य संपायचं तर करुणेचं साम्राज्य सर्वत्र नांदायला हवं. जिथे करुणेची पावले उमटतात त्याच अंगणात सात्त्विकता नि संस्कृती वास्तव्य करते. जीवनाची ‘अमृतवेल’ बहरायची तर करुणेस पर्याय नाही. हे विशद करत खांडेकर म्हणतात, “मनुष्य स्वभावतः क्षुद्र आहे, स्वार्थी आहे, अहंकारी आहे; सुखलोलुप आहे; नाना प्रकारच्या वासनांत बरबटलेला आहे. संस्कृतीनं बहाल केलेले सात्त्विक मुखवटे चढवून आजकाल तो जगात वावरत आहे! पण मुखवट्यांनी काही मन बदलत नाही! माणसाच्या उद्दाम मनोविकारांना उत्कट करुणेची जोड मिळायला हवी! ‘तत! त्वमसि’ असं वाटायला लावणारी करुणा! ही करुणा नसेल, तर मनुष्य पशू होईल! Passion and Compassion must go hand in hand. माणसाचं मन बदललं तरच जग बदलेल! त्यातलं दुःख कमी होईल.”^२ जग करुणेनी, सत्शीलतेनी बदलण्याची धडपड हा खांडेकरांच्या समाज चिंतनाचा पायाच होता.

१. अश्रु - पृ. ३१४

२. अमृतवेल - पृ. १४५, १४६

शिक्षण आणि संस्कार

एक शिक्षक म्हणून आपले जीवन सुरु करणाऱ्या खांडेकरांनी आपल्या चित्रपट आणि साहित्यातून समाज शिक्षकाची भूमिका कधी सोडली नाही. 'जीवनासाठी कला' हे त्यांच्या साहित्याचं सूत्र होतं. त्यामुळे आपल्या समाज चिंतनातही त्यांनी कधी आपल्या या भूमिकेचा, ध्येयाचा विसर पडू दिला नाही. त्यांची शेवटची कादंबरी 'सोनेरी स्वप्न भंगलेली' शीर्षकातच या समाज शिक्षकाची जीवनभराची खंत प्रतिबिंबित आहे. शिक्षण ही औपचारिक प्रक्रिया नाही. शिक्षण माणसाचं कायाकल्प घडवते, यावर त्यांचा विश्वास होता. संस्काराचे सामर्थ्य शिक्षणातच असल्याने पिढी घडविण्याचे ते प्रभावी साधन मानत. म्हणून त्यांनी सदर कादंबरीत एका पत्रात शिक्षण व संस्कार संबंधात विस्तृत विवेचन करताना म्हटलं आहे, "अलीकडची माणसं खूप शिकतात. ज्ञान-विज्ञान मिळवितात. त्यामुळे त्यांचे बाह्य जीवन बदलते; पण ती सुसंस्कृत होतात का? सुसंस्कृत व्हायला माणसाला स्वतःच्या पशुत्वावर विजय मिळवावा लागतो. अंतरंगातल्या संघर्षात सात्त्विक मनाच्या बाजूने उभे राहायला आत्मा समर्थ करणे ही सोपी गोष्ट नाही, ते सामर्थ्य येते व्रतस्थतेने; पण तपस्या आणि व्रतस्थता हे दोन्ही शब्द अनिर्बंध. चैन म्हणजे सुखी जीवन असे मानणाऱ्या आधुनिक जगाला ते परके झाले आहेत."१ असं स्पष्ट करून खांडेकरांनी जीवनभर केलेली तपस्या व पाळलेलं व्रत हे समस्त मानव जातीच्या कल्याण व विकासासाठी होतं, हे लक्षात यायला वेळ लागत नाही.

नवी स्त्री

स्त्री-पुरुष समानतेचं समर्थन करणाऱ्या वि. स. खांडेकरांनी स्त्री शिक्षण, स्त्री विकास, स्त्री-पुरुष समानता इ. विषयांवर आपले विचार व्यक्त केले आहेत. भारत स्वतंत्र झाल्यावर व स्त्री शिक्षणाचा प्रसार झाल्यावर स्त्रीमध्ये दिसून येणाऱ्या बदलांबाबत खांडेकर चिंतित होते अशासाठी की, स्त्री-पुरुष समानता ही समाज संतुलनाचाही अविभाज्य भाग आहे. स्त्री स्वातंत्र्य म्हणजे अनिर्बंधता नव्हे. नव्या स्त्रीमध्ये ती दिसताना पाहून जागे करत खांडेकर म्हणतात, "आमच्या पिढीला मुलींच्या मनात स्त्री शिक्षणाच्या कल्पना असत. स्त्री स्वातंत्र्याच्या अनिर्बंध कल्पना मात्र सहसा आढळत नसत. त्या आता जीवनात शिरल्या आहेत. समतेचे खरेखोटे विचार, शिकलेल्या मुलींच्या

१. सोनेरी स्वप्न भंगलेली - पृ. १९२

महत्वाकांक्षेला आवाहन देत आहेत. अशा वेळी.... सुशिक्षित मुलींचा विवाहाचा सर्व बाजूंनी विचार केल्याशिवाय पुढं पाऊल टाकू नये....”^१ नव्या-जुन्या स्त्रीतील फरक स्पष्ट करत ते म्हणतात, “जुन्या अशिक्षित बायकांपेक्षा नव्या सुशिक्षित स्त्रिया असंतुष्ट आहेत, असमाधानी आहेत. जुन्या बायकांचं सुख हे अज्ञानातलं होतं... ते थोडेफार खरंही आहे; पण नव्या सुशिक्षित स्त्रियांची दुःखं मात्र ज्ञानातून उद्भवली आहेत, असं मला वाटत नाही. प्रौढ, शिकलेल्या मुली पूर्वीच्या बायकांप्रमाणे पतीशी किंवा संसाराशी समरस होऊ शकत नाहीत. त्यांचा अहंकार अधिक जागृत झालेला असतो. आपल्या मतांचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा त्यांना स्थानी-अस्थानी अभिमान वाटतो; पण त्या एक गोष्ट विसरतात-अहंकार हा प्रीतीचा सर्वात मोठा शत्रू आहे.”^२ खांडेकरांच्या या विचारांशी सर्वच सहमत होतील, अशातला भाग जरी असला तरी त्यामागची व्यापक समाजहित भावना कोणीही निर्विवाद मान्य करील.

वि. स. खांडेकरांच्या सर्व साहित्य प्रकारातील लिखाणात अशा प्रकारचं समाज चिंतन आढळतं. खांडेकरांनी आपल्या साहित्याला रंजनाबरोबर उद्बोधनाचं साधन म्हणून वापरलं. त्यांच्या साहित्यात कलात्मक सौंदर्य जितकं उच्चकोटीचं तितकंच समाजभानही. त्यांचा मूळ पिंड हा तत्त्वचिंतकाचा. मानवी कल्याणाचा ध्यास लागलेले खांडेकर वाचत असताना असं कधी-कधी वाटू लागतं की, हा माणूस घेऊन येणारी कथानकं, पात्र केवळ निमित्त आहेत. ती त्यानं द्रष्टेपणानं उभारलेली अपरासृष्टी आहे. त्यातील पात्र कथाकारांच्या कळसूत्री बाहुल्या आहेत. त्या बाहुल्या तो आपल्या बोटांवर लीलया नाचवतो. त्याची पात्रे जी पोपटपंची करतात त्यामागे बोलविता धनी कोणी दुसरा आहे... तो आपले विचार, भूमिका, अधिष्ठान सोडायला तयार नाही... त्यानं समाज प्रबोधनाचं स्वीकारलेलं बिरूद तो टाकायला तयार नाही... तो दृढसंकल्प आहे... भीष्मप्रतिज्ञ आहे. समाजचिंतकाचं ध्रुवपद हेच त्याचं अटळ असं बलस्थान आहे. आजवर वि. स. खांडेकरांच्या अभ्यासक, समीक्षक, संशोधकांनी त्यांच्या साहित्यिक सौंदर्यावरच भर दिला व प्रसंगी त्यांच्या सौंदर्य अतिरेकाबद्दल (अलंकारिक भाषा इ.) दूषणेच दिली. त्यांनी कधी त्यांच्या समाजचिंतक भूमिकेचा, योगदानाचा गंभीरपणे विचार केला,

४६. नवी स्त्री - पृ. ११६

४७. नवी स्त्री - पृ. १७

असे दिसत नाही. त्यामुळे या चरित्र ग्रंथाचे शीर्षकच मुळी 'समाजशील साहित्यिक' अशा विशेषणरूपानं येतं, त्यामागे या पक्षाकडे लक्ष केंद्रित करण्याचा उद्देश आहे. शिवाय ही चरित्रमाला आम्ही 'शिळोप्याचा उद्योग' वा 'मिळकतीचा उपक्रम' म्हणून हाती घेतलेला नाही. या चरित्र लेखन प्रकाशनाचं भान खांडेकरांच्या साहित्यभान व भूमिकेशी सुसंगत आहे. म्हणून वि. स. खांडेकरांचं समग्र साहित्य एक व्यवच्छेदक लक्षण घेऊन येतं, असं मला कायम वाटत आलं आहे. खांडेकर वाचून तुम्ही विसरू शकत नाही. कलात्मकता व तत्त्वचिंतकता यांचं अद्वैत घेऊन येणारं खांडेकर साहित्य वाचकांच्या मनात विचारांचा भुंगा लावतं ते त्याला पोखरत, प्रेरित करत कधी तरी कृतिप्रवणही करतं. तेच त्यांच्या साहित्याचं श्रेय आहे आणि प्रेयही!

२३

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

एकोणिसाव्या शतकाचा सूर्यास्त होत असताना एका गरीब पुरोहिताच्या घरी वि. स. खांडेकरांचा जन्म झाला. वडील मुन्सफ होते; पण पित्याचे छत्र फार दिवस लाभले नाही. पोरके खांडेकर दत्तक गेले आपल्या काकांना. शिक्षण मिळेल या आशेनं झालेलं दत्तकविधान मृगजळ ठरलं. पुण्याच्या फर्गसन महाविद्यालयातील शिक्षण सोडून दत्तक गावी सावंतवाडीला परतावं लागलं. प्रकृतिअस्वास्थ्यामुळे बांबोळीत वास्तव्य करून स्वास्थ्यलाभ होत असतानाच शिरोड्याच्या ट्यूटोरियल इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षकाची नोकरी करण्याची संधी मिळाली. पूर्वीचे मुख्याध्यापक हजर न झाल्यानं शिक्षक होण्यास गेलेल्या वि. स. खांडेकरांना मुख्याध्यापकपदाची जबाबदारी सांभाळावी लागली. केवळ शिकवायचं काम केलं तर खांडेकर कसले? वाचन, साहित्यिक सहवास, राष्ट्रीय आंदोलन, स्वतःची अशी ध्येयवादी दृष्टी, खेड्याचं दैन्य, दारिद्र्य, अज्ञान पाहून विफल झालेलं मन या साऱ्यामुळे अभ्यासक्रमापलीकडे विद्यार्थ्यांना बहिःशाल व पाठ्यपुस्तक देता यावं म्हणून अनेकविध उपक्रम खांडेकरांनी केले. व्याख्यानमाला, सांस्कृतिक कार्यक्रम, स्मृतिदिन, राष्ट्रीय सण-समारंभ, स्नेहसंमेलन, नाटक सर्व केलं. भरीसभर म्हणून शाळाही बांधली. पदरमोड व पंचक्रोशीत पायपीट करून.

सन १९२० ते १९३५ हा काळ शिक्षक म्हणून जसा महत्त्वाचा तसा वाचन व्यासंग व लेखन रियाझ म्हणूनही! याच काळात पुणे मुक्कामी आलेला नाटककार गडकरी संपर्क वृद्धिंगत झाला. साहित्य जसे प्रकाशित होऊ लागले तसा लोकसंपर्क वाढला व लेखक म्हणून मान्यताही वाढत गेली. नियतकालिकांतील नियमित लेखनाची फलश्रुती म्हणून नाटक, कथा, कादंबरी, लघुनिबंध संग्रह प्रकाशित झाले. नियमित पुस्तक परीक्षणांनी समीक्षक म्हणूनही मान्यता दिली तरी लौकिक मिळाला तो कथाकार म्हणून. परिणामी चित्रपटसृष्टीत

पटकथा लेखक होण्याची संधी मिळाली. कर्मभूमी बदलली. शिरोड्याची जागा कोल्हापूरने घेतली व त्यांच्या प्रतिभेस व्यापक क्षितिज मिळालं.

मान-सन्मान, पुरस्कार, साहित्य संमेलनाचं अध्यक्षपद, प्रभावी वक्ते, संपादक, अनुवादक अशा यशांच्या कमानी आकाशस्पर्शी झाल्या व ते साहित्य अकादमी, पद्मभूषण, ज्ञानपीठ इ. सन्मानांनी राष्ट्रीय साहित्यकार झाले. यात त्यांच्या साहित्य व चित्रपटांचा विविध भाषी अवतारांचाही वाटा महत्त्वाचा होता.

वि. स. खांडेकरांनी साहित्यिक म्हणून पिढ्या घडविण्याचे कार्य केलं. त्या कार्याचं महत्त्व त्यांच्या साहित्याच्या मथितार्थात आहे. खांडेकरांनी मराठी भाषा व साहित्यास पहिले ज्ञानपीठ पारितोषिक मिळवून दिल्याबद्दल त्यांचा एक जंगी जाहीर सत्कार कोल्हापुरात झाला होता. त्यात मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण म्हणाले होते की, “प्रत्येक शास्त्राचे वेगळे महत्त्व आहे. व्यक्तिशः मी असे मानतो की, शेवटी माणुसकीचे शास्त्र समजल्याशिवाय सर्व व्यर्थ आहे. त्याशिवाय लेखकाला आपल्याच अनुभूतीचा अर्थ समजणार नाही. मग तो अभिव्यक्ती कसली करणार? समाज जीवनाच्या आधाराशिवाय सर्व शास्त्रे अधुरी राहतील आणि म्हणून सामाजिक आशय असल्याशिवाय वाङ्मय परिणामकारक होत नाही, चिरस्थायी व अक्षय होत नाही.”^१ या व्याख्यानातून त्यांनी खांडेकरांच्या साहित्याचा सामाजिक आशय अधोरेखित करून त्यांचं चिरस्थायित्व व अक्षर साहित्य म्हणून असलेलं महत्त्व स्पष्ट केलं होतं.

ज्ञानपीठ पारितोषिक स्वीकारताना केलेल्या भाषणाच्या समारोपात खांडेकर म्हणाले होते की, “साहित्य केवळ दैहिक दुःखाचं आणि त्याच्या हर्षोल्लासाचं चित्रण करतं; पण वास्तवात त्याच्या प्राणात वसत असलेल्या दीपशिखेला चेतवणं हा त्याचा उद्देश असतो. काळाबरोबर जीवनाची मूल्यंही बदलतात. त्या परिवर्तनाचं स्वागत करणे हे साहित्याचं कर्तव्य आहे आणि युगाप्रमाणे जीवनमूल्यांची स्थापना करणं हेही साहित्यिकाचं कर्तव्य आहे.”^२ यातून त्यांनी विशद केलेली साहित्यविषयक भूमिका म्हणजे आपल्या जीवन व वाङ्मयाचं केलेलं विहंगमावलोकन होय. वि. स. खांडेकरांनी जीवनभर एक विशिष्ट भूमिका, विचारधारा व दृष्टी घेऊन साहित्य लेखन केलं. ते त्यांना समाजशील पुरोगामी साहित्यिक ठरवतं. खांडेकर बोलके सुधारक नव्हते, तर

१. ऋणानुबंध - पृ. २५१

२. ललित (जुलै, २०११) - पृ. २०

कृतिशील विचारक होते. हरिजन विद्यार्थ्यांना घरी ठेवणं, सहभोजन, महर्षी कर्व्यांना न्याय देण्यासाठी 'माझं बाळ' सारखी पटकथा लिहिणं, स्वतःचं पोरकंपण स्मरून पंढरपूरच्या बालकाश्रमाला नियमित भाऊबीज पाठवणं, दत्तधाम, अमरावतीच्या शिवाजीराव पटवर्धनांना वा वरोऱ्याच्या बाबा आमट्यांच्या आनंदवनास सहाय्य करणं. या सर्वांतून त्यांची कृतिशील सामाजिक बांधिलकी वेळोवेळी सिद्ध झालेलीच आहे. म्हणून शिवाजी विद्यापीठ केवळ डी. लिट्. देऊन न थांबता त्यांच्या जीवन कार्याचं स्मृतिसंग्रहालय उभारतं. असा मान मिळविणारे ते पहिले भारतीय लेखक ठरावे यातच त्यांचा शिखर सन्मान होय. असं असलं तरी वि. स. खांडेकरांनी आपल्या साहित्यातून कल्पना, मूल्य, आदर्शांचा जो आरसे महाल कल्पिला तो सत्यात केव्हाच उतरू शकला नाही. प्रत्येक अभिजात लेखकाच्या प्रतिभेला लाभलेला तो चिरंतन शाप असावा. खांडेकरांचा काळ उलटल्यालाही तीन दशके लोटली. परिस्थिती बदलली तर नाही. हेच पाहा ना! अगदी अलीकडे म्हणजे २००६ साली ओऱ्हान पामुक या तुर्कस्थानी कादंबरीकारास साहित्याचं नोबेल पारितोषिक मिळालं. ते स्वीकारताना केलेल्या भाषणात तोही कबूल करतो की, जीवनातील सौंदर्यपूर्ण गोष्टींवर व त्यातील समृद्धता शब्दबद्ध करण्याची प्रक्रिया उल्हासदायक असते म्हणून मी लिहितो. एखादी गोष्ट 'सांगण्यासाठी' मी लिहित नाही, तर ती 'रचण्यासाठी' मी लिहितो, कारण मला एका विशिष्ट ठिकाणावर जायचे असते; पण तिथे मी पोहोचू शकत नाही. स्वप्नातले आभास निर्माण करणाऱ्या अपशकुनांपासून मला पलायन करायचे असते म्हणून मी लिहितो. सुखी होण्याचा माझा प्रयत्न कधीच सफल झाला नाही; सुखी होण्यासाठी मी लिहितो.'^१ लेखकाचं सुखी होणं म्हणजे त्याची स्वप्नं साकारणं असतं; पण तो क्षण त्याच्या कधीच हाती येत नाही. काळ मनाप्रमाणे चंचल असतो. बदल हे शिवरीच्या कापसासारखे मृदू, मुलायम व हवेत उडणारे असतात. त्यांना मुठीत घेऊन बांधता येत नाही व स्थायी करता येत नाही. 'बदल' या शब्दातच बदल सामावलेला असल्याने त्याचं सापेक्षत्व काळाबरोबर, व्यक्तिनिहाय नि निसर्गानुरूप बदलत राहतं. म्हणून एक चरित्र समकाल प्रभावित करतं; पण स्थायित्व त्यास लाभत नाही. हे सृष्टीचं अस्थायित्व नव्या विचार, कल्पना व साहित्यरूची निर्मिती करतं. चरित्र नि चारित्र्य दोन्ही परिवर्तनशील असल्यानं काळ नित्य नव्या चरित्रांची अपेक्षा करत असतं.

२२

१. अंतर्नाद (सप्टेंबर, २००७) पृ. २०

११४ । वि. स. खांडेकर चरित्र

परिशिष्ट- १

वि. स. खांडेकरांचा जीवनपट

- १८९८ : गणेश आत्माराम खांडेकरांचा सांगली येथे जन्म, बालपण व प्राथमिक शिक्षण
- १९११ : खांडेकरांच्या जन्मदात्या वडिलांचे निधन.
- १९१३ : मॅट्रिकची परीक्षा आठव्या क्रमांकाने उत्तीर्ण.
- १९१३ : पुण्यातील फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये दाखल.
- १९१४ : 'रमणीरत्न' हे पहिले नाटक लिहिले.
- १९१५ : स्वतः गडकऱ्यांनी कोल्हटकरांच्या गादीचा वारस, अशी बालगंधर्वांना खांडेकरांची ओळख करून दिली.
- १९१६ : फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये इंटरच्या वर्गात प्रथम.
- १९१६ : 'गणेश आत्माराम खांडेकर' यांचा 'विष्णू सखाराम खांडेकर' या नावाने दत्तकविधी व त्याच वेळी कोकणाशी पहिला संबंध आला.
- १९१७ : कोकणामधील नानेलीला हजर.
- १९१९ : खांडेकरांनी 'उद्यान', 'नवयुग' मधून लेखनाला सुरुवात केली.
- १९१९ : 'नवयुग'च्या अंकात 'पहिलावहिला' हा लेख प्रसिद्ध झाला. त्याच अंकात 'होळी' ही पहिली कविता 'कुमार' या टोपण नावाने छापून आली.
- १९१९ : 'श्रीमत्कलिकपुराण' ही पहिली विनोदी लेखमाला 'उद्यान' मध्ये 'आदर्श' या टोपण नावाने प्रसिद्ध झाली.
- १९२० : खांडेकरांना शिक्षक म्हणून शिरोड्याला बोलविण्यात आले.
- १९२९ : खांडेकरांचा बेळगाव येथे विवाह.
- १९२० ते २५ : या काळात कविता, टीका व विनोदी लेख लिहिण्यात खांडेकर मग्न.
- १९२० : गडकऱ्यांच्या पहिल्या स्मृतिदिनानिमित्त 'हा हन्त हन्त' हा लेख प्रसिद्ध.

- १९२० : 'महाराष्ट्र साहित्य'मध्ये 'घर कुणाचे' ही पहिली कथा प्रसिद्ध.
- १९२१ : शिरोडे येथील शाळेची नवीन इमारत बांधण्यासाठी खांडेकर प्रयत्नशील.
- १९२४ : सावंतवाडी येथील 'वैनतेय'मध्ये लिखाण.
- १९२५ : शिरोडे येथील शाळेची इमारत उभी केली.
- १९२५ : शिरोड्यामधील शाळेच्या स्नेसंमेलनाकरिता 'स्वराज्याचं ताट' हे नाटक लिहिले.
- १९२५ : भाऊसाहेब नियमितपणे कथा लिहू लागले.
- १९२८ : 'संगीत रंकाचे राज्य' हे पहिले नाटक ग्रंथरूपात प्रसिद्ध.
- १९२८ : सांगली येथे नाट्य कलाप्रसारक मंडळाने 'संगीत रंकाचे राज्य' या नाटकाचा पहिला प्रयोग सादर केला.
- १९२९ : 'नवमल्लिका' हा पहिला कथासंग्रह प्रसिद्ध.
- १९३० : खांडेकरांची 'हृदयाची हाक' ही पहिली कादंबरी प्रसिद्ध.
- १९३० : कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हे मुद्दाम काही दिवस शिरोड्यास येऊन राहिले.
- १९३३ : शिरोड्यामध्ये फुरसं चावल्याने खांडेकर आजारी.
- १९३४ : रघुवीर सांमतांनी 'पारिजात' मासिक सुरू करावयाचे ठरविले. खांडेकर आणि वा. ल. कुलकर्णी त्यांना संपादनकार्यात मदत करित.
- १९३४ : बडोदे येथील साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष (कथा विभाग)
- १९३५ : मराठी चित्रपट कथा लिहिण्यास प्रारंभ.
- १९३५ ते ७५ : या काळात खांडेकरांनी आत्मकथनपर लिखाण केले.
- १९३५ : दादर येथील मुंबई उपनगर साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. (अधिवेशन).
- १९३५ : मडगांव येथील गोमतंक साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. (अधिवेशन पहिले)
- १९३५ : पुणे येथील शारदोपासक साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. (अधिवेशन चौथे)

- १९३६ : 'हंस पिक्चर्स' साठी पहिला बोलपट लिहिला. 'छाया'.
- १९३६ ते १९६२ : या सव्वीस वर्षांत 'छाया', 'ज्वाला', 'देवता', 'अमृत' आणि 'माझं बाळ' यासारख्या २८ चित्रपटांसाठी कथा लिहिल्या.
- १९३६ : सोलापूर येथील साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. (अधिवेशन पहिले)
- १९३६ : 'ज्योत्स्ना' मासिकाचे संपादन.
- १९३६ : 'ज्योत्स्ना' मासिकात 'साहित्यिकांचे हितगुज' हे सदर सुरू केले.
- १९३६ : मे महिन्यात 'ज्योत्स्ना' मासिकाचा पहिला अंक भाऊसाहेब आणि दौंडकर यांच्या संपादकत्वाखाली प्रसिद्ध.
- १९३६ : 'छाया'च्या सर्वोत्कृष्ट चित्रपटकथेबद्दल भाऊसाहेबांना 'गोहर सुवर्णपदक' मिळाले.
- १९३९ : उज्जैन येथील महाराष्ट्र मंडळाचे अध्यक्ष.
- १९४१ : जमखंडी येथील दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. (अधिवेशन दुसरे)
- १९४१ : सोलापूरच्या साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदी निवड.
- १९४१ : 'कलिका' हा पहिला रूपककथासंग्रह प्रसिद्ध.
- १९४६ : मिरज येथील दक्षिणी संस्थान पत्रकार संमेलनाचे अध्यक्ष.
- १९४७ : बडोदे येथील मराठी ग्रंथकार संमेलनाचे अध्यक्ष.
- १९४९ : इंदूर येथील शारदोत्सव, महाराष्ट्र साहित्यसभेचे अध्यक्ष.
- १९५५ : मुंबई व उपनगर साहित्य संमेलन, डोंबिवलीचे अध्यक्ष.
- १९५७ : सातारा येथील मराठी नाट्य संमेलनाचे अध्यक्ष. (अधिवेशन चौथे)
- १९५८ : सौ. उषाताईचे (पत्नी) निधन.
- १९५९ : मिरज येथील मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष. (अधिवेशन एकेचाळिसावे)
- १९६८ : 'पद्मभूषण' किताब खांडेकरांना बहाल करण्यात आला.

- १९७२ : डोळ्यांचे (मोतीबिंदू) ऑपरेशन.
 १९७४ : कोल्हापूर येथे खांडेकरांचा अमृतमहोत्सव सोहळा साजरा झाला.
 १९७४ : खांडेकरांना 'ज्ञानपीठ' पारितोषिक बहाल.
 १९७५ : कऱ्हाड येथे झालेल्या ५१व्या साहित्य संमेलन प्रसंगी उपस्थिती.
 १९७६ : २ सप्टेंबर रोजी मिरज येथे मृत्यू.

❧

परिशिष्ट- २

वि. स. खांडेकर : मान-सन्मान/पुरस्कार

- १९३४ महाराष्ट्र साहित्य संमेलन (बडोदे), कथाविभागाचे अध्यक्षपद
 १९३५ गोमंतक साहित्य संमेलन (मडगाव), अध्यक्षपद
 १९३५ पुणे शारदोपासक संमेलनाचे अध्यक्षपद
 १९३५ मुंबई व उपनगर साहित्य संमेलन (दादर), अध्यक्षपद
 १९३६ सोलापूर प्रांतिक साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद
 १९४० दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलन (जमखिंडी), अध्यक्षपद
 १९४१ महाराष्ट्र साहित्य संमेलन २५ वे अधिवेशन (सोलापूर), अध्यक्षपद
 १९४९ महाराष्ट्र साहित्यसभा (इंदूर), शारदोत्सव, अध्यक्षपद
 १९५५ मुंबई उपनगर साहित्य संमेलन (डोंबिवली), अध्यक्षपद
 १९५७ मराठी नाट्यसंमेलन (सातारा), अध्यक्षपद
 १९६० महाराष्ट्र शासनाचे 'ययाति' कादंबरीला पारितोषिक
 १९६० साहित्य अकादमीचे 'ययाति' कादंबरीला पारितोषिक
 हस्ते : पंडित जवाहरलाल नेहरू
 १९६८ भारत सरकारची 'पद्मभूषण' पदवी व साहित्य अकादमीचे महदत्तर सदस्यत्व (फेलोशिप)
 १९७५ अखिल भारतीय हिंदी संमेलनात (नागपूर) सत्कार
 १९७५ भारतीय ज्ञानपीठाचा १९७४ सालासाठी पुरस्कार
 १९७६ नवी दिल्ली येथे त्याप्रित्यर्थ सत्कार (२६-२-१९७६)
 १९७६ शिवाजी विद्यापीठाची डी. लिट. पदवी

❧

११८ । वि. स. खांडेकर चरित्र

परिशिष्ट - ३

वि. स खांडेकर : साहित्य संपदा

अ.क्र.	नाव	प्रकाशन वर्ष
	कादंबरी	
१	हृदयाची हाक	१९३०
२	कांचनमृग	१९३१
३	दोन ध्रुव	१९३४
४	उल्का	१९३४
५	दोन मने	१९३८
६	हिरवा चाफा	१९३८
७	रिकामा देव्हारा	१९३९
८	सुखाचा शोध	१९३९
९	पांढरे ढग	१९४०
१०	पहिले प्रेम	१९४०
११	जळलेला मोहर	१९४१
१२	क्रौंचवध	१९४२
१३	अश्रु	१९५४
१४	ययाति	१९५९
१५	अमृतवेल	१९६७
१६	सोनेरी स्वप्ने भंगलेली (अपूर्ण)	१९७७
१७	नवी स्त्री (अपूर्ण) संपादक डॉ. सुनीलकुमार लवटे	२००१
	कथासंग्रह	
१	नवमल्लिका	१९२९
२	दत्तक व इतर कथा	१९३४
३	जीवनकला	१९३४
४	ऊन-पाऊस	१९३४
५	दवबिंदू	१९३५

६	विद्युत प्रकाश	१९३७
७	नवचंद्रिका	१९३८
८	अबोली	१९३८
९	पूजन	१९३८
१०	फुले आणि दगड	१९३८
११	नवा प्रातःकाल	१९३९
१२	समाधीवरली फुले	१९३९
१३	पाकळ्या	१९३९
१४	पहिली लाट	१९४०
१५	सूर्यकमळे	१९४१
१६	घरट्याबाहेर	१९४१
१७	कल्चर्ड मोती	१९४२
१८	स्त्री आणि पुरुष	१९४४
१९	पहिल्यावहिल्या	१९४४
२०	कालची स्वप्ने	१९४४
२१	आजची स्वप्ने	१९४४
२२	चंदेरी स्वप्ने	१९४७
२३	सांजवात	१९४८
२४	अश्रु आणि हास्य	१९४९
२५	हस्ताचा पाऊस	१९४९
२६	प्रीतीचा शोध	१९५२
२७	प्रसाद	१९५७
२८	मुरली	१९६०
२९	पाषाण पूजा	१९६०
३०	उःशाप	१९६४
३१	ढगाआडचं चांदण	१९७२
३२	मराठी पॉकेट बुक	१९७६
३३	निवडक कथा - १,२,३	१९७६
३४	घरटे	१९७६

३५	अस्थी	१९७६
३६	मध्यरात्र	१९७६
३७	सूर्यास्त	१९७६
३८	यज्ञकुंड	१९७८
३९	मृगजळातले कमळ आणि इतर कथा	१९७९
४०	स्वप्न आणि सत्य (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००२
४१	विकसन (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००२
४२	सरत्या सरी (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००३
४३	भाऊबीज (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००३
लघुनिबंध संग्रह		
१	वायुलहरी	१९३६
२	चांदण्यात	१९३८
३	सायंकाल	१९३९
४	अविनाश	१९४१
५	मंदाकिनी	१९४२
६	मंजिऱ्या	१९४४
७	कल्पलता	१९४५
८	हिरवळ	१९४७
९	तिसरा प्रहर	१९४८
१०	मंझधार	१९५९
११	झिमझिम	१९६१
१२	रानफुले (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००२
१३	अजून येतो वास फुलांना (संपादक- डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००३
१४	सांजसावल्या (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००४
१५	मुखवटे (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००४

	रूपक कथासंग्रह	
१	कलिका	१९४३
२	मृगजळातील कळ्या	१९४४
३	वनदेवता	१९६०
४	क्षितिजस्पर्श (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००२
	प्रस्तावना संग्रह	
१	विचारधारा (संपादक : वि. वा. शिरवाडकर)	१९९३
	लेख संग्रह	
१	वनभोजन	१९३५
२	धुंधुर्मास	१९४०
३	फुले आणि काटे	१९४४
४	गोकर्णीची फुले	१९४४
५	गोफ आणि गोफण	१९४६
६	रेषा आणि रंग	१९६७
७	रंग आणि गंध	१९६९
८	ध्वज फडकत ठेवू या	१९७५
९	दुसरे प्रॉमॅथिअस : महात्मा गांधी (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००४
१०	वन्हि तो चेतवावा (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००४
११	अज्ञाताच्या महाद्वारात (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००४
	व्यक्ती आणि वाङ्मय	
१	गडकरी : व्यक्ती आणि वाङ्मय	१९३२
२	वा. म. जोशी : व्यक्ती आणि विचार	१९४८
३	आगरकर व्यक्तिविचार	१९४९
४	केशवसुत : काव्य आणि कला	१९५६

	व्यक्तिचित्रे	
१	ते दिवस, ती माणसे व आठवणी	१९६१
	चरित्र	
१	आगरकर : चरित्र, व्यक्ती व कार्य	१९३२
	आत्मचरित्र	
१	एका पानाची कहानी	१९८१
२	पहिली पावलं (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००७
३	सशाचे सिंहावलोकन (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००७
	अनुवाद	
	अनुवादित रूपक कथा	
१	सुवर्ण कण	१९४४
२	सोनेरी सावल्या	१९४६
३	वेचलेली फुले	१९४८
	अनुवादित पत्रसंग्रह	
१	तुरुंगातील पत्रे : अन्स्ट टोलर	१९४७-४८
	काव्य	
१	वि. स. खांडेकरांची कविता (संपा. अविनाश अवलगावकर)	१९९९
२	वि. स. खांडेकरांची चित्रगीते (संपा. गंगाधर महांबरे)	१९९८
	भाषणे	
१	सहा भाषणे	१९४१
२	तीन संमेलने	१९४७
३	अभिषेक	१९६१
	मुलाखती	
१	ऋतू न्याहाळणारं पान (संपादक-डॉ. सुनीलकुमार लवटे)	२००८

	नाटक	
१	संगीत रंकाचे राज्य	१९२८
	संपादन कथासंग्रह	
१	गुदगुल्या - चिं. वि. जोशी	१९४८
२	गारा आणि धारा : वि. वि. बोकील	१९४८
३	पाच कथाकार : (दिवाकर, खांडेकर, य. गो. जोशी चोरघडे, गोखले)	१९४९
४	जाई जुई : य. गो. जोशी	१९४९
५	इंद्रधनुष्य : (आपटे/दिवाकर/सुखटनकर/टागोर/ य. गो. जोशी/सरदेसाई/चोरघडे)	१९४९
६	निवडक दिवाकर : दिवाकर कृष्ण	१९६९
७	मुक्या कळ्या : द. र. कवठेकर	१९४७
८	रंगदेवता : वि. स. खांडेकर	१९५३
	कादंबरी	
१	आस्तिक : साने गुरुजी	१९४९
२	रागिणी : वा. म. जोशी	१९५२
३	सुशीलेचा देव : वा. म. जोशी	१९४३
	लघुनिबंध संग्रह	
१	नवे किरण : अनंत काणेकर	१९४७
२	वासंतिका : संपादित निवडक लघुनिबंध संग्रह	१९४७
३	पारिजात : संपादित निवडक लघुनिबंध संग्रह	१९४९
४	पांढरी शिडे : अनंत काणेकर	१९५७
	निबंध संग्रह	
१	अग्निनृत्य : शि. म. परांजपे	१९४७
२	समाज चिंतन : निवडक निबंध संग्रह	१९६३
	काव्य संग्रह	
१	तारका : वि. स. खांडेकर संपादित काव्यसंग्रह	१९४९

२	काव्यजोती वि. स. खांडेकर संपादित काव्यसंग्रह		१९३९
	नाट्यसमीक्षा		
१	निवडक कोल्हटकर		१९७२
२	कोल्हटकर लेखसंग्रह		१९३२
३	मराठीचा नाट्यसंसार		१९४५
	गद्यपद्य संग्रह पाठ्यपुस्तक		
१	मंगलवाचन (खांडेकर/ठोकळ)		१९५१-५२
	गौरव ग्रंथ		
१	एस. एम. जोशी गौरव ग्रंथ		१९६४
२	समग्र कोल्हटकर	खंड १	१९७२
		खंड २	१९७५
	मासिक		
१	ज्योत्स्ना		१९३६-४०
	साप्ताहिक		
१	वैनतेय		१९२४-३०
	पटकथा संग्रह		
१	अंतरीचा दिवा (संपादक : डॉ. सुनीलकुमार लवटे)		२०१२

परिशिष्ट-४

वि. स. खांडेकरलिखित चित्रपट पटकथा

अ. क्र.	चित्रपट	प्रकाशन
	मराठी	
१	छाया	१९३६
२	ज्वाला	१९३८
३	देवता	१९३९
४	सुखाचा शोध	१९३९
५	लग्न पाहावं करून	१९४०
६	अमृत	१९४१
७	संगम	१९४१
८	सरकारी पाहुणे	१९४२
९	तुझाच	१९४२
१०	माझं बाळ	१९४३
११	सोनेरी सावली	१९५३
१२	अंतरीचा दिवा	१९६०
१३	माणसाला पंख असतात	१९६१
१४	सूनबाई (फक्त गाणी)	१९६२
	हिंदी	
१५	छाया	१९३६
१६	ज्वाला	१९३८
१७	मेरा हक (सुखाचा शोध)	१९३९
१८	संगम	१९४१
१९	अमृत	१९४१
२०	बड़ी माँ	१९४५
२१	सुभद्रा	१९४६
२२	मंदिर (रिकामा देव्हारा)	१९४८
२३	विश्वामित्र	१९५२
२४	दानापानी	१९५३
	तमीळ	
२५	धर्मपत्नी	१९४०
२६	परदेसी	१९५३
	तेलगू	
२७	धर्मपत्नी	१९४०
२८	परदेसी	१९५३

परिशिष्ट-५ : वि. स. खांडेकर : भाषांतरित साहित्य
कादंबरी

मूल रचना	विधा	अनुवाद भाषा	अनुवादित शीर्षक	अनुवादक	प्रकाशक	प्रकाशन वर्ष
ययाति	कादंबरी	इंग्रजी	ययाति	वा.पी. कुलकर्णी	ओरियन्ट पेपर बॉक्स, ३६ कॅनॉट प्लेस, नई दिल्ली	१९७८
		हिंदी	-	मो. ग. तपस्वी	राजपाल अँड सन्स नई दिल्ली १९७८	१९८०, २००२
		रशियन	-	मारियम साल्गानिक	-	
		मल्याळी	-	प्रो.पी. माधवन पिल्लई	-	१९३८
		तेलगू	-	पी. व्ही. नरसिंहराव	डी. सी. बुक्स, कोट्टायम, केरल	
दोन ध्रुव	कादंबरी	कन्नड	दोन ध्रुव	व्ही.एम. इनामदार	प्रमुख इंग्रजी विभाग बेंगलोर विद्यापीठ	१९३८
		गुजराथी	दोन ध्रुव	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड कंपनी, अहमदाबाद	
		तमिळ बंगाली	इरू ध्रुवड;गुळ दुई ध्रुव	का. श्री. श्रीनिवासाचार्य- भूपेंद्रकिशोर रक्षित रॉय		१९४५, १९४८ १९५५
क्रौंचवध	कादंबरी	कन्नड गुजराती	क्रौंचवध क्रौंचवध	रामस्वामी अयंगर गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट आणि कंपनी, अहमदनगर	१९४४, १९४७ १९५२
		तमिळ	क्रौंचवधम	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		
		हिंदी	क्रौंचवध	वा.वि.भावे	देशमुख आणि कं, पुणे	१९४४, १९४७ १९५२
				मो.ग. तपस्वी	विद्या प्रकाशन, नई दिल्ली	
उल्का	कादंबरी	गुजराथी	उल्का	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड कंपनी, अहमदाबाद	१९४६, १९५४ १९६३
		तमिळ	एँरिन्ट्चत्रम	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		
		हिंदी	उल्का	प्रभाकर माचवे	देशमुख आणि कं. पुणे	
सुखाचा शोध	कादंबरी	गुजराथी	वर-वहु-अमे	बिपिन जव्हेरी/ कांती वडोदरिया	आर.आर.शेट अँड कं	१९४८
		तमिळ	सुगम अँगे	का.श्री. निवासाचार्य		१९४३, १९४४ १९५०, १९५५ १९६०
		हिंदी	सुख की खोज	रा.र.सरवटे	देशमुख आणि कं. पुणे	

जळलेला मोहर	कादंबरी	गुजराथी	दाझेला हैया	गो.ग. विद्वांस		१९४७, १९५३ १९५८, १९६४ १९७८
		तमिळ	कारुगिय मोट्टु	का.श्री. श्रीनिवासाचार्य		१९४३, १९४६ १९५३, १९७१
		हिंदी	झुलसी मंजरी	रा.र.सरवटे	देशमुख आणि कं. पुणे	१९५७
हिरवा चाफा	कादंबरी	गुजराथी	सुलभा	गो.ग. विद्वांस		१९४७, १९६६, १९५६, १९७८ १९५०, १९५४, १९६४
		तमिळ	मनोरंजितम	का.श्री. श्रीनिवासाचार्य		१९५७
		हिंदी	हरा चंपा	रा.र. सरवटे		१९५७
रिकामा देव्हारा	कादंबरी	गुजराथी	सुना मंदिर	गो.गं. विद्वांस	आर.आर.शेट अँन्ड कं. अहमदाबाद	१९४७, १९५६ १९८०
		तमिळ	वँरूड कोयिल	का. श्री. निवासाचार्य		१९४२, १९५२ १९५६
		हिंदी	सूना मंदिर	उपाध्याय व माणिक -लाल, परदेसी	देशमुख आणि कं. पुणे	१९५६
पहिले प्रेम	कादंबरी	गुजराथी	पहेली प्रीत	गो.ग.विद्वांस	आर.आर.शेट अँन्ड अहमदाबाद	१९४९, १९५६ १९६१, १९६६ १९८०
		तमिळ	पुयलुम पडगुम	का.श्री. श्रीनिवासाचार्य		१९४३, १९४९ १९५४, १९५८ १९७०
		हिंदी	पहला प्रेम	रा.र.सरवटे	प्रमुख आणि कं. पुणे	
दोन मने	कादंबरी	गुजराथी	छाया-प्रकष	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँन्ड कं. अहमदाबाद	१९५०, १९६२, १९८०
		तमिळ	इरू मनम्	का.श्री. श्रीनिवासाचार्य		१९५१, १९५६, १९६१
		हिंदी	दो मन	माणिकलाल परदेशी	देशमुख आणि कं. पुणे	१९५७
पांढरे ढग	कादंबरी	गुजराथी	आषा मिनारा	गो. ग. विद्वांस		१९५०, १९५६, १९६..., १९८०
		तमिळ	वँप्रमुगिल	का.श्री. श्रीनिवासाचार्य		१९५३, १९६० १९६८
		हिंदी	रूपहले बादल	रा.र. सरवटे	देशमुख आणि कं. पुणे	१९५७
अश्रु	कादंबरी	गुजराथी	अश्रु	गो. ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँन्ड कं. अहमदाबाद	१९५४, १९५९ १९६६, १९७५
		तमिळ	कात्रिर	का.श्री. श्रीनिवासाचार्य		
दोन ध्रुव	कादंबरी	गुजराथी	दोन ध्रुव	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट आणि कं. अहमदाबाद	१९५६, १९६१, १९७८
अमृतवेल	कादंबरी	गुजराथी	अंतरनी ओळख	ग.गो. विद्वांस	आर.आर.शेट आणि कं.	

१२८ । वि. स. खांडेकर चरित्र

		हिंदी	मोगरा फूला	रा.र. सरवटे	सस्ता साहित्य मंडळ नई दिल्ली	
सोनेरी स्वप्न भंगलेली	कादंबरी	गुजराती	सोनेरी स्वप्न	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट आणि कं. अहमदाबाद	१९८१
		हिंदी	स्वप्नभंग	डॉ. सुनीलकुमार लवटे	विद्या प्रकाशन मंदिर, नई दिल्ली	१९८४
हृदयाची हाक	कादंबरी	हिंदी	कांचनमृग	रा.र.सरवटे	विद्या प्रकाशन मंदिर, नई दिल्ली	

कथासंग्रह

१		कथा संग्रह	कन्नड	दृष्टिलाभ	व्ही. एम. इनामदार		१९३७
२			गुजराती	केवडानी काटा	वाडीलाल देसाई	आर.आर.शेट अँड कंपनी अहमदाबाद	१९४४
			गुजराती	नूतन प्रभात	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९४९
			गुजराती	संध्यादीप	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९४९
			गुजराती	स्वप्नसृष्टी	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९५०
			गुजराती	मधरात	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९५२
			गुजराती	सोनेरी छाया	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९५२
			गुजराती	चकलीनों मालो	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९५४
			गुजराती	जानकी	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९५५
			गुजराती	टिलडी	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९५९, १९६३
			गुजराती	वमल	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	
			गुजराती	तेज षलाका	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९६७
			गुजराती	वारा फेरा	गो.ग. विद्वांस	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९७५
			तामिळ	कुट्टुक्कु वेंळिये	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९४३, १९५० १९५९
			गुजराती	अरम्बु	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९४५, १९५० १९५६
			गुजराती	करूपु	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५०, १९५१ १९५३, १९६७

वि. स खांडेकर : भाषांतरित साहित्य । १२९

		तामिळ	ओडुम रेयिलेले	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५०,१९५२ १९५४,१९५८
		तामिळ	कोडैमळै	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५१,१९५५ १९६६
		तामिळ	कळळक्कादलि	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५१,१९५४ १९६६
		तामिळ	जर्मींदार माप्पिळै	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५१,१९५८
		तामिळ	कण्णाडि अरण्मनै	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५२,१९५६ १९६७
		तामिळ	अरुम्बु			१९४५,१९५० १९५६
		तामिळ	कुरुप्प रोजा	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५०,१९५१ १९५३,१९६७
		तामिळ	ओडुम रेयिलेले	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५०,१९५२ १९५४,१९५८
		तामिळ	कोडैमळे	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५१,१९५५ १९६६
		तामिळ	कळळक्कादलि	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५२,१९५६ १९६७
		तामिळ	जमीनदार मप्पिळळे	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५१,१९५८
		तामिळ	कण्णाडि अरण्मनै	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५२,१९५६ १९६७
		तामिळ	इरूपदु जून	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५२
		तामिळ	मिस लीला	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५२
		तामिळ	नन्दवनम	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५३
		तामिळ	कवियुग कलियुग	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९५५,१९६२ १९६८,१९७३
		तामिळ	व्युक्त्रिकै	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		१९६३
		तामिळ	वनदेवताई	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		
		तामिळ	कोडाई मसाई	का.श्री.श्रीनिवासाचार्य		
		तामिळ	प्रीती की खोज	रा.र.सरवटे	देशमुख आणि कं. पुणे	
		तामिळ	संध्यादीप	रा.र.सरवटे	देशमुख आणि कं. पुणे	
	कालची स्वप्ने	हिंदी	विगत स्वप्न	रा.र.सरवटे	देशमुख आणि कं. पुणे	
		तामिळ	फूल और पत्थर	रा.र.सरवटे	देशमुख आणि कं. पुणे	
		तामिळ	पूजा	रा.र.सरवटे	देशमुख आणि कं. पुणे	
		तामिळ	वि.स.खांडेकर की श्रेष्ठ कहानियाँ	डॉ. सुनीलकुमार लवटे	विद्या प्रकाशन मंदिर, नई दिल्ली	१९८३,१९९८

रूपक कथासंग्रह							
१	कलिका	रूपक	हिंदी	कलिका	रा.र.सरवटे	देशमुख आणि कं.पुणे	
२	वनदेवता	कथासंग्रह		शांति	डॉ. सुनीलकुमार लवटे	राधाकृष्ण प्रकाशन नई दिल्ली	१९९७
१	सुवर्ण		गुजराथी	सुवर्ण रेणु	मीनु देसाई	आर.आर.शेट अँड अहमदाबाद	१९५३, १९५५
२	कण		सिंधी	दिल ते आहिन जखम हजारिन			
१	रिकामा	नाटक	मल्याळी	वेरूम कविल			
	देव्हारा						

परिशिष्ट-६

वि. स. खांडेकर : संदर्भ ग्रंथ

चरित्र :

१. एक लेखक, एक खेडे : जया दडकर (पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई)
२. वि. स. खांडेकर : सचित्र चरित्रपट : जया दडकर (देशमुख आणि कंपनी)
३. वि.स.खांडेकर : डॉ. ललिता कुंभोजकर (राष्ट्रीय चरित्रमाला, पुणे)
४. वि. स. खांडेकर : ओळख आणि अभ्यास - वा. शि. आपटे (श्री गणराज प्रकाशन, पुणे)
५. वि. स. खांडेकर : जीवन आणि आठवणी : रा. वा. शेवडे गुरुजी (मेहता, कोल्हापूर)
६. आता फक्त आठवणीच : रा. वा. शेवडे गुरुजी (शिवसागर प्रकाशन, कोल्हापूर) १९७८
७. वि. स. खांडेकर : दुर्मिळ अश्रु ओघळलेले मोती - रा. वा. शेवडे गुरुजी (शिवसंस्कार प्रकाशन, कोल्हापूर)
८. वि. स. खांडेकर : चरित्र आणि व वाङ्मय - मा. का. देशपांडे (सुलभ कॉलेज बुक स्टॉल, कोल्हापूर)
९. खांडेकर : मित्र आणि माणूस - वा. रा. ढवळे (कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे)
१०. विष्णू सखाराम खांडेकर : म. द. हातकणंगलेकर (साहित्य अकादमी)
११. Vishnu Sakharan Khandekar - M. D. Hatkanglekar, Sahitya Akaademi, New Delhi
१२. भाऊ (कादंबरी) - डॉ. वि. य. कुलकर्णी (इंद्रायणी प्रकाशन, पुणे, १९७७)
१३. वि. स. खांडेकर : एक ध्येयवादी शिक्षक - डॉ. सुनीलकुमार लवटे
१४. भाऊंच्या सहवासात : राम देशपांडे, अजब पब्लिकेशन, कोल्हापूर (२००७)
१५. वि. स. खांडेकर चरित्र : डॉ. सुनीलकुमार लवटे - श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर (२०१२)

वाङ्मय सूची :

१. वि. स. खांडेकर वाङ्मय सूची - जया दडकर (देशमुख आणि कंपनी), १९८४

गौरव ग्रंथ

१. Maharashtra: A Profile - A. K. Bhagwat (Amrit Mahotsav Satkar Samiti, Kolhapur)

२. वि. स. खांडेकर गौरविका - संपा. संभाजी जाधव, प्रा. म. अ. कुलकर्णी, कोल्हापूर

वि. स. खांडेकर विशेषांक :

१. ललित (वि. स. खांडेकर गौरवांक, फेब्रुवारी, १९७६)
२. ललित (वि. स. खांडेकर जन्मशताब्दी विशेषांक, मे १९९७)
३. झंकार (साहित्य संमेलनांक, १३ एप्रिल १९४१)
४. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका (ऑक्टोबर, ७५ ते मार्च ७६)
५. स्वराज्य (१० एप्रिल, १९७६)
६. किलोस्कर (ऑक्टोबर, १९७६)
७. अनुराधा (मार्च, १९७६)
८. माणूस (२८ जुलै, १९८२)
९. दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका (ऑक्टो/नोव्हें/डिसें.-१९७६)
१०. शिवराज्य - १ जानेवारी, १९९९ (महाराष्ट्र शासन)
११. वि. स. खांडेकर जन्मशताब्दी स्मरणिका-१९९७-९८ (आंतरभारती शिक्षण मंडळ, कोल्हापूर)
१२. रूद्रवाणी (जानेवारी, १९७०)
१३. आरती (जाने/फेब्रु.-१९९८)

समीक्षा ग्रंथ :

१. गाभारा - संपा. डॉ. मु. श्री. कानडे/भालचंद्र खांडेकर (अनमोल प्रकाशन, पुणे, १९७८)
२. साहित्यिक खांडेकर - डॉ. एस. एस. भोसले (अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, १९८०)
३. खांडेकर : व्यक्ती आणि साहित्य - डॉ. एस. एस. भोसले (दा. न. मोघे स्कूल अँड कॉलेज)
४. वि. स. खांडेकर, साहित्य विचार - डॉ. विजय निंबाळकर (मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे)
५. भाऊंच्या अष्टकन्या - खटावकर, सुलभ प्रकाशन
६. खांडेकरांचे समाज चिंतन - डॉ. वि. य. कुलकर्णी, कृ. पं. देशपांडे, चारूदत्ता प्रकाशन, पुणे (१९७९)

परिशिष्ट-७

चरित्र ग्रंथमाला प्रकल्प

श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूरच्या चरित्र ग्रंथमाला प्रकल्पाच्या पहिल्या संचामध्ये समाविष्ट करण्यात आलेली चरित्रे

अ.क्र.	चरित्रनायक	लेखक	अर्थसहाय्य करणाऱ्या संस्था/व्यक्ती
१)	राजर्षी शाहू छत्रपती (१८७४-१९२२)	प्रा. डॉ. टी. एस. पाटील	श्री प्रिन्स शिवाजी मराठा बोर्डिंग हाऊस, कोल्हापूर
२)	भास्करराव जाधव (१८६७-१९५०)	प्रा. डॉ. छाया पोवार	दि कोल्हापूर अर्बन को-ऑप. बँक लि., कोल्हापूर
३)	राव. डॉ. पी. सी. पाटील (१८७७ - १९७८)	प्रा. डॉ. विलास पोवार	१) ब्रिगेडियर उदय थोरात २) श्री. यशवंत थोरात ३) कर्नल शिवाजीराव थोरात ४) श्री. सयाजी थोरात ५) श्री. पांडुरंग थोरात-पाटील
४)	कों. संतराम पाटील (१९१८-१९९७)	प्रा. डॉ. विलास पोवार	कों. संतराम पाटील श्रमिक चॅरिटेबल ट्रस्ट, कोल्हापूर
५)	डॉ. बाळकृष्ण (१८८२-१९४०)	प्रा. डॉ. केशव हरेल	श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर
६)	भाई माधवराव बागल (१८९५-१९८६)	प्रा. डॉ. पी. एन. शिंदे	१) प्रा. डॉ. रमेश जाधव २) प्रा. डॉ. टी. एस. पाटील
७)	पद्मभूषण डॉ. जे. पी. नाईक (१९०७-१९८१)	प्रा. डॉ. जयसिंग कळके प्रा. डॉ. शिवशंकर उपासे	श्री मौनी विद्यापीठ, गारगोटी ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर
८)	दादासाहेब शिर्के (१९०७-१९८५)	प्रा. डॉ. चंद्रकांत कुरणे	श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर
९)	वि. स. खांडेकर (१८९८-१९७६)	प्रा. डॉ. मुनिलकुमार लवटे	डॉ. अनंत व लता लाभसेटवार प्रन्यास, नागपूर आणि लाभसेटवार प्रतिष्ठान, अमेरिका
१०)	डॉ. आप्पासाहेब पवार (१९०६-१९८१)	प्रा. डॉ. अरुण भोसले	स्वामी विवेकानंद संस्था, कोल्हापूर
११)	प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील (जन्म १९२९)	प्रा. विश्वास सायनाकर	प्रा. विश्वास सायनाकर

श्रमिक प्रतिष्ठान विषयी.....

स्वतःच्या आणि समाजाच्या जाणिवा प्रगल्भ केल्याखेरीज समाज बदलता येणार नाही याचे भान असलेल्या आणि असे भान देऊ इच्छिणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी तयार केलेला 'श्रमिक प्रतिष्ठान' हा विचारमंच आहे. कवी नारायण सुर्वे म्हणतात, 'श्रमिकांना रोटी प्यारी खरी, आणखी काय हवे आहे'. आणखी काही मिळविण्याचा आणि देण्याचा प्रयत्न करणारा विचारमंच म्हणून 'श्रमिक प्रतिष्ठान'ने महाराष्ट्रात वैचारिक क्षेत्रात थोडेफार कार्य केले आहे. प्रबोधन, साहित्य, संगीत, क्रीडा इत्यादी सर्वांगांनी श्रमिक समाजाचा विकास हे 'श्रमिक प्रतिष्ठान'चे ध्येय ठरविण्यात आले.

जगातील प्रत्येक देशात ज्याचे अनुयायी कार्य करित आहेत त्या काल् मार्क्सने सागून ठेवले आहे,

**“तत्त्ववेत्त्यांनी जगाचा अर्थ सांगितला,
मुद्दा आहे तो जग बदलण्याचा.”**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्म आणि धम्म यांतील फरक मांडताना सांगितले आहे,

**“धर्माने जग कसे निर्माण झाले हे सांगितले आहे,
धम्माचा हेतू जगाची पुनर्रचना करणे हा आहे.”**

जे बदलायचे ते नीट समजल्याखेरीज बदलता येत नाही. त्यासाठी समाजात होणारे बदल आणि त्यातील गुंतागुंत समजली पाहिजे. समाजजीवनात आर्थिक बाजूला अंतिमतः निर्णायक महत्त्व असतं हे खरंच आहे. तथापि, धर्म, जात, संस्कृती, नीतिमत्ता, वैशिष्ट्यपूर्ण समाजरचना यांनाही महत्त्व असतं. या बाबीकडे संघटित कामगारांचं व नेत्याचं दुर्लक्ष झाले असे जाणवते. ही पोकळी भरून काढण्यासाठी प्रबोधनाच्या क्षेत्रात कार्य करणारी श्रमिक प्रतिष्ठान ही संघटना आहे.

स्वतःचे जीवनमान सुधारण्याच्या आर्थिक संघर्षात संघटित कामगार ज्या

नेत्यांचे आणि ज्या विचारांचे नेतृत्व स्वीकारतात तेच कामगार जीवनाच्या इतर क्षेत्रात आणि मुख्यतः राजकारणात त्या विचाराच्या उलट असणाऱ्या विचारांचे नेतृत्व स्वीकारताना दिसतात. ही विसंगती दूर करण्यासाठी श्रमिक प्रतिष्ठान गेली १५-२० वर्षे स्वल्प कार्य करीत आहे.

त्याच हेतूने अवि पानसरे व्याख्यानमाला २००२ पासून अव्याहतपणे चालू आहे. एकाच विषयावर ८ ते १० व्याख्याने आयोजित करून ती सर्व व्याख्याने पुस्तक रूपात प्रकाशित करणे असा एक उपक्रम सुरू आहे. आजवर या व्याख्यानमालेत शिक्षण, धर्म, जात आणि वर्ग, एन.जी.ओ., नव्या जागतिकीकरणानंतरचे जग, संयुक्त महाराष्ट्राची ५० वर्षे इत्यादी विषयांवर व्याख्याने झाली.

श्रमिक प्रतिष्ठानच्या पुढाकाराने आणि इतरांच्या सहभागाने सन २००९ पासून अण्णा भाऊ साठे साहित्य संमेलन घेण्यात येत आहे. पहिले साहित्य संमेलन कोल्हापूर येथे घेण्यात आले. त्यानंतर क्रमशः अहमदनगर व नांदेड या ठिकाणी हे साहित्य संमेलन झाले.

त्याच दिशेने जाऊ पाहणारा “महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी-पर्यायी दृष्टीकोण” हा एक वार्षिक ग्रंथ तयार करण्याचा उपक्रम यावर्षीपासून सुरू करीत आहेत. महाराष्ट्रातील हा पहिलाच अभिनव प्रयत्न आहे.

आता या प्रस्तुत चरित्र ग्रंथमाला प्रकल्पाद्वारे गेल्या शंभर वर्षांमध्ये कोल्हापूरच्या व महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये ज्यांनी योगदान दिले अशा काही व्यक्तींपैकी या प्रकल्पाच्या पहिल्या संचामध्ये अकरा व्यक्तींची चरित्रे प्रसिद्ध करण्यात येत आहेत.

